

2936188

HISTORICKÁ
MLUVNICE ČESKÁ
III

AKADEMIK FRANTIŠEK TRÁVNÍČEK

SKLADBA

XV · 1533 / 2

hw. slw. 851

1956

LR 120.054 / 3

STÁTNÍ PEDAGOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ PRAHA

Universität Tübingen
F.B. NEUPHILOLOGIE
BIBLIOTHEK

ÚVOD

1. V jazyce se rozlišují dvě základní složky: slovní zásoba a mluvnická stavba. O jejich vzájemném poměru se ve Stalinových jazykovědných statích, které těží z nejlepších tradic marxistického myšlení praví toto: „Slovní zásoba sama o sobě ještě netvoří jazyk — je to spíše stavební materiál pro jazyk . . . Ale slovní zásoba jazyka nabývá velkého významu, může-li jí disponovat gramatika jazyka, která určuje pravidla změn slov, pravidla spojování slov ve věty a dává tak jazyku ústrojný a významový ráz. Gramatika (morfologie, syntax) je souhrn pravidel o změnách slov a o spojování slov ve větě. To znamená, že právě s pomocí gramatiky získává jazyk možnost dát lidským myšlenkám materiální jazykovou formu“*).

Změny slov, a to hláskové, slovotvorné a tvaroslovné, a spojování slov (*otec a matka, můj otec, stavba mostu, žák píše . . .*) jsou podle marxistického pojetí způsoby, prostředky, kterými jazyk ztvárňuje slovní zásobu za tím účelem, aby mohl vyjadřovat lidské myšlenky, kterými si vytváří rozmanité útvary, schopné vyjadřovat lidské myšlenky.

Výklady o změnách slov a jejich spojování směřují k poznání vět, neboť jimi se lidské myšlenky vyjadřují. Se zřením k tomu lze říci, že je věta jazykový útvar, a to buď jedno slovo nebo spojení slov, sloužící vyjadřování myšlenek.

Východiskem poznání věty jako jazykové formy myšlenek jsou výklady o větě jako celku, jako o hotovém jazykovém útvaru, o různých typech věty. Tyto výklady jsou důležité pro poznání celé mluvnické stavby, neboť ve větě jako ve vlastní výrazové podobě myšlenek vznikají a vyvíjejí se mluvnické kategorie a jejich výrazové prostředky. Poznáme to v dalších výkladech, které se týkají dějinného vývoje naší mateřštiny zhruba od století 14. počínajíc, tedy vývoje se zřením k jejímu vzniku značně pozdnímu. Hledí sem na př. vznik příslovcí z citoslovcí (§ 14), citových částic jako mluvnických částí věty (§ 16), spojek z citoslovcí (§ 21, 31, 36, 37, 79), vznik opsaného imperativu typu

*) Марксизм и вопросы языкознания. Издательство «Правда» 1950. České znění je můj překlad.

at jde (§ 49), různých významů t. zv. kondicionálu (§ 45, 46, 53), vývoj zájmena 3. osoby (§ 22) atp.

2. V starém jazyce shledáváme velmi hojně a rozmanité větné typy, útvary, dílem stejné s dnešními, dílem od nich více nebo méně odlišné. Jde o nadmíru důležité období ve vývoji našeho jazyka, kdy se jednak drží starší větné útvary, a to buď v staré platnosti nebo v různé platnosti nové, jednak staré útvary zanikají a jednak vznikají rozmanité útvary zcela nové.

Je to odraz zvýšení výrazových potřeb uživatelů národního jazyka — tehdy vlastně ještě národnostního*) — v jeho spisovné podobě. Toto zvýšení souvisí pak s rozvojem všeho společenského dění v naší vlasti. Sr. k tomu Stalinův klasicky hutný a výrazný výklad o vývoji jazyka v dobách po rozpadu prvobytně pospolného řádu: „Další rozvoj výroby, vznik tříd, vznik písemnictví, zrození státu, který potřeboval pro svou správu více méně soustavného písemného styku, rozvoj obchodu, který potřeboval soustavného písemného styku ještě víc, vynález knihtisku, rozvoj literatury — to vše vneslo do rozvoje jazyka velké změny“.

Máme-li na mysli tu okolnost, že je rušný vývoj českého spisovného jazyka podrobněji doložen hojnými písemnými památkami až zhruba od začátku století 14., můžeme říci, že ze společenských činitelů uvedených Stalinem působil na tento rozvoj mimo jiné zejména vznik písemnictví, vynález knihtisku a s ním související značný další rozvoj písemnictví. Viz v § 14.

Na konci výkladu o tom, že jazyk souvisí přímo s veškerou lidskou činností, „od výroby k základně, od základny k nadstavbě“, a že ta vyžaduje „od jazyka doplňování jeho slovníku novými slovy a výrazy“, dodává Stalin toto: „A jazyk, přímo odráží tyto potřeby, doplňuje svůj slovník novými slovy, zdokonaluje svou gramatickou stavbu“. Toto zdokonalování gramatické stavby staročeského jazyka projevuje se zvýšenou měrou ve vývoji větných typů. Jde zejména o vznik a vývoj rozmanitých typů souvětí podřadného, tvořících podstatné součásti větné stavby novočeské. Lze říci, že se právě ve větné stavbě projevuje nejhlubší rozdíl mezi novou češtinou a starou, neboť v staré češtině se odrážejí starší vývojová období našeho jazyka.

3. Tento vývoj byl, jak jsem připomněl v § 2, velmi rušný, daleko rušnější, než je vývoj v době nové, a to pro značný růst nových výrazových potřeb, o kterých byla řeč v minulém §. Tu si však musíme uvědomit svrchovaně důležitou Stalinovu poučku o povaze jazykového vývoje vůbec, odlišného od vývoje nadstavby: „Vskutku se dál vývoj jazyka nikoli likvidováním jazyka existujícího a budováním nového,

*) Národnostního proto, že naši slovanští předkové tvořili v té době nikoli národ v stalinském pojetí, nýbrž národnost. Mluvíme-li tu o jazyce národním, musíme si být vědomi toho, že jde o předjímání stavu novodobého.

nýbrž rozvíjením a zdokonalováním základních prvků jazyka dosavadního. Přitom se přechod od jedné kvality jazyka ke kvalitě druhé nedál náhlým zvratem, okamžitým rozbitím starého a vybudováním nového, nýbrž postupným a dlouhodobým hromaděním prvků nové kvality, nové struktury jazyka, postupným odumíráním prvků kvality staré.“

K tomu pak je třeba mít na mysli i tu okolnost, že leckdy se třeba zachovává stará forma, avšak časem se naplňuje novým obsahem. Jako slova zachovávají své hláskové znění a mění svůj pojmový význam (*ano*, staročesky původně = hle; *chodba*, staročes. = chůze), jako též tvar mění svou platnost (*had*, staročes. = nomin. i akus. sing.; *piš*, staročes. též = ať píše), tak i větné útvary nabývají časem nové platnosti. Hojně příklady toho poznáme v dalších výkladech.

Toto zachovávání starých větných útvarů, ale jejich postupné naplňování novou platností probíhá jako veškerý vývoj mluvnický pomaleji než vývoj základního fondu slovního. To obojí vede k tomu, že velmi často nedovedeme s určitostí říci, kdy ten nebo onen útvar začal ztrácet starou platnost, nabývat platnosti nové, a kdy stará platnost odumřela a nová veskrze pronikla. Příčina nejistoty je dále ta, že mnohdy nevíme, je-li větný útvar, který zastihujeme v staročes. jazyce v době od poč. 14. století počínajíc, zcela nový či už starší, poněvadž z doby předcházející máme písemných památek mnohem méně. I když je obecně velmi pravděpodobné, že právě od počátku 14. století nastal rušný vývoj starého jazyka, spisovného, přece jen v konkrétních případech není plně jistoty, jde-li o jev už starší či zcela nový. Jisté je to, že nějakou dobu byly vedle sebe obě platnosti, stará i nová. A je třeba vystříhat se při výkladě toho, abychom do starého typu nevkládali pro jistou dobu pojetí nové, novočeské. Toto nové pojetí je pro nás jen ukazatelem směru, jakým se vývoj dál. Viz konkrétně v dalších výkladech.

Kromě toho se pozoruje, že vývoj staré formy neprobíhal hned vždy jen ve směru pojetí nového, nýbrž leckdy též jinak, že se rozbíhal různým směrem, a teprve časem se ustaloval ve směru jazyka dnešního. Také tu je nutno vyvarovat se nebezpečí jednostranného chápání starého jazyka, zjednodušování jeho značné rozmanitosti, která se časem vyrovnala v dnešním smyslu.

*

Aby obraz staročeské skladby plně hověl svému úkolu v rámci vysokoškolské učebnice, snažím se jej podat nikoli jako pouhý souhrn mnohých a rozmanitých faktů a jevů, nýbrž dialekticky. Jde mi o to, abych staročeskou skladbu zobrazil nejen jako výsledek staršího vývoje před stoletím 14., nýbrž i jako odrazový můstek pro vznik stavu

novočeského, neboli abych ji zobrazil jako jedno období ve vývoji našeho národního jazyka. Není to úkol snadný, protože je to období, jak jsem již připomněl výše, důležité, svým děním velmi rušné a protože soustavný obraz o staročes. větné stavbě dosud nemáme.

A jde mi o to, abych vývoj staročes. jazyka zobrazil v dialektické jednotě s myšlením, jako odraz rozvoje myšlení našich předků. Z hojných staročeských pramenů lze poznat nadobýčej živé jazykové dění, které je bohatým zdrojem poučení o tom, jak se myšlení našich předků neustále rozšiřovalo a prohlubovalo, zpřesňovalo, zdokonalovalo. Dějiny českého jazyka jsou dějinami českého myšlení. V tom je svrchovaný národní význam studia naší starší mateřštiny.

Nepodávám o staročeské skladbě a o jejím vývoji poučení všestranné, úplné, nýbrž jen *d i f e r e n č n í*. Obírám se s těmi jevy, v kterých se staročeská skladba podstatně odlišovala od novočeské a jejichž mnohotvárný a dlouhodobý vývoj přispívá k poznání podstatných rysů skladby novočeské. Pomímám jevy starému i novému jazyku společné a jevy, které se v svém dějinném vývoji pronikavě nezměnily a jejichž dnešní stav nutkavě nežádá poznání starších vývojových období.

S jakým zdarem se mi podařilo můj úkol provést, nechť posoudí ti, kdo budou mé práce užívat. Ale považuji za svou radostnou povinnost zdůraznit, že mi provedení tohoto úmyslu umožnilo „učení všech učení“, učení marxistické. V jeho ostrém světle vystupují jazyková fakta jako odraz myšlenkového vývoje našeho národa, nositele a tvůrce našeho jazyka, jako nedílná složka dějin našeho národa. Díky za tuto vydatnou a neocenitelnou pomoc!

V Brně v listopadu 1955

František Trávníček

A. Věta jako celek.

4. Máme-li na mysli věty jako celek, t. j. různé větné typy staročes., lze je posuzovat po dvojí stránce: jednak se zřením k nositeli větné platnosti a jednak se zřením ke vzájemné obsahové spojitosti mezi sebou v proudu řeči, v jazykových projevech. Po první stránce liší se věty slovesné od neslovesných, po druhé stránce věty samostatné od vět tvořících souvětí neboli souvětných, a to hlavních a vedlejších.

Všimněme si nejprve vět podle nositele větné platnosti.

1. VĚTY NESLOVESNÉ

Jde o věty bez určitého slovesa, kde je nositelem větné platnosti buď jméno nebo citoslovce, a zvané proto jmenné a citoslovečné (citoslovné). Sr. na př. novoch. *pozor!* (= dej, dejte, dejme pozor); *br* (= je mi zima, je mi to nepříjemné...).

Co do vzájemné spojitosti mezi sebou nebo s větami slovesnými jsou neslovesné věty buď samostatné nebo souvětné. V druhém případě jsou to buď hlavní věty souvětí nebo jeho rozmanité věty vedlejší. Tato stránka není pro povahu neslovesných vět podstatná. O ní viz v § 8.

Po stránce obsahové (myšlenkové) jsou staročes. neslovesné věty stejně jako věty novočeské buď jednočlenné nebo dvoučlenné. V jednočlenných větách je jednotná větná část, vyjádřená buď jménem nebo citoslovcem; sr. výše uvedené věty novočeské. Dvočlenné věty mají podmět a přísudek, t. j. dvě hlavní části věty. Přísudkem a tedy nositelem větné platnosti je ve větách jmenných jméno, ve větách citoslovečných citoslovce. Na př. novočeské *mladost radost* „mladost je radost“ (mladost = podmět — radost = přísudek); *pes hop* „pes udělal hop, skočil“ (pes = podmět — hop = přísudek).

V jednočlenných i dvočlenných větách bývá nositel větné platnosti buď holý, sr. výše uvedené příklady, nebo rozvítý, na př.: *na knihu!* „tu máš, vezmi si knihu“ (na rozvito předmětem *knihu*); *práci čest!* „budiž práci čest“ (*čest* rozvito dativem *práci*); *pes hop přes plot* (citoslovečný přísudek *hop* rozvito výrazem *přes plot*); *devatero*

řemeslo desátá bída (jmenný přísudek *bída* rozvit přívlastkem *desátá*).
Sr. o tom všem podrobněji v mé NovočMluv. II, § 433 a násl.

VĚTY JMENNÉ

5. V starém jazyce jsou tyto věty velmi hojné. Na př.:
div člověče, kak se trudíš, „je div, jak se namáháš“ Alx.; *div*, že mě vidíte živu Hrad.; *divné* „je divné“, že onoho chceš mocen býti Šach.; *dosti divno*, že to mohl zdieti „učinit“ Alx.;
strach mě otjeti Dal. „je mi strach, mám strach odjet“; *strach* mě za krále tamt. „mám strach o krále“; *strach*, by tě (pes) neukúsil „nekoušl“ Tkadl.; kto zbožie žádá cizieho, *strach*, aby nezbyl vlastnieho Baw. „budiž mu strach, ať má strach, aby nepozbyl vlastní“;
smrt mi ot hrobu se bráti Hrad. „je pro mne smrt, má smrt, strašné...“; svého vlastnieho jazyka dobře neuměti *hanba* Blah.; *toť škoda veliká* Baw.; *škoda*, že mozku nemáš Ezop; *žěl mi*, ež sem... zamračil utěšenie hodu tohoto „že jsem...“ Štít.;
když ta zvířata křičie, *milo* jich poslúchati Kab.; *blaze* mýma očima „mým očím“ Krist.; *dobro* čísti písmo svaté Štít. „je dobré, dobře...“; *hrozné* o tom mysliti Krist.; *těžké* vždy bojovati Štít.;
ach, *nelzě* viděti brodu Alx.; pravdy a sídu *nelzě* utéci Modl.; báto, *třeba* mi s tebú mluviti tajného „o něčem tajném“ Dal.; *netřeba* mi tvých priesných slov Pass.;
juž čas mně všiu (číši) vypiti DalC.; *zákon* jej ukřiževati Hrad.; z očí vynětie *trój pónon* „za vyjmutí očí je trojí pónon“ Rožmb.;
všudy *plno* zlého lidu a všudy pokojně kněžie mezi nimi stojé Chelč.; a *mnoho huti* u téhož městečka, ješto „které, totiž huti“ stříebro šmelcuji Lobk.; jest (to) město tvrdé... a lidné velmi a *plná* v něm *potřeba*, čehož požádáš Mand.; učinil jsem slavné hodování... a synu *dáno* jméno Bořivoj Háj.; papež Bonifacius VII. *zsazen* a na místo jeho *volen* Benedictus VII. Velesl.;
znáti po tobě, že nejsi z těch múdrých jeden Tkadl.; čtveru věc nám *znáti* tuto „je třeba nám znáti...“ Baw.;
kde bolest, tu *bieda*, a *kde bieda*, tu *smutek*, a *kde smutek*, tu *žalost* Tkadl.; *nedospělý lékař dospělý záhubce* „nedoučený lékař je jistý zhoubce“ Ezop; *co hlava*, to *rozum* Sinap.; *on slúha*, *já pán* Mat.;
zdráva, *milá matka božie!* „budiž zdráva“; *dobrá noc!* Boh.; *chvála tobě, bože!* Kunh.; *dieka boku!* Pernšt.; *dobrojtro vám* „dobré jitro“, *krásné panie!* Mast.;
náhle, nemeškaj „rychle...!“ Pass.; *náhle*, tady neplovte „rychle odtud!“ tamt.; *ne tak, čbáne!* Hrad.; (král) pokřikl na své řka: *za mnau!* Háj.
Nositelem větné platnosti je v těchto staročes. větách jako v novočes. jméno v širokém smyslu, jméno podstatné, přídavné atd. Přičítají k nim i věty, kde je nositelem větné platnosti příslovce (*náhle!*)

a infinitiv (*znáti* po tobě). Nositel větné platnosti mívá při sobě jako v nové češtině rozvíjející část: *strach mě*; *smrt mi*; toť *škoda veliká*; z očí vynětie *trój pónon*.

Jako v nové češtině jsou staročeské jmenné věty buď jednočlenné (*div*, že...; *náhle!*) nebo dvoučlenné (*nedospělý lékař dospělý záhubce*; *já pán*).

6. K jednočlenným jmenným větám náležejí též staročeské věty vyjadřující souhlas a nesouhlas neboli věty s platností přitakací (potakací) a popírací, na př.:

zdali já mám na tom loži odpočívati?; *i ovšem*, pane Gesta; ona povědě: *jistě*, hospodine EvVid.; věříš tomu?; *zajisté*, pane tamt.; chce-li mě za muže mieti...?; *ráda*, milý pane Gesta; zda jsou proto jemu uvěřili?; *ne* Mat.

Dále k nim náležejí zvolací věty vyjádřené vokativem nebo nominativem ve vokativní platnosti, kladeným často po jiné větě jmenné; na př. ve výše uvedených dokladech:

i ovšem, pane; *jistě, hospodine*; *zajisté, pane*; *ráda, milý pane*.

Podobně v dokladech v minulém §: *div, člověče*, kak se trudíš; *chvála tobě, bože*; *ne tak, čbáne*; *zdráva, matka božie*; *dobrojtro vám, krásné panie*.

V staré češtině se vyskytují vedle zvolacích vět vokativních a nominativních řidčeji také zvolací věty s genitivem a s dativem, ojedinele pak s předložkovým akusativem, a to zpravidla po citových citoslovcech. Na př.:

ach, mé zdravie (= nomin.), *mé jednosti!* (= genit.) Hrad. „má osamělost!“; *aj, viery muže statečného!* Šach.; *i větší blázna!* „ten největší blázen!“; prosil za lehčejší břemeno a sám sobě najtěžší zvoluje Ezop; *ó bidnějšího lékařství!* Komen.; *ach, jakého tu běhání!* tamt.; *ach, mně smutnej!* „ach já smutná!“; *auvé mně*, dcerko milá Otc. „och já (nešťastná)!“; *avech nám otce takého!* Hrad. 22b „ach my (nešťastní) pro ztrátu takového otce!“;

ach na tě, zlé neštěstie Tkadl. (jindy: *aj ty zlé neštěstí!*).

O větném vztahu mezi citoslovcem a jmennou větou viz v § 13.

V dokladě z Komenského vyjadřuje genitiv *jakého tu běhání!* velkou míru děje, jak je tomu někdy též v novém jazyce.

Na př.: *jakého to zvuku od božího rána!* (Němc.).

Podobně se užívá genitivu o mnohosti něčeho jiného: *a té hanby!* (Jirás.) = té velké hanby, to bylo hanby! Z takových případů se rozšířil genitiv i tam, kde o odstín mnohosti nejde. Sr. i novočes. *kýho vyra, šlaka, dasa!*

Dativ *ach mně* atd. vznikl nejspíš napodobením zvolacích vět typu *běda mi*, staročes. též *hoře mi!* (§ 10), když substantiva *běda* a *hoře* nabyly povahy citoslovcí. Pak se místo *ach já* (nešťastný), které znamenalo totéž co „běda mně (nešťastnému)“, mohlo ujmout *ach mně*.

7. Dále nalézáme v starém jazyce jmenné věty po upozornovacích

(deiktických) citoslovcech *toti* (*tot*, *tožt*), *aj*, *ajtot*, *ova* (*seova*), *nali(t)*, *ano* (*anot*), znamenajících „hle, podívej se, podívejte se...“ Viz v § 13. Na př.:

toti člověk, jenžto... ŽWittb.; *tot* Alžběta, tvá rodička EvZimn.; *tot* tobě znamenie Pass.; *tožt* svády, rvačky a pračky Komen.;

aj dvě dělátky moji, z těch jedno vezmi sobě Gesta; *aj* matka má Br.; ženo, *ajtot* syn tvůj Pass.; *ajtot* matka má Ben.;

ova v hrobě nic jiného, jedno „jen“ to rúcho jeho Hrob; *ova* máte má a bratříe moji EvBen.; *seova* robotnicě božie EvS.;

čakali smy světla, *naliť tmy* Pror.; přijide k té bratří „k tomu bratrstvu“, ještě bieše ustavil, *naliť* jeden velmi nemocen Otc.; k téj odivě „k tomu divu“ jidech, *naliť* beránek přetichý mezi vlky lítými Jeron.; počechu... hrad právě opatrovati „důkladně prohlížet“, *naliť* rozliční domové „rozličné budovy“, zlatem psaní „ozdobení“ pokojové Baw.;

patřiti budem na zemi, *anot tmy smutka* Pass.; vzěch jej na své lóno, *ano* plné krve Brig.; všel, *ano* zavřeny dvěře, k apoštolóm Štít.; vida to, *ano* zlé Baw.; uzřěl, *ano* nebesa otevřena Pass.; uzřě, *ano* krev črvená krásná na oplatce jako rosa krásná Pulk.; uznamenal „pozoroval“, *ano* od krále špeh před ním Šach.

Ve všech těchto případech mělo citoslovce i jméno větnou platnost, takže šlo o neslovesné souvětí s neukončenou přestávkou uprostřed: *tot, člověk!* A prvotní smysl byl: hle (podívej se...), člověk (před tebou... je člověk). Časem citoslovné věty ztrácely větnou platnost, leckdy též svou platnost upozorňovací, splývaly s větami jmennými, t. j. zanikla přestávka mezi obojími větami. Proto nejčastěji nepíšeme mezi nimi čárku, ani za nimi vykřičník: *tot člověk*. O tom viz podrobněji v § 13, 15. Pro naše výklady o jmenných větách je důležité, že si tu jméno původní větnou platnost zachovává.

Srovnáme-li tyto věty se zvykem novočeským, a to nikoli po stránce kvantitativní, nýbrž po stránce kvalitativní, t. j. co do různosti jejich typů, je nepochybné, že měl starý jazyk více jmenných typů, než má jazyk nový. Dnes žije typ *tot člověk* nebo *hle, člověk* (s nepůvodním citoslovcem *hle*), většinou knižní, nepřilíš častý, ale nikoli ojedinělý, a to jako výrazový prostředek více nebo méně citově zabarvený. S ním souvisí častější novočeský typ bez citoslovce, na př. *zajíc!* „hle, zajíc“, a typ *té hanby!*, *kýho výra!* (§ 6).

Staročeský typ *tot člověk* buď se vyskytuje jako věta samostatná, vzniklá — jak víme — ze souřadného souvětí, nebo tvoří souvětí s následující větou slovesnou (*aj dvě dělátky moji*, z těch jedno vezmi sobě), nebo nejčastěji s předcházející větou slovesnou (čakali smy světla, *anot tmy*). Tento typ, a to bez citoslovce, je v dnešním spisovném jazyce jen prostředkem lidově zabarveným; na př.: kamkoli pohlédneš, *černá skála a bor* (Stašek).

Další staročeský typ »vida to, *ano zlé* (po slovesech vnímání), vyskytuje se rovněž jen v projevech lidově zabarvených a v nářečích: teď vidí, *zámek pryč* Kubín Klad. „že je zámek pryč“.

8. 1. Podobné omezení jmenných vět v novém jazyce proti jazyku staršímu pozoruje se i v těch případech, které jsou uvedeny v § 5. V novém jazyce se užívá jmenných vět hojně; na př. *škoda*, zes tam nebyl „je škoda“; *štěstí*, že se nikomu nic nestalo; *lze, nelze* to udělat; *možná*, že přijdu atd. Viz v mé NovočMluv. II, § 433 a násl.

Ale mnohé staročeské jmenné věty dnes možné nejsou; na př.: *div* nebo *divné*, jak se to mohlo stát; neumět dobře svůj vlastní jazyk *hanba*; *čas jít do školy*; *zákon* zachovávat socialistické vlastnictví atpod. Tu nahrazujeme bývalou jmennou větou slovesnou větou spojovou: *je div, divné*; *je čas* atd. Nelze říci jako v staré češtině: *strach* odejet „je strach, mám, má... strach odejet“, a je možná jmenná věta se substantivem *strach* jen v platnosti výsledné; na př.: je *bledý*, *strach se naň dívat* „je tak *bledý*, že je strach (strašné) dívat se naň“. Podobně je možná výsledná věta *hanba*: je to nedbalé, *hanba se na to dívat*.

Jindy se pozoruje, že jméno už dnes nemá větnou platnost; na př.: utíkal, *div se nezabil*. Původní smysl je: utíkal, je *div*, že se nezabil. Ale *div* už ztratilo větnou platnost, cítí se za část slovesné věty nezabil se, a to za příslovce s významem „kupodivu“. O splnutí se slovesnou větou svědčí slovosled „*div se nezabil*“, t. j. postavení příklonky hned za *div*, za prvním slovem ve větě, jako na př. ve větě „*kupodivu se nezabil*“. O ztrátě větné platnosti substantiva *div* svědčí též tento typ: utíkal, *že se div nezabil*. Tu se *div* zcela jasně necítí za substantivum, neboť to není ani podmět ani jmenný přísudek ani doplněk. Je to svou platností příslovce „*kupodivu*“.

Jde tu tedy o zánik staré jmenné věty.

2. Dále se pozoruje v novém jazyce proti jazyku staršímu omezení souvětých jmenných vět v e d l e j š í c h. Pravidlem jsou vedlejší věty jmenné *že ano*, *že ne*: je to pravda?; myslím, že ano...; — věty *že, poněvadž*... *lze, nelze*: tvrdí, že to lze udělat; a gnómičké věty vztažné: *jaký pán, takový krám*. Viz v mé NovočMluv. II, § 437.

V starším jazyce shledáváme souvětě vedlejší věty jmenné daleko častěji, bez omezení. Na př.:

v tomto kraji jest spanilý jelen, *že div* na něj pohleděti Ezop „že je *div*...“ [*div* je tu ještě substantivum ve větné platnosti, nikoli nevětné příslovce jako v novém jazyce; viz v předešlém § 7]; také ptačstva jest taká moc „hojnost“, *že odiva* Mill. „že je to *div, divné*“; a vokna veliká a široká všudy vuokol [věta jmenná = všudy tu jsou okna...], *že málo zdí* mezi týmiž vokny Lobk.;

že tak chuten hřiech „protože je hřích...“, proto hřiechu neostanú „neupustí od hřiechu“ Štít.;

když nám slunce blízko „blízko“, tehdy máme horko Lucid.;
jak mě hanba „jakkoli, ačkoli je mi hanba“, však „přece“ pověděl Jiří;

což na světě „co je na světě“, všecko mine Alx.; měřiti, *co duši dobro, co dobré a co lepší a co nejlepší* Alb. „co je duši dobro, dobré...“; *která* (bohyně) *krasšíe* „nejkrásnější“, téj bude (jablko) dáno Alx.; jeden múřenin jim se ukáza, *jehož tvář podlouhováti* „podlouhlá“ Pass.; jdi volno, *kam libo tamt.*; napomíná (nás), *kak nám živu býti* Mat. „jak je nám býti živu, jak máme žít“; jest v témž klášteře na sto jeptišek, *jakož mi rozpraveno* Lobk.

Poučný je tento doklad: čso chcete, to obdržíte, *třeba-li*, hory převrátíte Hrad. Smysl je: je-li třeba nebo bude-li třeba. Jde tu o jmennou větu podmínkovou. Podobný je tento doklad: *třeba-liť, ať* jeho (sukna) prodám Hrad. „je-li ti třeba (sukna), prodám ti ho“*). Sr. novočes. *možno-li* „je-li možné“: přijď, možno-li, brzo. Dnes bývá *třeba* jen ve větné platnosti oznamovací: třeba udělat to a to „je třeba, potřeba“. První staročes. doklad mohli bychom dnes vyjádřit i takto: co chcete, to obdržíte, *třeba (třebas) hory převrátíte*. *Třeba* je tu svou platností příslovce s významem „podle potřeby“. Tu tedy jmenná věta ztratila větnou platnost a kromě toho se změnila platnost slovnědruhová (substantivum nabylo platnosti příslovecné). Viz podobně *div* v § 8.

Vedle toho se vyskytuje *třeba* nebo *třebas*, *třebaže* v platnosti vedlejší spojky přípustkové: je zkušený, třeba je mlád. I tato spojková platnost se vyvinula z platnosti větné.

9. Jmenné věty jsou geneticky nepochybně starší větný typ než věty slovesné, neboť jsou mluvnicky méně výrazné než slovesné, nevyjadřují svým tvarem čas ani způsob. Užívá se jich zpravidla jen s časovou platností přítomnou a nejčastěji ve způsobové platnosti oznamovací: *škoda ho* = je ho škoda. Mívají též platnost rozkazovací, která se vyjadřuje zvolací intonací: *vzhůru!*, staročes. *náhle!* (§ 5).

Je proto zcela přirozené, že jmenných vět v dějinném vývoji ubývá, a to nejčastěji tak, že se mění ve slovesné věty sponové; sr. v § 7 a 8 novočes. *je div, je čas . . . , že je div, ať je mi hanba, co je dobré . . . , za staročes. div, čas . . . , že div, jak mě hanba . . .*

Sponové věty slovesné jsou vedle jmenných vět již v starém jazyce, často v případech úplně stejných nebo velmi blízkých. Na př.:

strach mě otjeti (§ 5) // *strach mě jest*, byt z toho nejměl více ztráty, než zisk bude Štít.; *strach jest, že . . . Chelč.*; — *nelže viděti brodu* (§ 5) // *nelže mi jest*, by (touha) přestala Hrad.; že nem „nám“ jest nelže nikame „nikam“ Alx.; — *třeba mi s tebou mluvití tajného* (§ 5) // již téhož *netřeba jest druhé „po druhé“ psáti* Štít.; — *jak mě hanba Jiří* (§ 9) // *kak mě jest hanba Jiří* (jiný rukopis); — *juž čas . . .*

*) Doslovně: a ti (= tobě) jeho prodám. Hlavní věta se tu připojuje k vedlejší spojkou *a*, jak bývá v starém jazyce i jindy. Viz v § 34.

(§ 5) // *čas jest, že . . . Otc.*; — *hospodin mi pomocnik* ŽWittb. // *hospodin mi jest pomocnik* ŽKlem.; — *hrozně o tom mysliti* (§ 5) // *na mě hrozně jest hlédati* Pass.; *jakož nesnadno*, ktož se obierá s smolú, by se ji nezlepil Štít. // *věz to, ež jest nesnadno a tvrdo* proti ostnu se protiviti Pass.; — papež Bonifacius *zsazen a na místo jeho volen* Benedictus (§ 5) // *Alžběta za svatau jest vyzdvížena* Háj.

Z té skutečnosti, že některé staročeské jmenné věty dnes vůbec nejsou možné, vyplývá, že je ustupování jmenných vět slovesným větám sponovým dlouhodobý proces a že staročeské užívání slovesných vět vedle jmenných představuje starší vývojové období tohoto procesu, který se začal beze vší pochyby již někdy dříve. Tomu nasvědčuje ta okolnost, že je v Ostr., dochované v rukopise z 2. polovice 13. století, vedle jmenných vět doložena jednou již věta sponová: *dievoč dréve porozenie / jest zvěstováno* [dréve = dřevo; ještě s r, nikoli s ř].

10. Přidávání spony k původním větám jmenným znamená jejich přizpůsobování větám slovesným, vliv slovesných vět na ně, jejich verbalisaci. Vedle tohoto způsobu verbalisace jmenných vět vyskytují se v staré češtině ještě dva způsoby jiné.

První záleží v tom, že se *nelže* (*nelze*) ve větné platnosti chápe za 3. osobu sing. jakoby od slovesa *nelžeti*, t. j. ve významu „nemůže“. Na př.: bez něhož se nic dobrého státi *nelže* Kruml.; to oboje *nelze* přemoženo býti Beck. Tato verbalisace jen v pojetí staré jmenné věty pokročila dále k verbalisaci morfologické, ke vzniku tvaru *nelzeme* pro 1. os. pl. s významem „nemůžeme“ a tvaru *nelzelo* s významem „nebylo lze, možné“. Tato verbalisace je doložena z pozdějšího jazyka nepochybně, ale jako jev velmi řídký, možná krajový, dialektický.

Druhý způsob verbalisace jmenných vět záleží v tom, že se blíže určují nejen dativem osoby nebo věci, na př. *strach, smrt . . . mi* „je strach, smrt . . . pro mne“, nýbrž též hojně akusativem:

strach mě (§ 5), Hrad., Štít.; *jak mě hanba* (§ 9); *div mě* Baw. apod.

Akusativ se drží též ve slovesných větách sponových, vzniklých ze jmených; na př.:

strach mě jest (§ 9); *kak mě jest hanba* (§ 9); *haňba biěše toho reka* Baw.; *hněvt mě jest naň* Štít.; *túha je bude tamt.*; *čbána lzě mluvití nebieše* Hrad.

Tento vztahový akusativ vykládal v přednáškách Zubatý tak, že se jmenná věta chápala za slovesnou, na př. *strach* jako *strašiti*. Odtud místo *strach mi* vzniklo *strach mě*. Tento výklad má oporu v dokladě z Pass., kde se substantivum *strach* blíže určuje nikoli adjektivem veliký, nýbrž adverbium *velmi*: *strach mě velmi*, budeva-li v čistotě přebývati. Tedy jako by „velmi mě straší, velmi se strachuji“.

Ve spojení *strach mi* . . . vyjadřuje dativ osobu nebo věc, na kterou se pojem vyjádřený substantivem vztahuje: *strach mi* = já mám strach; *třeba mi* = já mám potřebu; *blaze mýma očima* = mé oči jsou blahé, bláženě.

Mluvívá se tu někdy o dativu psychologického nebo logického podmětu, odlišného od podmětu mluvnického, vyjadřovaného nejčastěji nominativem (strachuji se, potřebuji, totiž já). Tento vztahový dativ je svou větnou platností příslovečný. Akusativ *strach mě* atd. je svou povahou předmětový. V tom je právě podstata verbalisace.

Literatura k § 5—10:

Fr. Trávníček: Neslovesné věty v češtině, II. Věty nominální (Brno 1931). Tam starší literatura.

VĚTY CITOSLOVEČNÉ

11. V starém jazyce se vyskytují do jisté míry citoslovečné věty zcela obdobné s citoslovečnými větami novočeskými. Jsou to citoslovečné věty jednočlenné nebo dvoječlenné, a to s citoslovcem holým nebo rozvitým. Na př. věty s citoslovcem zvukovým:

paní hned *prask* jím pod samú lavici Pís. XV. st. „práskla“; *vstana třesk* ho v líce Rokyc. „třískl“.

S citoslovci vybízejícími *na (nať), nu (nuže, nuž, nužse)*:

na, jez Trist.; *nať* prsten můj! Baw.; *nať* penieze za knihy Otc.; nu, podme Komen. „nuže, no tak pojďme“; nuže, již *vstaň* a pojez Otc.; protřev sobě voči i nužse na Paška „hr na Paška“ FrantPr.; nenalezše jeho . . . nužse do háje, hledajíce jeho „hr do háje“ Mand.

S citoslovci citovými:

á, kak mě bolí Štít. „ach, och, oj . . .“; á, běda mně jest nebohu „nebohému“ Dal.; *ach*, žel bud na věky bohu Komen.; *auvé*, že jsem jej (pána) ztratil Kruml. „běda! . . .“; *ba*, by byl kto tak silen jako lev . . . , upadne v jámu Otc.; *ó*, co toho neřádu trpěla jest země tato Šach.; *fi*, smrdí Hus.

Větná platnost citoslovců zvukových a vybízejících je zcela jasná. U citoslovců citových nesporně ukazuje na větnou platnost ta okolnost, že po nich následuje vedlejší věta slovesná se spojkou *že*. Tvoří s ní tedy souvětí podřadné. Sr. výše: *auvé*, že jsem jej ztratil. Smysl je tedy tento: běda mi, že . . .

Nabízí se však otázka, zda se původní větná platnost citoslovců držela veskrze, i v těch případech, kde za nimi následuje bezespoječná věta hlavní. Je pravděpodobné, že tu citová citoslovce staročeská částečně ztrácela již větnou platnost, splývala s následující větou, se kterou původně tvořila souvětí, cítila se za její součást a vyslovovala se s ní nakonec splývavě, jak je tomu v nové češtině, na př.: *ach, to bolí!* nebo: *ach to bolí!* V konkrétních případech nemůžeme s jistotou říci, jaké vývojové období se v nich odráží, zejména, zda byla za citoslovcem ještě přestávka či už nikoli, a proto píšeme zpravidla podle původního stavu za citoslovcem čárku.

Zdá se, že se citoslovce většinou vyslovovalo splývavě s následu-

jícím vokativem nebo s nominativem ve vokativní platnosti. Na př.: *ó můj synu* Hrad.; *ó můj milý synu* Kat.; *ó tatíku* Štít.; *ó Maria*, což dieš k tomu? Hrad.; *é hospodine* Otc.; *é pane můj* Pass.; *é žádný mistře „vážený mistře“* Mast.

Vokativ je do dneška jmenná věta, jejíž základní platnost je ta, že mluví obrací na sebe pozornost oslovené osoby; na př. novočes. *Václave* znamená „Václave, já jsem zde, počkej apod.“ Splnutím s vokativem ztrácí citoslovce nejen svou větnou platnost, nýbrž i svůj slovní význam, nabývá platnosti mluvnické, stává se citovou částicí, vyjadřující jen citový ráz jmenné věty vokativní. Sr. v mé NovočMluv., II, § 503 a zde dále v § 16—18.

Tímto vývojem si vysvětlíme to, že se dnes citová citoslovce při vokativě kladou mnohem řídkěji než v jazyce starém, zejména raném, kde jsou hojná. Oslabením svého slovního významu stala se do jisté míry zbytečná, neboť citový ráz vokativní věty vyjadřuje se zvolací intonací.

Podobně se asi většinou vyslovovala splývavě citoslovce se zvolacím dativem, genitivem a předložkovým akusativem, se kterým tvořila původně souvětí; na př.: *ach mně smutně!*, *i většého blázna!* apod., viz v § 6.

12. 1. Proti novému jazyku vyskytují se v jazyce starém velmi mnohá citoslovce u p o z o r ň o v a c í se základním významem „hle, podívej se, podívejte se“, kterými se v biblických textech překládá latin. upozorňovací citoslovce *ecce*.

Je to předně *nali*, mající též podobu *naliť*, zřídka *naliž* a *nalet*, a časem, zhruba na sklonku století 16., zaniklé. Viz některé příklady v § 7 a jiné níže v § 17. O jeho původním upozorňovacím významu svědčí předně to, že se jím v biblických textech překládá latinské upozorňovací citoslovce *ecce*; na př.: čekali smy světla, *naliť, tmy* Pror. „et ecce tenebrae“. Dále Blahoslavův výklad (Gram. 175), že *naliť* = tožt a *ajhle*. Sr. i na př.: *naliť* i bude hoře jim, anoť je ďábel potrhne Hrad. „hle, i hoře jim bude“.

Dále je to *aj* nebo složené *ajtot*. Viz některé doklady rovněž v § 7 a jiné dále. Dnes je *aj* nejčastěji citoslovce citové, vyjadřující podiv, ale v starém jazyce má platnost upozorňovací. Svědčí o tom jednak ta okolnost, že se jím v biblických textech překládá latin. *ecce*, jednak to, že se obměňuje v *ajzři* (imperativ »zři« zesiluje význam citoslovce) a v *ajhle*, jednak to, že za *aj* v jedněch biblických překladech bývá na témž místě v jiných překladech *hle*. Na př.: *aj* otec tvůj a já jsme hledali tebe Ben. // *hle* otec tvůj . . . Norimb. a Melantr.

Pak *ej*; na př.: *ej* já posielám anjela mého „ecce ego mitto“ Lit.; *ej* král tvůj jde k tobě EvPr. „ecce rex tuus . . .“ Složením vzniklo *ejhle*.

Dále *ova* a *seova*; viz některé doklady v § 7.

2. Příznačná jsou pro starou češtinu citoslovce *to*, s obměnami *toti*, *toť*, *tožt* nebo *ajtot*, viz výše, a *ono* nebo *uno*, vzniklé z *a ono*. Jsou to jednotné neutrální tvary u k a z o v a c í c h zájmen*). Na původní citoslovečnou, a to upozorňovací platnost těchto a jiných neuter v češtině, v celé slovanštině a v jiných jazycích ukázal náš zesnulý velký jazykozpytec Zubatý. Je to neobyčejně významný objev, který umožňuje správné pochopení mnoha mluvnických jevů, hluboko zasahujících do mluvnické stavby jazyka.

Některé doklady na *to*, *toť* . . . a *ono* viz v § 7. Nesložené *ono* (*onot*, *onožt*) je doloženo v staré češtině dosti zřídka: *onot*, klíč v zámce zkrčhta „hle, klíč v zámku zaskřípal“ Ezop; *onot*, po vodě ploviechu tamt.; *onožt* kuon jé „jí, žere, pase se“, travú chodě tamt.

Jejich původní upozorňovací citoslovná platnost je dosvědčena tím, že se jimi překládá latin. citoslovce *ecce*; na př.: *toti*, člověk ŽV. „ecce homo“; *toť*, Alžběta, tvá rodička EvZ. „et ecce Elisabeth“. Na upozorňovací platnost neutra *to* ukazuje též složené *ten-to* = ten-hle. O *ono* viz ještě v § 14.

Viz ještě o *jako* v § 44.

3. Vedle těchto neutrálních zájmenných citoslovcí vyskytují se v staré češtině dosti často v citoslovečné platnosti slova *tu* (*tuť*, *tuž*), *tedě* (*todě*), *teď*, *onde*, *ande* (z *a onde*), *tehdy*, *však* (*avšak*), která jsou dnes většinou zájmennými p ř í s l o v c í s významem místním a časovým nebo s p o j k o u (*však*).

Citoslovná platnost adverbia *tu* je neklamně dosvědčena tím, že se jím překládá latin. *ecce* a že se za ně paralelně klade *hle* nebo *aj*, *ajtot*. Na př.:

a tu se jim zjeví Mojžíš EvZ. // *a aj* Br., a *hle* Melantr.; *tuť*, *tvuój* bratr k tobě jde Otc. (rukopis B) // *aj toť* . . . (rukopis C); *i tu* mistr zákonný vsta pokúšie jeho EvV. // *a seova* EvS., a *aj* Br.

Podobně je tomu u jiných uvedených adverbii:

teď já vás posielám Mat. „ecce ego mitto vos“; *teď* jsi, praví, uzdraven Mat. // *aj* Br. NZ., *hle* Norimb.; Veleslavín v Silva quadr. uvádí *teď* vedle *aj*, *ej* za lat. *en*, *ecce*; *teď* máš krásně vypsány hříechy mistrské Hus „hle máš, tu máš . . .“;

uzřě . . . , *ande* na stolici sedí Maria Kat. (sr. Ctirad uzřě, nali . . . ; uzřě, ano Jezukrist . . . v § 36, 37); uzřěsta, *ande* sedm dáblóv nesú hříešnú duši Gal.;

tehdy, anděl hospodinóv zjevil se jest EvZ. „et ecce . . .“ // *ova* EvBen., *seova* EvS., *aj* Ben., Br.; *tehdy*, přivezechu předeň člověka Mat. „et ecce . . .“ // *a aj* Br.;

avšak die mistr „hle“ Štít.

*) *Ono* není zde zájmeno osobní jako v nové češtině, t. j. není to nominativ k *jeho*, *jemu* . . . , nýbrž ukazovací zájmeno, jehož maskulinum je *onen* a ostatní tvary *onoho*, *onomu* . . . Viz v § 22.

Také výše uvedené *ova* je zájmenného původu, buď příslovce od starého slovanského zájmena ukazovacího *ovo* (= *onen*) nebo původní neutrum *ovo*, změněné časem v *ova*. Na podobu *ovo* ukazuje ojedinele doložené *onovo*, vzniklé z *ono-ovo*: *onovo*, nalezena (dva synové) smrti Pass. „hle, nalezení (vyhledání) smrti = pro smrt“.

Se- ve složeném *seova* je neutrum archaistického zájmena *s*, „tento“. Sr. podobné složené citoslovce *onovo* a *ajtot*. Ze zájmenného kmene *se-* je utvořeno též *sedě* (*sed*), znamenající „hle“ jako obdobné *teď*. Na př.: *sed*, mistře, *sed* jáz k tobě běžu Mast.; *sed* vem (= vám) přišel mistr Ipokras tamt.

K těmto původním citoslovcím přidružilo se v staré češtině od století 15. nepůvodní citoslovce *hle*, vzniklé z *hled*. Sr. výše, kde je *hle* paralelně s citoslovci jinými. Nebo: *hle*, co mu dobrého přibylo z toho Rokyc.

Viz ještě o *že* (*ež* . . .) v § 43, o *však*, *avšak* v § 66.

13. 1. Všechna tato upozorňovací citoslovce měla původně větnou platnost, shodnou s platností nepůvodního citoslovce *hle*, které si tuto větnou platnost většinou podržuje i dnes. Tento původní stav byl částečně změněn už v století 14. a měnil se i v dalších časových obdobích, a to hlavně ve dvojím směru. Jednak namnoze zanikala větná platnost citoslovce, jednak nabývalo citoslovce různých jiných citových významů nebo různé nové mluvnické platnosti. Všechno toto dění mezi sebou dialekticky souvisí, je odrazem vývoje myšlení, nových výrazových potřeb. Částo je ztráta větné platnosti východiskem dalších změn. Tyto změny jsou velmi hojné a rozmanité, u různých citoslovcí různé, takže staročeský stav nelze často pochopit beze zření k stavu novočeskému.

2. Větnou platnost a upozorňovací význam zachovalo si do dneška citoslovce *to*, zpravidla ve zdvojené podobě *to to**; na př.: *to to*, *zajíc!*

Dále si zachovalo větnou platnost složené *toto*, zpravidla ve spojení s *no*, které však má citový význam jiný než upozorňovací. Vyjadřuje podiv, překvapení: *no toto!* „to je divné, to je překvapení!“. Tento citový význam se vyvinul z upozorňovacího, který ještě do jisté míry proniká. Mluvíci vlastně upozorňuje na něco, co ho udivuje, překvapuje, ale význam podivu nebo překvapení už převládá nad upozorňovacím.

V starém jazyce si uchovává větnou platnost *to*, zpravidla v podobě *toti*, *i toti***), avšak v platnosti přitakací „ano“. Na př.:

zдали máš ženu?; a on dí: *i toti*, pane Gesta; líbí-li se tobě, abych tě za ženu pojel „pojal“?; *i toti*, pane tamt.; nemuóžeš zabít býti?; on vecě: mohu *a toti*, mohu Otc.

*) Obě zájmena mají hlavní přízvuk: 'to to. Tím se liší od složeného 'toto, které má jeden hlavní přízvuk; viz o něm dále.

**) Toto *i* není zde spojka, nýbrž má platnost citoslovce, jako na př. v novočes. *i ano*, *i dej* mi pokoj.

Přítakací význam má dnes *tot* v některých nářečích; sr. u Raise a T. Novákové z východních Čech. Dále se vyskytuje též ve spisovné mluvě i *toto* v platnosti popírací „ne, i kdepak!“, půjdeš tam?; i *toto*!

3. Přítakací význam má v novém jazyce pravidlem *ano*, a to v odpovědích na otázky nebo i jindy. Na př.:

půjdeš?; *ano*; je třeba udělat to a to; *ano*, ale nejprve to musíme organizačně zajistit.

Toto *ano* je velmi důležité, neboť jasně ukazuje, že se přítakací platnost vyvinula z citoslovečné platnosti upozornovací. Svědčí tomu ta okolnost, že ve 14. století přítakací *ano* doloženo není a že se v té době vyskytuje buď *ano* upozornovací nebo s jiným významem než přítakacím. V biblických textech starších i pozdějších překládá se jím lat. *ecce*:

vyjdu-liť na pole, *anot*, zbiti mečem Pror. „*ecce occisi gladio*“; patřiti budem na zemi, *anot*, tmy smutka tamt. „*ecce tenebrae tribulationis*“; *ano*, těžať čaká drahého ovoce EvOl. „*ecce agricola expectat*“ // *hle*, kterak voráč očekává Norimb.; *aj*, oráč... BrNZ.

O jiných případech s *ano* viz v § 37.

Přítakací význam je doložen, ale poměrně zřídka, od století 15. počínajíc*). Na př.:

nechaj tak zavřena (okénka), až mě i přeslyšíš; vece pústenník „poustevník“: *ano*, dobře Gesta; máte-li vy k němu pravú vieru?; *ano* Rokyc.; jest-li u něho řeč boží?; vecechu: *ano*, jest Praž. (z r. 1488); k jehožto hlasu pro veliký strach jedva budete moci říci: tak pane, *ano* tak, pane Háj. (z r. 1541); vyrozuměli jste tomu všemu?; řekli mu: *ano*, pane Blah. (z r. 1571).

Z nenáhlého vývoje přítakací platnosti z upozornovací vyplývá, že někdy nedovedeme s určitostí říci, zda jde ještě v dokladech pozdějších než ze 14. století o platnost starší či už novější. Na př.: když kterému z těch kto „někdo“ die: ty chováš cizie dítě, inhed odpovie: *ano* mé děti jiní chovají Mand. (15. stol). Možný je výklad různý: *hle*, (naopak) mé děti chovají jiní // *ano*, (ale) mé děti... // *vždyť* mé děti...

14. Změna původního významu upozornovacího v přítakací nebo popírací je odrazem myšlení, změny v pojetí citoslovce. Upozornování samo nepřímou vyjadřovalo někdy souhlas nebo nesouhlas. Odpověděl-li někdo na otázku »máš nůž?« citoslovce *ano* a přitom ukázal nůž, znamenalo to původně vlastně „hle, podívej se...“, ale nepřímou též „*ano*, mám“. Časem upozornovací platnost ustoupila a převládla platnost přítakací.

Je velmi pravděpodobné, že tato změna v chápání upozornovacího citoslovce nastala hlavně v jazyce písemném, který nedovede přesně

*) Gebauer a Straka tvrdili, že je přítakací *ano* doloženo až v době veleslavinské.

vystihnout situaci, za které probíhá projev mluvený. V psané odpovědi *ano* na psanou otázku »máš nůž?« nevystupuje zřetelně upozornovací platnost „hle“, protože tázaný nůž neukazuje. Tu zcela přirozeně proniká platnost přítakací, nepřímou v upozornovací obsažená, z ní vyplývající. Tato nová platnost se nějakou dobu udržela vedle platnosti upozornovací, ale časem obecně ovládla a přešla i do jazyka mluveného.

Tento vývoj je důkazem pronikavého vlivu jazyka písemného, na který poukazuje Stalin, když vykládá o rozvoji primitivního jazyka. Viz jeho výklad „Další rozvoj výroby, vznik tříd, vznik písemnictví...“ v § 2. Pravdivost a hloubku této stalinské poučky plně pochopíme, jestliže si uvědomíme, že je stará čeština jazyk písemný, psaný a pak tištěný. Tak si vysvětlíme velmi rušný vývoj, který v starém jazyce pozorujeme. Je to důležité období ve vývoji českého jazyka, kdy následkem rozmachu společenského dění neobyčejně proti dřívějšímu stále víc vzrůstaly výrazové potřeby našich předků. Jazyk je musil uspokojovat, a protože se to dalo hlavně v písemné formě, měl písemný jazyk pronikavý vliv i na jazyk mluvený, jak uvidíme i v dalších výkladech.

V našem případě znamená změna upozornovacího významu slov *ano*, *toti*... v přítakací (popírací) zároveň změnu citoslovce v příslovce, t. j. změnu *slovnědruhovou*, změnu v mluvnické stavbě. V dalších výkladech poznáme řadu případů podobných.

15. Ztráta větné platnosti (§ 13) upozornovacích citoslovce projevila se ve výslovnosti zánikem přestávky mezi nimi a následující větou jmennou nebo slovesnou, se kterou tvořila citoslovce původně souřadné souvětí. Neboli, citoslovce se začalo vyslovovat s následující větou splývavě jako její část. Je tu plná obdoba s citoslovci citovými v případech typu *ó můj synu*, o kterých byla řeč v § 11.

O splynutí citoslovce s následující větou svědčí zřetelně slovosled. Dokud mělo citoslovce větnou platnost a byla za ním přestávka, kladly se příklonky náležející do následující věty za její první člen, často za její první slovo (§ 112); na př.:

uzřě, *nalit*, *lid se běže* Ol.; *tot, máte má* EvZ.; *ajtoť, máti tvá* EvOl. atp.

Když citoslovce ztratilo větnou platnost, vyslovovalo se splývavě s následující větou a cítilo se za její člen, začaly se klást příklonky hned za ně. Na př.:

liška *mnieše oklamajíc* čbána „domnívala se, že oklame čbán“, *nalit se oblídi sama* Hrad.; *nalit se jí* nahodí snad kostkář, opilec Štít.; *nali se mu* to dostalo Alx.;

přišel sem do hospody, *ano se již setmievá* Kab.; *ano se ho puól* upeklo Štít.; *ano se to děje* EvPr.; *tot má máte* Mat.; *tot tvá máte* EvZ.; *a tedě jest* Alžběta EvS.; *tedě jest syn můj* EvV.

Je arcí třeba mít na mysli, že původní kladení příklonek nelze

pokládat vždy za svědectví větné platnosti citoslovce, neboť může jít o zachování starého slovosledu při novém větném pojetí citoslovce, kdy se již za větu nechápalo. V konkrétních případech nedovedeme říci, o jakou výslovnost jde.

16. 1. Slovo *tu, teď, tehdy* a *onde* užívá se v novém jazyce jen jako příslovci, a to všech jako časových, *tu* a *onde* též v platnosti místní*). Jde tu tedy o změnu v platnosti slovnědruhové. Platnost příslovečná pronikala postupně již v jazyce starém.

2. Poučeny je vývoj původního upozornovacího citoslovce *tu*. Vyskytuje se v staré češtině velmi hojně, hlavně ve vypravování, kde může jít o příslovečnou platnost časovou „tehdy“. Na př.:

a když u těch rovův stáchu, *tu* z nich hlínu vykopachu Jiří; když se počal protiviti, *tuť* jej buoh kázal strčiti . . . do pekla horúcieho Vit.; když tak svatý Antoní přebýváše . . . , *tu* bratříe k němu přišedše . . . Otc.; až budu stár, až budu nemocen, *tuž* se polepším Mat.; Hovora dlhými slovy vypravoval svú nevinu; *tu* Hřivec kázal jemu po třetí trúbiti Háj. (tak často zde); odtud dále šli sme . . . a *tu* přišedše k též kapliče . . . Lobk.; ohledával jeden druhému uši . . . , měřil také jeden druhého . . . ; *tu* jeden k druhému přistupoval KomenLabyr.

Toto časové určení není obsahově nijak důležité, takže lze příslovce *tu* vynechat: a když u těch rovův stáchu, z nich hlínu (hlínu z nich) vykopachu; odtud dále šli sme . . . a přišedše k též kapliče . . . atd. Podobně je tomu ještě dnes; na př.: chodili jsme po Moskvě a *tu* jsme potkali známé // a potkali jsme známé.

To ukazuje k tomu, že zde nemá *tu* vskutku platnost už časového příslovce, nýbrž že je to spíše citoslovce, ale se značně oslabeným citovým odstínem, vzniklým z platnosti upozornovací. Mohli bychom je nazývat *citová* nebo *náladová částice*; viz v § 11. Její platnost záleží v tom, že označuje *tu* více, *tu* méně nějaké citové zaujetí mluvčího k obsahu následující věty. Míra této náladové platnosti je různá, ale někdy proniká dosti zřetelně odstín překvapení; na př.: chodili jsme po Moskvě a *tu* jsme potkali známé.

Touto platností se citová částice odlišuje od citoslovce, které má jistý citový obsah již samo o sobě, svým slovníkovým významem. Vznik citové částice souvisí s vývojem myšlení a s potřebou nových výrazových prostředků.

Podobnou citovou platnost mívá *to*; na př.:

ješto by bohu tiem vším jměl slúžiti, *to* bude tiem slúžiti světu Štít.; ješto dievka a nevdaná móž mysliti to, což k bohu slušie, *to* vdaná těžce robiec světu musí hlédati tamt.

Jde tu o citový odstín, který jsme poznali u citoslovce *tu*, nebo který má moravské lidové *tož*: *tož* nevím, co je to; když jsem ho potkal, *tož* jsem se ho na to zeptal.

*) V některých nářečích znamená i *toť* buď „zde“ nebo „onehdy, nedávno“.

Poněkud jiný odstín, a to výstražnosti, má dnes *to* v případech tohoto typu: *to by sis dal!*

3. Upozornovací citoslovce vyjadřují jisté citové zaujetí mluvčího, které v něm někdo nebo něco vzbuzuje a na koho nebo nač druhou nebo třetí osobu upozorňuje. Tato stránka vystupuje zřetelně v mluveném dialogu, ale je zastíňována v mluveném projevu povahy vypravovací a zejména v projevu písemném. Vyjděme z tohoto dokladu: a když u těch rovův stáchu, *tu* z nich hlínu vykopachu (Jiří). Přišlo-li několik osob k hrobům a zjistilo, že v nich není hlína, mohla jedna z nich říci: *tu*, z nich hlínu vykopachu! (t. j. nějací lidé). Slovo *tu* má v tomto dialogickém projevu upozornovací platnost. Jestliže však někdo, kdž u hrobů nebyl, vyprávěl někomu o vykopání hlíny z nich a řekl: když u těch rovův stáchu, *tu* z nich hlínu vykopachu, bylo citoslovce *tu* v této souvislosti nedost ústrojně, neboť není nutno, aby mluvčí na vykopání hlíny posluchače upozorňoval.

Oba projevy zjišťují touž skutečnost, vykopání někým hlíny z hrobů, a rozdíl mezi nimi je ten, že proběhly za různé situace.

Při prvním projevu stáli mluvčí s posluchačem u hrobů, při druhém jednak mluvčí a posluchač u hrobů nestáli, jednak to byly jiné osoby. V prvním případě proběhl projev za situace, která přímo souvisí s obsahem projevu: jde o vykopání hlíny z hrobů a účastníci projevu stáli u hrobů. V druhém případě proběhl projev za situace jiné, která s obsahem projevu nesouvisí. Proto je třeba vyjádřit ji zvlášť, větou „když u těch rovův stáchu“.

Mohli bychom mluvit o projevech situačně prvotních a situačně druhotných.

Jazyk si vytvořil pro situačně druhotné projevy novou formu tak, že podržel projev situačně prvotní a doplnil jej větou vyjadřující jeho situaci. V této nové myšlenkové a jazykové souvislosti nabývalo původní upozornovací citoslovce nových významových odstínů; viz o nich v § 17 a 18.

Na tomto případě se ukazuje hloubka Stalinovy poučky o zachování staré formy a nabývání nového obsahu. Toto zachovávání se tak projevuje jako princip tvořivý. O pronikavém zásahu zákona o zachovávání staré formy svědčí to, že se *to* drží v jazyce do dneška.

17. Touž platnost citové částice jako *tu* mívají v staré češtině původní upozornovací citoslovce *aj* a *toť*. Na př.:

potom dále jest šel a *aj* dva mužie k bráně města se přibližováchu Gesta „a *tu* . . .“; přijdeme k samé bráně a *aj* vidím zavěšené váhy jakési KomLabyr. „a *tu* . . .“; vedou mne a přivedou k ulici, v níž pravili, že manželé bydlí . . . A *aj* *tu* stála brána tamt. (*tu* je zde příslovce místa);

é rozpoměň se každý „ať se každý rozpomene“ a *toť* uzří, že . . . „a *tu* uzří“ Otc.; oni . . . *tu* Košťála . . . čekali; *toť* král s svými se z lesa

vytočí Háj.; Čechové... počali utěkati a Lipníci je... bili; *tot* Čechové z tajných záloh vyskočivše Lipníky od hradu zastihli tamt. (často zde).

Někdy tu však proniká dosti zřetelně původní platnost upozorňovací »hle; na př. v dokladě z Gest: *a aj* dva mužie... = a hle, dva muži... Nebo v druhém dokladě z Komenského: *a aj*, tu stála brána = a hle... Nelze s určitostí říci, jak původci těchto projevů tato slova chápali.

Dále se s tímž úkonem jako citová částice *tu* hojně vyskytuje *nali*, jenže často zároveň se spojkovým odstínem »ale«. Na př.:

liška mniše oklamajíc čbána „domnívala se, že oklame“, *nalit* se oblúdi sama Hrad. = ale tu se obloudila sama; liud se o jho rově svinu „shromáždil se okolo jeho rovu“, *nali* nenie co zahřésti Ap. = ale tu není co pohřbit; vojsku káza zasě hnáti „zpět útočit“, *nalit* Sasici na kněz udeřili Dal. = ale tu...; kočka nadějící se, že jest tím bezpečna, *nalet* myš přihodí se k tomu a uhlédá smlúvy ty, i chtěje je přečísti, *nalet* byli papírové se svinuli Hád.

Také zde mnohdy vystupuje dosti zřetelně původní platnost upozorňovací: a hle, není co pohřbit; a hle, přihodí (nahodí) se k tomu myš.

18. V novém jazyce mají úkon citových částic zájmenná neutra *to* a *ono*: *to* *prší!*; *ono* *prší*. První zájmeno vyjadřuje podiv nad množstvím děje, to, že prší mnoho, *ono* pak vyjadřuje zklamání z toho, že prší*). Podobně říkáme: *to* *jsme se nasmáli!* »mnoho, do vůle, srdečně jsme se nasmáli; *to* *jsme se najedli!* ap.

Neutrum *ono* vyjadřuje zklamání na př. ještě v těchto bezpodmětých větách: *ono* *hřmí*, *ono* *se blýská*. Dále ve větách s podmětem *to*: *ono* *to nejde*; *ono* *je to těžké*. Z nich je patrné, že *ono* není snad podmět, nýbrž právě citová částice.

Mnohdy nevyjadřuje *ono* zklamání, nýbrž různé citové zaujetí mluvčího, různou náladu. Na př.:

však *ono* *to půjde!* Neruda; *ono* *je možno*, že... tamt.; *ono* *by se na světě nadělalo pánů až hrůza!* Rais; *ono* *se řekne*, nemá tvář Šimáček; *ono* *se snadno soudí* o tom Vrohlický; *ono* *se žádnému umřítí nechce* Němcová.

V prvním případě z Nerudy vyjadřuje *ono* naději, v druhém pochybnost, nejistotu, v dokladě z Raise mírné rozhořčení atd. Protože zde zájmeno netvoří součást obsahu myšlenky a jen vyjadřuje citové zaujetí mluvčího k němu, lze je často bez porušení obsahu věty vynechat: *to* *půjde!*; *na* *světě* *by se nadělalo pánů!* atd.

V starém jazyce se vyskytuje hojně náladové *ano*, zpravidla po nějaké větě; na př.:

*) Z toho plyne, že tu není ani *to* ani *ono* podmět, snad vlivem německého *es regnet*. Této německé větě odpovídá čes. *prší*.

prvý i druhý kříž položil, *ano nic nepomohlo* Pass. „ono (to) nic nepomohlo“ [zklamání]; člověk jsa mlád chodí, *ano* jemu nic neškodí Hrad. „a ono mu (to) nic neškodí“ [překvapení]; lidé často mnieti „domnívati se“ budu po své věštbě, by mělo být velmě dobře... , *anol* zle bude Štít. „a ono bude zle“; mněl, by tu král, *ano* tu nebylo jeho tamt.; ajtoť již blízko smutek, *ano* nenie, kto by spomohl Jeron. „a ono není (nikoho)“; proč mentíš? „lžeš“; *ano* puo řeči znáti, ež mentíš Pass. „ono je po řeči znáti“ [mírné rozhořčení]; vždy říekají: čtení kážem, *ano* by bylo pravěji říeci, že sebe kážem skrze čtení Chelč.

19. V novém jazyce se vyskytuje v náladové platnosti stejně jako neutrum *ono* též shodné zájmeno *on*, *ona*... , a to tehdy, je-li podmět věty vyjádřen mužským, ženským atd. jménem, nebo rozumí-li se ze souvislosti. Na př.:

a já pořád, kdo to tluče, *a on* *bednář* na obruče [překvapení]; dejte si pozor, *on* bude ze mne ještě Čech Tyl [rovněž]; tak se jen podívejme, když *on* už *skleník* dávno není v módě Rais; podívejte se na žábu; nechá *ona* si ruku líbat Herrmann [rozhořčení]; *oni* *ti mužští* beztoho za nic nestojí Tyl [povzdech]; *ony* *prý se myši* také jednou usnesly, že... Klicpera.

Shodné *on* nebo *an* je doloženo i v jazyce staročeském, avšak častěji až od 15. století. Na př.:

neb *on* *buoh*... nemohl jest v božství umřieti Hrad. [jistota]; král toho káza zkusiti, móż-li to chlap učiniti, *an* *chlap* učini snadně tamt. [překvapení]; volám, *an* mi neotpovie tamt.; *on* *lid* hlúpý poče se báti a blíž tu nesmieše „neodvažoval se“ státi „postaviti se“ Baw.; mněli, že spí, a on byl bez duše FrantPr.; ale aj, *on* *každý* téměř v pláč a kvílení... se vydávali KomenLabyr.; všedši k niej i pozdravi, *ana* velmi boha vslavi Hrad. (= vz-slavi „oslavila“); a *oni* *všichni* čerti vyšli sú z pekla pro tu duši FrantPr.; a *oni* *Poláci* volili jsú sobě za kníže mládence jednoho Háj.

V novočes. větách typu »nechá ona si ruku líbat« mohlo by se vykládat femininum *ona* za podmět. Podobně v některých větách staročes., na př.: *an* mi neotpovie, a *on* byl bez duše. Ale s nimi mají společnou náladovost věty »a on bednář na obruče (tluče)«, »an chlap učini snadně«, kde je osobní zájmeno vedle podmětu plně vyjádřeného jménem. Z toho plyne, že tu zájmeno nemá platnost osobního zájmena ani podmětu, nýbrž že je výrazovým prostředkem různého citového zaujetí mluvčího, že je to protějšek neutra *ono* a *ano* (§ 18), citové (náladové) částice. Nazvěme je *n á l a d o v é* *on*.

Tomu zřetelně nasvědčuje ta okolnost, že v starém jazyce bývá v takových případech namnoze neshodné *ono* nebo nejčastěji *ano*. Na př.:

ano *trn* ne v jazyku (jmenná věta), ale v noze Štít.; *ano* *i kat* ohyzden tamt.; *ano* dobře hospodin vie Hrad.; (liška) uběže do jedněch pústek,

ano v nich jediný chrůstek tamt.; mluvie, jako by spolu pokoj měli, *ano* v srdci nepokoj hrozný (jmenná věta) Štít.; a *ono* jedno tant byl „jen žvást, klam“ Šach.; ukazují, jako by se veselili, *ano* v srdci *někaká nechut* Štít.; jakož se někdy zdá člověku, že něčemu dostatečně rozumí, *ano* bývá mejlka Blah.; žádného neuráže, *ano* i ta včela... někdy nebode „nebodá“ Šach.; ač bych chtěl mlčeti, nemohl bych, *ano* však i ta sama nebesa vyznávají divy a svatost jeho Jeron.; neb mu se dobře vedieše, *ano* jej *ctie* na vše strany Baw. (ctí jej, totiž lidé); tu jsa rád, by se byl nasýtil mláta... *ano* jemu nedadiechu EvPr.; jest divno, že svého tkadlečného řemesla nepoživáš, *ano* v Čechách jsú téměř obecně *všichni dobří a rozumní tkadlci* Tkadl.

Lze se dovolávat i toho, že se ještě dnes v některých nářečích užívá jako v staré češtině neutra *ono* (*vono*), na př. v nářečí česko-moravském: *vono* často lidi viděli něco; a *vono* to byl velkej kus papíru; nebo v nářečí středo-bečevském: *ono* pohanka je pořezná věc „dá se snadno řezat“; v nářečí hanáckém: a *ono* to bel chrást; a *ono* tam vidly. Sr. i slovenské *ono*: a ono nik ho nemorí (Kukučín).

20. Z toho vyplývá, že shodné náladové *on, ona*... vzniklo z neutra *ono, ano*. Je to patrné i z té okolnosti, že se náladový odstín vyvinul z platnosti upozorňovací a tu měla neutra *ono, ano* (§ 12).

O citoslovenném původu shodného náladového *on* svědčí též ta okolnost, že jím lze namnoze nahradit nepochybné původní upozorňovací citoslovce *nali*. Na př.:

čakali smy světla, *naliť* tmy Bov. = a ona je tma; k téj odivě jidech, *naliť* beránek přetichý mezi vlky = šel jsem k tomu divu a on to byl přetichý beránek. Sr. jiné doklady v § 7.

Nabízí se otázka, proč vzniklo shodné *on* a *an*, vyjadřující citové zaujetí mluvčího a mající tedy úkon citové částice, která se vztahuje na celý obsah věty a proto mluvnickou shodu s některou větnou částí nežadá. Staročes. případy typu »*ano* i kat ohyzden« svědčí tomu, že tu původně shoda vskutku nebyla.

Vznik shodného *on* a *an* souvisí s vývojem původní upozorňovací platnosti a se splynutím původního neutra *ono, ano* s následující větou. Dokud bylo *ono, ano* upozorňovacím citoslovcem a mělo větnou platnost, t. j. bylo odděleno od následující věty přestávkou, neutrální podoba *ono, ano* nijak nebyla na závadu; na př.: *ano, i kat ohyzden hle, i kat je ohyzdný*“. Když však neutrum ztratilo větnou platnost i upozorňovací význam, nabylo platnosti citové částice, splynulo s následující větou jako její část, pocítoval se bližší vztah neutra *ano* k substantivu a podle zákona o shodě se změnilo v *an, ana* atd. Tak na př. z »*ano chlap* učini snadně« vzniklo *an chlap*... Viz v § 19.

Na vznik shodného *an*... působila možná ta okolnost, že neutrum *ano* nabylo časem platnosti přitakacího příslovce (§ 13), takže neutrální

podoba *ano* nebyla žádoucí tam, kde o přitakací platnost nešlo. Viz ještě v § 40.

Staré neutrum *ono, ano* zachovalo se tam, kde mluvnická stavba shodu nevyžaduje. Tak v novočes. typu *ono prší*, t. j. ve větách bezpodmětých. Dále ve větách s jednotnou větnou částí vyjádřenou infinitivem; sr. *ano puo řeči znáti* (§ 18). Pak ve větách s neutrálním podmětem *to, nic*: novočes. *ono* to půjde; staroč. *ano nic* nepomohlo (§ 18) a pod.

Tak si vysvětlíme, že se zachovalo neutrum *ano* a podobně *tot* v platnosti příslovenné, přitakací, časové a místní (§ 13), neboť tato platnost tvarovou shodu nežadá.

21. Čteme-li staročeské doklady s *ono, ano* a *an*, jsme mnohdy nakloněni chápat je nikoli za výrazové prostředky náladové, nýbrž za různá příslovce nebo spojky. Na př.:

prvý i druhý kříž položil, *ano nic nepomohlo* (§ 18) = ale, avšak nic nepomohlo; mněl, by tu by král, *ano tu nebylo jeho* (tamt.) = avšak; *ano i ta včela někdy nebode* (§ 19) = vždyť ani ta včela...; proč mentíš?; *ano puo řeči znáti, ež mentíš* (§ 18) = vždyť;

naliť i bude hoře jim, *anoť je ďábel potrhne* Hrad. = neboť...; z toho pak pýcha mnohých srdce nadme, *ano libo*, ješto mnozí ctí a pochvalují Chelč. = neboť je libo, když...;

přišel jsem do hospody, *ano se již setmievá* Kab. = „když se již stmívá, stmívalo“; co z toho mládečka bude, *an se ani učí ani se k čemu vede* Krist.; kak tento můž spasen býti, *an jest velmi poskvrněn* Pass.;

ti, ješto sami běží, *ano jich buóh neposlílá* Chelč. = ačkoli...; vsměje se (= vz-směje „zasměje se“), jako by jemu dobře bylo, *ano jemu nenie dobře* Štít. = ačkoli... // ale...

V § 17 jsme viděli, že se v dokladech s *nali* hlásí nejednou spojková platnost »ale«.

Vedle uvedených významů vystupuje u *ano* dosti často příslovenná platnost stupňovací »ba, dokonce«, v které se ho užívá ještě dnes. Na př.:

zlý starý had ďábel pustil jed závistí své v jich ruku...; *ano* mnozí rádi by české knihy zatratili, a tož jen dobré „a to...“ Štít.; uděláš i dva prsteny zlatá...; *ano* také i jiná dva prsteny zlatá Ben.; ta výmínka vidí se mi býti bezpotřebná, *ano škodlivá* Blah.; Slezko „Slezsko“ k české koruně připojil, *ano* i plat z Polska přivlastnil „vymohl“ Vel.;

zдали jen viera bude jej spasiti moci?; *ano* i črtie také věrie Štít. = = dokonce i... // vždyť... , sr. výše.

Spojková platnost citoslovce *ano* proniká též v případech jiné povahy, ve větách obsahových; viz o nich v § 37. A má obdobu u původních citoslovcí jako — viz v § 44, 66, 70 — , jež (§ 43) a *nali* (§ 36).

Dnešní pojetí vět s *ano* nelze však veskrze předpokládat pro starý jazyk. Dnešní pojetí je odraz přesného a složitého myšlení, které se projevuje v jazyce vyjadřováním obsahové souvislosti myšlenek, vět, a to rozmanitými příslovci a zejména spojkami. Tato složitá a přesná myšlenková i jazyková stavba vznikala však postupně ze stavby jednodušší. O tom jasně svědčí velmi živý vývoj podřadného souvětí ze souřadného v dějinné době. Odrazem zpřesňování myšlení a z toho plynoucích nových výrazových potřeb jsou mimo jiné rozmanité změny původních upozorňovacích citoslovců, které zastihujeme v staré češtině jako dění probíhající, nikoli již ukončené.

Je nepochybné, že se náladová zájmena částečně chápala již v dnešním pojetí. O tom svědčí zejména biblické paralely; na př.:

pravda jest, pane, *ano* i psíkové jedie z otruskóv Mat. // *nebt* i ščeňátka jedie drochty Štít. // *anebo* i ščeňátka užívají drobetkóv EvS. // *avšak* také psíkové... EvPr. // *avšak*... BrNZ.

Nebo Štítný uvádí citáty, kterých se dovolává, často zájmenem *ano*: *ano* žaltář praví; *ano* svatý Augustin opět praví; *anoj'* řekl filosof (= *ano* je řekl). *Lze* tu spatřovat náladové *ano*, které bychom dnes nahradili shodným *on*. Vedle toho se však Štítný nejednou vyjadřuje příslovečně nebo spojkově: *protož* písmo obecnie praví; *protož* říekají; *neb* jest spasitel řekl; *neb jakož* svatý Pavel ukazuje řka.

Ale sotva se lze domnívat, že bylo toto spojkové a příslovečné pojetí v starším jazyce obecné, jak se zdá podle našeho dnešního pojetí. Tu jsou poučné případy, kde spojková platnost možná není. Na př. v Kab. se čte toto souvětí: přišel sem do hospody, *ano se již setmievá*. Jak jsem výše uvedl, lze tu vykládat *ano* za časovou spojku »když se již...«. Podobnou větu má Háj.: *když tam nemeškajíce přijeli, ano slunce z hory vycházelo*. Zde však o význam »když slunce...« nepochybně jít nemůže, nýbrž o náladové *tu* (§ 16).

Spojková platnost pronikla větší měrou až v pozdějším staročes. jazyce, jak svědčí to, že má *ano* nebo *an* tuto platnost i v novoč. jazyce jen omezenou měrou, jen jako archaismus.

Na př.: že ho teď sice velmi málo vidí, *an se ve dvoře ... skoro nic neukazuje* Světlá = neboť, protože; výplaty (na statku) nebylo, *an* byl Aniččin manžel jediným synem Pittnerová; procitnul, *ano se již stmívalo* tamt. = když; *an* četl, dala se v obličeji jeho změna Šmilovský = když; *an se k ní (rychtě) blížil*, zaslechl tlukot kladiva T. Nováková = když; byl tmavý večer, *ana* Pepina spěchala do dědiny Pittnerová = když; i nyní, *an* kráčí k zámku, vtírá se odporne to slovo Čech; ulehčilo se mi, *an* jsem byla uspokojena, že sama trpím Němcová; bolest srdce mého rozplývá se v horkých slzách, *an* toto píší Tyl; jak se mne můžete ptáti, *anto* víte, že ... Klicpera.

22. Dosud probírané případy, kde jde o původní upozorňovací citoslovce a jejich další rozmanitý vývoj, ukazují, že tento vývoj značně zasáhl do mluvnické soustavy a že je to odraz zvýšení výrazových

potřeb, jejichž východiskem je potřeba uvozovací vyprávěcí formy (§ 16). Poznali jsme, jak významový vývoj původních upozorňovacích citoslovců vedl ke vzniku nových mluvnických kategorií, citové (náladové) částice (§ 16) a citového zájmena *on* (§ 19, 20). Dále jsme viděli značné přesuny v existujících slovních druzích, a to změnu citoslovců v přitakací, místní a časová příslovce. O některých případech sem náležitější viz ještě v § 44, 65 násl.

Za třetí zasáhl vývoj původních upozorňovacích citoslovců do mluvnické stavby velmi pronikavě tím, že podstatně přispěl ke vzniku osobního zájmena *on, ona, ono*... Je nepochybné, že čeština jako celá slovanština a ostatní jazyky indoevropské nominativ zájmena 3. osoby původně neměla. Zvratné zájmeno *se* nemá nominativ ani dnes. O nepůvodnosti nominativů *on, ona*... v platnosti osobního zájmena svědčí to, že všechny ostatní tvary tohoto zájmena, *jeho, jemu, jich*... jsou tvořeny z jiného kořene a že nominativy *on, ona*... mají v nejstarším jazyce platnost dnešního ukazovacího zájmena *onen, ona*... a tvoří tedy skloňovací jednotku s tvary *onoho, oně* atd. Dnešní tvarová jednotka *on, ona*... // *jeho, jí* atd. vznikla později, přičleněním nominativních tvarů *on, ona*... k tvarům *jeho, jí*... Nabízí se otázka, za jakých podmínek tato změna proběhla.

V raném staročes. jazyce je nepochybných dokladů na *on* v platnosti osobního zájmena poskrovnu. Na př.: *ež jest on mocnější než ty* Pass.; (bůh) *nenie zlý, nenie dobrý, by jiné »něco jiného« byla dobrota jeho nežli on* „on sám“ Štít. Podle Gebauera bylo osobní zájmeno *on* běžné již dávno před stoletím 14., ale toto mínění není průkazné. Viz v § 39, 40. Zesnulý filolog Straka tvrdil, že »do sklonku stol. XV. nenalezl naprosto bezpečného dokladu zájmena *on* v platnosti osobní«. Toto tvrzení není sice chronologicky správné, ale dobře vystihuje věc v tom smyslu, že zrod osobní platnosti zájmena *on* v raném jazyce probíhá, není ještě hotov a že se dovršuje až později.

Zubatý vykládal vznik osobního zájmena *on* vlivem zájmena 1. a 2. osoby *já, ty*. To je nepochybně správné, ale musíme odpovědět na otázku, za jakých podmínek se tento vliv uplatnil, proč se uplatnil až v jisté době historické, nikoli už dříve, a proč nabylo platnosti osobního zájmena právě *on, ona*...

Straka se domnívá, že osobní platnost vznikla u *on* oslabením platnosti anaforické, odkazovací, a to v staroč. případech typu »*on buóh* nemohl jest v božství umřieti«, kde prý *on* znamenalo původně *onen*. Viděli jsme však, že tu není *on (an)* od původu, nýbrž vzniklo z upozorňovacího neutra *ono (ano)*; sr. v § 19 a 20.

Domnívám se, že platnost nominativu osobního zájmena vznikla oslabením náladového odstínu shodného *on, an*, které se vyvinulo z upozorňovacího neutra *ono, ano*. Toto oslabení nastalo nikoli v případech typu *on buóh*..., kde je *on* vedle plně vyjádřeného podmě-

tového substantiva, nýbrž v případech typu »volám, *an mi neodpovie* (Hrad.)«, kde vedle *on*, *an* substantivum přímo vyjádřeno není. Viz v § 19, 20. Oslabením tohoto náladového odstínu vznikla nová platnost, kterou právě nazýváme platnost osobního zájmena: volám *a on* (*ale on*) mi neodpoví.

Podobně je tomu v dokladě uvedeném v § 19 z FrantPr.: mněli, že spí, *a on* byl bez duše. Nebo v dokladě z Comest.: vypusti ji (holubici) opět, *ana se* nevrátí k němu »*a* (*ale*) *ona se* nevrátila«. Z Hrad. (§ 19): všedši k niej i pozdravi, *ana* velmi boha vslaví »*a ona* . . .«. Z Drk.: přijide (k apoštolům), *ani* zesnuli »*a oni* usnuli«. Z Mat.: řku onomu: jdi, *an* jde »*a on* jde«.

Z těchto případů se pak šířilo *on*, *an* v osobní platnosti též do těch případů, kde původně upozornovací *ono*, *ano* nebývalo a kde se tedy zájmeno 3. osoby nekladlo, nýbrž vyjadřovalo jménem nebo vůbec nevyjadřovalo. Oslabování, stírání náladového odstínu zájmena *on*, *ona* . . . umožnilo, že jazyk vlivem zájmen 1. a 2. osoby *já*, *ty*, jak vykládá Zubatý, začal chápat shodné náladové *on*, *an* v obdobné platnosti jako *já*, *ty*, t. j. v platnosti zájmena osobního. Tím si vysvětlíme, že vývoj tohoto zájmena probíhal poměrně rychle a brzo se dovršil.

Při otázce o vzniku zájmena *on* jako osobního je třeba mít na paměti, že ani tvary *jeho*, *jemu* . . . nemají platnost osobního zájmena od samého původu, nýbrž že se tato platnost vyvinula z platnosti ukazovací »*ten*«. V platnosti osobního zájmena se vyskytují tyto tvary již v nejstarších památkách, ale vedle toho mají ještě nikoli ojedinele starší platnost ukazovací. Viz v § 80. Vidíme tedy, že zájmeno 3. osoby celé vzniklo druhotně, a to ve dvou obdobích časově různých.

Literatura k § 11—22:

Jos. Straka: O původním deiktickém významu zájmenných neuter to a ono, i kterak přecházel ku platnosti příslovečné a spojkové. Program tábořského gymnasia 1914/5, 1—15.

Týž: Zájmeno on a spojka an, ano. Zvláštní otisk z programu tábořského gymnasia 1926/7, 1—9.

Týž: K vývoji potakacího významu příslovce ano. LF. XLVI, 21 násl.

Jos. Zubatý: Nali, nalít, LF. XXXVII, 217 násl. (= Studie a články, I, 44 násl.).

Týž: O jistém způsobu užívání zájmen an a on a o jeho původě. LF. XXXVI, 25 násl. (= Studie a články II, 53 násl.).

Fr. Trávníček: Neslovesné věty v češtině, I. Věty interjekční (Brno 1930).

2. VĚTY SLOVESNÉ

VĚTY ZÁPORNÉ

23. Z vět slovesných, t. j. takových, kde je nositelem větné platnosti určité sloveso, zasluhují pozornosti především věty záporné, protože při nich nezáleží na jejich větné povaze, ani na tom, jsou-li to věty samostatné či souvětne, ani na jejich druhu souvětnosti, zda jsou to věty hlavní či různé věty vedlejší.

a) Zápor větný (celkový).

Jde o něj tehdy, popírá-li se obsah celé věty, t. j. nejen přísudkového slovesa záporkou *ne-*, nýbrž i jiných členů věty, které mají k sobě záporné protějšky s *ni-*. Jsou to slova *kto*, *čso*, *každý*, *veš* (*veščen* . . .), *všeliký*, *všdy*, *všudy* (*všude*), *ovšem* // *nikto*, *ničso*, *nikdy*, *nikde*, *nikak(o)*, *nikterak*, *nikoli*, *nijak*.

Ovšem vzniklo z *o všem* a znamená původně »vším, každým způsobem, za všech, za každých okolností, vši měrou; veskrze, úplně«. Význam »zajisté«, který má toto příslovce dnes, je pozdější.

Nikoli znamená původně »žádným způsobem, za žádných okolností« a pod. a teprve časem nabývá významu »ne«.

1. V starším jazyce se vyskytuje zhusta jen **z á p o r j e d e n**. Klade-li se záporné sloveso s *ne-*, užívá se kladných slov *kto*, *každý*, *všdy* atd. Na př.:

by vše nebylo ztraceno Vít. »aby nebylo nic ztraceno«; črt *všeho*, což dobré jest, *nevidí* rád Štít. »nic . . . nevidí rád«; *všeckno*, jenž jde ke mně, *nevyvrhnu* Hus »nic . . . nevyvrhnu«; *každý člověk není* bez božie *milosti* Štít. »žádný člověk není . . .«; *nenie kto* dlužen druhého treskati Hug. »není nikdo povinen . . .«; dar, ješto jej . . . *nemóž kto* zaplatiti Tkadl. »nikdo nemůže«;

ve všech zemích tajno není NRada »v žádné zemi není tajno«; kdyžto nemá há hlava, *ve všech údiech* statka *nenie* Dal. »je-li neschopná hlava, v žádném údu není vláda«; ač se lekne (kdo prchá) vody, *však vždy nezbyti škody* Alx. »lekne-li se vody, nevyhne se ztratě«; kdyby slunce ztratilo krásu, *ovšem by měsíc krásen nebyl* Štít. »nijak by nebyl krásný«.

Sem hledí též kladení zdůrazňovacího, vytykávého příslovce *i*, za které se později ujalo *ni*, *ani*. Na př.:

neulevím i krošě Hrad. »neslevím ani groše«; Margaretě za věno nedachu *i lúči* Dal. »ani, louč«; aby mu *i krópě vody* nepodali Krist. »ani kapku«;

i jeden múdrý nerad se s *cizími* Dal. »ani jeden moudrý (člověk) ať se neradí . . .«; z pekla *nenie* vykúpenie *i jednomu* Štít. »ani jednomu (člověku)«.

Dosti často je doloženo samo *jeden*, bez příslovečného *i*, v platnosti „ani jeden“. Na př.:

jeden člověk živ neosta Alx.; *jedné viny* k němu nejměli Hrad. „ani jednu vinu, žádnou vinu . . .“.

I substantiva bývají bez *i*:

jeho řeči za vlas nerozumějše Kat. = *i* za vlas „ani za vlas . . .“; *jim to kusa nevoní* Rokyc. = *i* kusa „ani za kus, ani za mák, ani trochu nevoní“.

2. Klade-li se zápor *ni*, bývá přísudkové sloveso kladné. Jde předně o zápor *ni*, který je předponou složených slov *nikto*, *ničso*, *nikde* apod. Na př.:

nic mi je známo Alx. „nič mi není známo“; *nikte jeho oblúdití moci* bude Pass. „nikdo nebude moci . . .“; *ať nikdy zapomanu ludu mého ŽW.* „ať nikdy nezapomenu . . .“.

Dále jde o člensky spojkové nebo příslovečné *ni* (*niž*), *ani* (*aniž*):

sobě ni nám odpočine Alx. „sobě ani nám neodpočine“; na hříech *ani hanbu tbaje* NRada „ani na hanbu nedbaje“; aby jěj *ani píti ani jésti dali* Pass.;

tu živ ni jeden osta Alx. „ani jeden nezůstal živ“.

3. Důležité jsou případy, kde se klade souvčetně *ni* (*niž*), *ani* (*aniž*) a vedle něho kladné přísudkové sloveso. Na př.:

volali jsú, *ni byl*, kto by spasena je učinil ŽW. „volali, ani nebyl (nikdo), kdo . . .“; hledám, *niž naleznu* Hrad. „hledám, ani nenaleznu“; (pokoj) dráh jest, *ani má ceny* NRada „ani nemá cenu“; varuj se smiechu, *ani přijímaj* řeč všetečnú Písec. „ani nepřijímej . . .“; ptáci nesejí, *ani žnou* BrNZ. „ani nežnou“.

Tento způsob se dochoval do nového jazyka, avšak *aniž* nabýlo platnosti podřadné spojky: hledám, *aniž naleznu*: odešel, *aniž se rozloučil*.

Je pravděpodobné, že se v pozdějším starém jazyce chápalo *ani* již podřadné. Viz výše doklady z Písec. (r. 1512) a z BrNZ. (2. vydání r. 1601). Sr. dále ve 4.

4. Již v nejstarších textech se kladou jako v novém jazyce záporky *o b ě*. Na př.:

nikte nevie Alx. „nikdo neví“; *zlí ničs nejmajú* na neb'u Túl.; *to je nikdy neslycháno* Pass. „není nikdy slycháno“ [záporka *ne-* u významového slovesa *slýcháno*, nikoli u spony *je*];

aby ho nikterýž nepřietel nikda nejmal tamt.; *ani otec ani matka nebývá* při křtu Štít.

Někdy se kladou záporky dvě, ne však všechny:

všeliký člověk nemá žádati svému bližniemu *nič* zlého Hus [nemá, *nic*, ale *všeliký*, nikoli *ani jeden*].

Starší způsob se vyskytuje v různém rozsahu vedle novějšího

zhruba do konce století 15. Pak se drží ještě typ *nesejí, ani žnou*, protože se tu *ani* začalo chápat za podřadnou spojku; viz v 3.

5. V dnešním jazyce je záporným protějškem ke *každý, všeliký, všichni* adjektivum *žádný*. Původně to slovo záporné není, neboť znamená „žádoucí“; na př.: *všecky žádné věci naše* ŽW. za latin. „omnia desiderabilia nostra“; pastýři to *dietě žádné* ohlédáchu ML.; *jěj svět žádn* nenie Hrad.

Proto se v raných textech, kde se klade jen *ne-*, vyskytuje *i žádný*, nikoli *ni žádný*; je to obdoba s *i jeden* (viz v 1.). Na př.:

i žádný nemóž *otпустiti hříechóv* Alb.; *i za žádného* nepójdú muže Kat.

Když se ujaly záporu oba, *ne-*, *i ni* (*ni-*), kladlo se *ni žádný* (*nižádný*) místo *i žádný*:

vietr, jehož *nižádný* nevidí Apoll.; neměl by . . . *nižádné* moci ML.; že by ho *nižádný* hledati nepřišel Ezop.

V těchto případech se začalo chápat *žádný* za slovo záporné. Tomu nasvědčují doklady záporného smyslu, kde je jen *žádný* (*žáden*); na př.:

žáden ot své pěstúny pokrm přijímal Kat. „žádný pokrm nepřijímal“; *žádný prorok vzácen jest* vlasti své EvOl. „žádný prorok není . . .“.

b) Zápor členský.

6. Jde o něj tehdy, popírá-li se nikoli přísudkové sloveso, nýbrž některý člen větný jiný, jen *kto*, *čso* . . . , a to záporkou *ne*. Tato záporka se klade v starším jazyce zhusta před příslušné slovo. Na př.:

ne každý, jenž mi říká pane, pane, *vende do nebeského královstvie* Mat. [nepraví se, že nikdo nevejde . . . , nýbrž že vejde ne každý, jen někdo]; *ne každému* múdrost dána Vít.; *ne všichni* zákonníci mohú jmieti písmo Štít.; to se stalo *ne mú vinú* Hrad.; *ne na toť* sem psal knih těchto Štít.; statek přijde *ne na příbuzného* Všeh.; *ne po mnohu dnech* přijel posel Pulk.

Řidčeji se klade záporka *ne* nikoli k popíranému slovu, nýbrž k slovesu:

nepůjde tam snadno, kdež by jemu láli Chelč. [půjde tam, ale ne snadno]; *mnozí nezeptávajíce se* na pravdu k samému jedině domnění prohlédají Hrub. [zeptávají se, ale na jiné věci, ne na pravdu].

To má příčinu v tom, že dokud se užívalo jen jednoho záporu, byla by na př. věta *každý nevende* do nebeského královstvie mohla vyjadřovat i zápor větný, t. j. znamenat *žádný nevejde* . . .; sr. v 1. Teprve když se ustálilo užívání záporů několika, přestaly být věty typu *každý* to neví, všechno to není pravda, vždy se to nepodaří dvojznačně.

7. Slova *kto*, *čso*, *každý* . . . mají tedy dva záporové protějšky: při záporu větném *nikto*, *ničso* . . . , při záporu členském *ne kto*, *ne každý*. To ukazuje na dvojí původ. Domnívám se, že je *ne* v případech typu »ne každý, jenž

mi říká . . . » (viz v 6) původně samostatná věta s významem »není tomu tak, není to«, ke které se přičítala věta s *každý* ve smyslu spojky *že*, avšak výrazově bezspojčně. Původní smysl je tento: není to, že každý, kdo mi říká . . . , vejde . . . Sr. podobně větné *ne* v § 76, 77. Časem ztratilo *ne* větnou platnost a stalo se částí následující věty, a to jako členská zápornka slova *každý*.

Členský zápor je geneticky pozdější než větný, protože je odrazem přesnějšího myšlení. Kladení jedné zápornky je stav méně přesný a jazyk se ho časem vzdal, aby mohl výrazově odlišit zápor větný od členského.

Literatura k § 23:

Jan Gebauer HistMluv. IV, 638 násl.

Fr. Trávníček: Zápornky ve spisovné češtině. NŘ. XIX, 315 násl.

Týž: Slovenské a staročeské *nie*. Sborník Matice slovenskej XIII, 39 násl.

VĚTY S OBEČNÝM OSOBNÍM PODMĚTEM MUŽSKÝM

24. Jde o podmět jednotný nebo množný, a to většinou v osobě třetí, totiž *člověk* (kterýkoli člověk, kdokoli, někdo), *lidé* (všichni, někteří lidé), dílem v jednotné osobě druhé *ty* (ty člověče), v 1. osobě množné *my*, (my lidé) a v druhé *vy* (vy lidé). Tento obecný podmět nebývá často vyjádřen.

Věty s tímto podmětem vyslovují děj, jehož vykonavatelem nebo nositelem mohou být různí lidé a který má za jistých okolností obecnou platnost. Na př. novočes.: bolest přestala, *jako když utne* = . . . , jako když někdo (něco) utne. Tato věta obecně vyjadřuje náhlé přerušení děje.

Tyto věty se vyskytují buď jako věty samostatné nebo nejčastěji souvětňé, a to hlavní i různé věty vedlejší. Tato mluvnická stránka není pro jejich povahu obsahovou podstatná.

Tyto věty jsou i v jazyce novém, ale nikoli v témž rozsahu jako v jazyce starším, a proto je staročes. stav důležitý pro správné pochopení stavu dnešního.

Typ *tam svobodně může* || *může se jeti*.

1. Tento typ má jednotný mužský podmět, a to nevyjádřený. Jeho smysl je tento: tam může svobodně jet člověk, každý člověk, kdokoli. V nové češtině se místo něho často užívá reflexiva (*tam se může jet*) nebo jiných prostředků; viz dále.

Tento typ je v starém jazyce živý; na př.:

by ot břeha pláně taká, *jakž by mohl dovrci s praka* Alx.; těm poslóm *jako by přidal* všem útěchy a veselé Kat.; tehdy rosa připrchneli na tě, *jako by horkým varem z kropil* Lobk.;

Eleazar tolik se die česky, *jako by řekl* . . . Štít. „jako by se řeklo“; sobota tolik jest řečeno, *jako by řekl* odpočinutí tamt.; na obú stranú té sieně byly . . . 4 komory, že z sieně do každé komory *jíti mohl* Lobk.

„mohlo se jít“; od toho města . . . až k tomu městu . . . než púšče jsú a lesové, skrze něžto *muož svobodně jeti* Mill. „může se jet“; potom pak odtud *přijde* do království, řečeného Timochaim tamt. „přijde se“; vyndúc od toho města *přijde* k jedné vlasti krásné tamt.; na té skále jsú stupňové, po nichž *muož vstúpiti* a celovati ta miesta Mand. „může se vstoupit“; plovúce tehda z Cypru do Tiru . . . *připlúti móž* jednoho dne a jedné noci Kab.; z Babyloně putující . . . na horu Sinaj *musí jíti* skrze púšť Arabskú Mand.; těm horám . . . říkají vlasky porta dequagia, *jako by řekl* „křepeličí past“ Lobk. „jako by se řeklo (česky) . . .“;

násilě násilím móž odehnati Šach. „násilí se může (se dá) odehnat násilím“; okolo toho města turkysóv *najde* mnoho Mill. „najde se“; tu *nalezne* v téj zemi hradúv mnoho tamt.; toto kázanie tak slavného mužě *nemuož* vypraviti Otc. „nemůže se (nedá se) vystihnout slovy“; všech potřeb k jídlu . . . jest s potřebu „tolik, kolik je potřebí“, ale že »jenže« všecko velmi draho *musí kúpiti* Kab.; okolo něho jest zahrad mnostvie (!) a v nich ovoce rozličného dřevie, že jej (!) jedva očima *přehlédne* tamt.;

a sic »a jinak« ten jeden komín *koupí* za šest aneb za sedm zlatých Lobk. „koupí se“; když je (jablka) *rozřéže*, tehda jsú plna popela Mand. »když je někdo rozřeže || když se (jablka) rozřeží«; jakožto kořením jedovaté žáby a hady zapudí, takéž nečisté myšlenie . . . modlitbami *odpudí* Otc. »jedovaté žáby a hadi se zapudí«; veliká drahoty v české zemi byla, takže jedva *mohl* dvě vejce za peníz kúpiti Háj. »sotva dvě vejce se koupila za (jeden) peníz || bylo možno koupit . . .«; bylo tu kněh rozličných . . . , že by jích (!) na tři fasaňky *nepobral* tamt. »že by se . . . nepobrally«.

Že se tu rozuměl obecný podmět *člověk*, třebas není vyjádřen, dosvědčuje tento doklad z Kab., kde se na něj v následující větě odkazuje zájmenem *jemu*: sedlo jest na dromedáři hluboké, že když v něm *sedí*, jest *jemu skoro do paží*.

V novočes. jazyce se vyskytují věty s nevyjádřeným podmětem velmi zřídka.

Jsou to jen věty povahy příslovnické, tedy archaismy, nebo podle nich utvořené novoty; na př.:

bolest přestala, *jako když utne* || *jako by utal*; mlčí, *jako by mu ústa zašil*; éte, *jako když bičem práská*; křičí, *jako by ho na nože bral* atp.

Zpravidla se nahrazují 2. osobou jednotnou nebo jinou (když je *rozřežeš* . . .), viz dále, nejčastěji pak zvrtným slovesem dvojí povahy. V těch případech, kde má starý jazyk 3. osobu slovesa s předmětem ve 4. pádě, měníme akusativ v nominativ podmětu: když je (jablka) *rozřéže* > *když se* (ta jablka) *rozřeží*; že by jích (knih) na tři fasaňky *nepobral* > *že by se* (knihy) . . . *nepobrally*. Tak vzniká věta s podmětem určitým.

Tam, kde starý jazyk předmět nemá, užíváme reflexiva, které se cítí za neutrum, a věta je bez podmětu: po nichž muož vstúpiti > po nichž se může vstoupit.

Se zřením k původu je jasné, že tyto reflexivní věty nelze ztotožňovat s bezpodmětnými větami typu *prší*. Ani není možné pokládat reflexivum za pasivum. Jsou to věty rodově činné, kde reflexivum vyjadřuje děj obecně platný, s obecným nevyjádřeným podmětem. Viz v mé Novočmluv. II, § 429.

2. Reflexivum s obecnou platností vyskytuje se v starém jazyce poměrně zřídka, a to hlavně až v textech pozdějších. Na př.:

čte se o jednom v kronice římské Šach.; také se čte . . . tamt.; jakož se čte o jedné vdově Štít.; *ovoce móž se jísti Ol.*; dicitur de illo: *praví se o něm*; pěkněji však česky diš a zvykleji: *praví o něm Blah.* (praví je tu asi 3. os. pl.; viz § 26); *říká se latině »latinsky«* tamt.; česky se *říká . . .* tamt.; *má se říci česky spěšněji tamt.*

Gebauer (Slovník staročeský, pod heslem *najíti*) vykládá *najde* atd. v Mill. za odchylku místo *najde se*. Se zřením k hojnosti takových staročes. dokladů není tento výklad přesvědčivý. Do starého jazyka nelze přenášet dnešní stav. Podobně nejde o omyl, jak myslí Gebauer (HistMluv. IV, 572), v tomto dokladě z Ol.: chceš rozšířiti siemě mé jako piesek mořský, jehožto zčísti *nemóže*. Je to běžná věta staročeská. Gebauer neprobíral tento jev jako celek, všímal si jen některých případů, a to při výkladech o něčem jiném, a proto nepostihl podstatu jevu ani jeho vývoj. Podstatu jevu postihl Zubatý.

V. Flajšhans (v úvodě k vydání Mill., na str. XXVI) praví, že *přijde* atd. této památky »přlíš upomíná na něm. vazbu s man«. I toto mínění vyplynulo z izolovaného posuzování dokladů v jednom textu beze zření k celé staré češtině. Nehledíc k tomu je nepravděpodobné, že čes. *přijde* bez vyjádřeného podmětu vzniklo vlivem německého *man kommt* (*man sagt . . .*) s podmětem *man*.

Typ *když člověk ustane*.

25. Má tento smysl: když se kterýkoli člověk, kdokoli, někdo unaví. Obecný podmět je tu vyjádřen substantivem *člověk*. V starší češtině se vyskytuje tento typ často, ale poměrně řídkěji než typ bez podmětu. Na př.:

když člověk ustane . . ., děti ni domu spomene (!) Alx.; tak divné rúcho jmieše, jakž mi se nezdá nikake »nijak«, by kdy *člověk* vídal také tamt.; *člověk* vždy na vše sáhne, dobrého spieše poběhne tamt. »od dobrého odběhne; pravá pokora jest, když *člověk* netbá na čest tohoto světa Alb.; jestiť ještě jiná cesta do Jeruzalema, neb móže *člověk* jíti skrze tu zemi, ješto slove Romania Mánd.; a tak kdežkoli na velikém moři jest *člověk*, odtud muož plúti k Jeruzalemu tamt.; protož skrze ně (ukrutné lidi) nesnadně muož *člověk* projeti tamt.; peklo jest svrchu úzko a vezpod (!) široko, že té širokosti *člověk* ne-

móž koncě počísti »spočítati« Lucid.; v té ulici všecky věci prodávají k jídlu i jiné věci krámské, co by sobě *člověk* mohl pomysliti Kab.; *člověk* doma všecko bude jísti . . . , ale u lidí sobě vybírá Blah.

V Lucid. se čte v záporných větách *i jeden* = ani jeden: pátá planeta jest Mars; ta jest k denici podobna, že jich *i jeden* nemóže rozeznati; (Lybie) jest plná haduov a jiného črvu, že v ní *i jeden* nemóž býti.

Rozumí se zde »i jeden člověk«. Místo toho je tu zpodstatnělé *i jeden* jako v novém jazyce *jeden*, na př.: *jeden* říká to, druhý ono. Doklady z Lucid. jasně svědčí o tom, že se *člověk* chápalo nikoli za konkrétní, individuální podmět, nýbrž za obecný, t. j. ve smyslu »kterýkoli člověk« a ve větách záporných jako »žádný člověk«.

Toto *i jeden* se do nového jazyka, kde by znělo *ani jeden*, nedochovalo. Něco jiného je pouhé *jeden*, na př.: *jeden neví*, co má dělat, vyskytující se místy v lidové mluvě, zejména pražské. Tu nejde o podmět obecný, o větu s obecnou platností, nýbrž o větu, kterou vyslovuje sám o sobě mluvčí, tedy 1. osoba. Smysl je: (já) nevím, co mám dělat. Tu se však v češtině ústrojně užívá jen obecného podmětu *člověk*; viz dále níže. Podmět *jeden* je podle německého *einer*.

Byl brusičský výklad, že se podmět *člověk* ujal v těchto větách podle německého *man* (*man sagt* apod.). Zubatý přesvědčivě dokázal, že podmět *člověk* vznikl v češtině domácím vývojem, nezávisle na němčině. O tom svědčí nejlépe to, že v některých čes. větách obdobných s německými není *člověk* vůbec možné. Na př. nelze říci »člověk říká« za něm. »*man sagt*«. Tu se ujal buď *říká se* za starší *říká* (§ 24) nebo *říkají*, jak bývalo i v jazyce starém (§ 26). Podobně za německé »*man läutet*« není možné v češtině »člověk zvoní«, nýbrž »někdo zvoní«.

Dodal bych ještě jeden důkaz toho, že není *člověk* germanismus. Tohoto substantiva užíváme obecně, ve významu „kdokoli, někdo“, též v jiných pádech a v jiné platnosti než podmětové. Na př.: *člověku se někdy zdá*, že to není možné, a je to možné. Zdá se to různým lidem, když to vidí nebo slyší, i mně mluvčímu (viz dále), platí to obecně. Tak bylo již v jazyce starém; na př.: jakož se někdy zdá *člověku*, že něčemu (!) dostatečně rozumí, ano mejlka Blah. Tu vůbec nelze pomýšlet na vliv němčiny, protože tu němčina *man* vůbec neklade.

Vět s podmětem *člověk* užívá někdy též mluvčí sám o sobě; na př.: *člověk neví, co má dělat*. Smysl je: nevím, co mám dělat. To nevybočuje z rámce vět s obecným podmětem, protože i mluvčí je jedna z osob, o kterých příslušná věta platí. Užije-li mluvčí věty »člověk neví . . . « o sobě, naznačuje, že by si za týchž okolností nevěděli rady ani jiní lidé. Jde tu o dialektickou jednotu obecného s jednotlivým.

Typ *říkají || budé (oni) říkají*.

26. Tento typ je v starém jazyce velmi hojný, a to bez podmětu hojnější než s podmětem. Podmět *oni* se vyskytuje ojedinele. Na př.:

(král) měl jednu dceru, *těj řekli Uršila Pass.* »řikali«; protož *řiekají*, když se chléb neudá: chléb se snie . . . Štít.; na té naší lodi, jěz galeje *řiekají* Lobk.; městečko zbořené, jemuž *řiekají* Staré Jadro tamt.; potom sme přijeli do města, kterémuž *řiekají* Marys Kab.; ještě stojí na hradě u svatého Víta noha sviecnová; *pravie*, by byla Šalomúnova Dal.; bystřinu hluboké řeky, jězto Mozela *dějú*, opatřiv . . . Pass.; těmto knihám Světlost *dějí* Lucid.; kostel, jemužto *dějí* chrám boží Mand.; jakž *řikají* na Moravě Blah.; okolo Strážnice obyčejně tak *mluvi* tamt.;

hořký smutek trpěti bude, kohož *chválé*, když cti zbude Baw.; kněz Oldřich umřé; *vložichu* jej v rov Hrad.; když *zvonie* k ranním mšiem Malř.; potom na ní (na zemi) semena *sejí* Chelč.; mlýnov také v té zemi *nemají* Kab.; umře-li muž dřeve nežli žena jeho, tehda *po-chovají* jeho a ji žívu . . . také *po-chovají* Mand.; jehožto člověka do-bytek když jednu po *těj hoře pasiechu*, tehda vešken se dobytek domov vrátil Pass.; vlka *mienie* a vlk ke vsi Boh.; odtud *vezú* »vozí« sem do našich zemí pepř, zázvor . . . Lobk.;

od Sočavy k Dunaji *počítají* mil šedesát Kab.; toho léta, jakož *psáchu* . . . dvanácte set a devět a osmdesáte let Mand.; v Egyptě smaragdy *nalezují* a obecně *prodávají* tamt.; v tom údole *vykopávají* kakús věc velmi dobrú k jedení tamt.; v též insuli *dělají* suól čistú, bielú Lobk.; zdali *zbierají* s trní hrozny? Chelč.;

o tom králi tak tehdy *lidé mluviechu*, by nebylo mocnějšíeho na světě Pass.; ktož kší „kýchne“, tomu *lidé* »buóh daj zdrávu býtie« *řiekají* tamt.; v tom údole . . . *vykopávají* kakús věc velmi dobrú k jedení a *jedie jí lidé* jako zelé nebo kořenie Mand.; *pravie lidé*, že ta temná země *chýlí* se tamt.; jakož *řiekají lidé*: pravdat jest před bohem Štít.;

mnohý s chutí se napil, spoleh na stuól neb na lavici a *oni mněli*, že spí, a on byl bez duše FrantPr.

Srovnání s novým jazykem ukazujě, že byehom dnes užili někdy místo 3. osoby plurálu reflexiva:

od Sočavy k Dunaji *se počítá* 60 mil; toho léta, *kdy se psalo* . . . ; v Egyptě *se nalézají* a *prodávají* smaragdy.

Typ s *poctivostí* *nejdál dojdeš*.

27. Typ dosti hojný, ale hlavně až od století 15. Na př.:

čím častějí ji (vrbu) *obrúbáš*, tiemž hústě se obalí Štít.; *nalezneš-li* kde co jinak, než tuto praveno, *věz*, ež to jest mú vůlí neproměněno Dal.; *móžeš* tu nohu, ač *chceš*, před oltářem ohledati tamt.; spravedlivě takúž *vezmeš* mieru, jakúž v světě *seješ* vieru Baw.; *hrad se* přátely, kdež *móžeš* tamt.; *nepohrdaj* prospěšné rady, ač *chceš* zbýti škody tady tamt.; nižšíemu *nečín* násilí, aniž jemu *rúšej* bydla, *chceš-li* zbýti jeho osidla tamt.; z toho *poznáš*, že všichni . . . berú dary Hus; *máš* mnoho kněží, ješto v pátek jedí mastné HusitKáz.; pohřichu *máš* nyní mnoho

lidí smilných tamt.; jak se ho (trní) *dotkneš*, tak *se zbodeš*; když tam *vejdeš*, na levé ruce u zdi jest malá kaplička Lobk.; žádný bos *nechod* po západu slunce, neb hned *zimnici máš* tamt.; *neležíš-li* pod střechau, tehdy rosa *připrohne-li* na tě, jako by tě horkým varem *zkropil*; pakli *ležíš* pod střechau, tehdy stěnice a vši veliké tak tě opatřie »zřídí«, že pryskajři na tobě *naskočí* tamt.; *chceš-li* s vlky žítí, *musíš* s nimi výtí Šinap.; plná v něm (v městě) potřeba, čehož *požádáš* Mand.; *nalezneš* lidi, ješto mají *konské* (!) nohy tamt.; *nalezneš* také . . . lidi, kteřížto na kolenú *chodie* tamt.; což ktož *chceš* viděti, *pohleď* do bibli . . . , vše tam *najdeš* Blah.; z řeckého velmi vlastně a slušně *vyložíš* popatřie neb pohleďte tamt.; zase také *nalezneš* mnohá slova málo v sobě *obsahující* . . . tamt.

Zubatý se domnívá, že se 2. osoba šířila místo původní osoby 3. vlivem jednoduchých préterit a imperativu, kde byl prvotně pro obě tyto osoby tvar jeden; na př.: *činišie, čini, činil by* (pozdějí = kondicionál) a *dělaj* (= dělej || ať dělá). Na to ukazují zejména případy s imperativem, vedle kterého bývá v souvětne větě původně osoba třetí, pozdějí druhá. Na př.:

ktož chce v domu škody zbýti, *nedaj* jiskřě uhlem býti Dal.

Ve vztazně větě je nepochybná 3. os. *chce*, takže tvar *nedaj* má též platnost 3. osoby = ať nedá. V pozdějších příslovcích tu bývá *chceš*, t. j. i tvar *nedaj, nedej* cítil se za 2. osobu. Tak čteme na př. u Srnce (z r. 1582):

chceš-li zlému v cestu jíti, *nedej* jiskřě ohněm býti.

Na druhotnost 2. osoby ukazuje tento doklad z Lobk.: *žádný bos nechod* po západu slunce, neb hned *zimnici máš*. V první větě je podmět *žádný* a *nechod* je tedy původně 3. osoba (= ať žádný nechodí), v druhé větě však 2. osoba *máš*. To znamená, že je *máš* za starší osobu 3. má.

Z toho vyplývá jednak, že v těch starých dokladech, kde není zřetelná souvětne 2. osoba, je třeba imperativu typu *dělaj* chápat v platnosti osoby 3. Na př.:

drž se každý svého práva; *ktož ostojí, buď jeho hlava* Dal. »ať se drží každý . . . ; . . . ať je hlava jeho«; *kterýž chce* zbýti všeliké strasti, *nerod* prsta mezi dřvi a *podvoj klásti* tamt. »kdo se chce zbavit . . . , ať *ne-strká prst* . . . «.

A jednak z toho vyplývá, že se kondicionál *řekl by* atd. chápal za 2. osobu, byla-li v souvětne větě zřetelná osoba 2. Na př. u Blah.: dobře *diš* ve svátek, ale zle *by řekl* ve pátek »zle bys řekl«.

Typ *vidáme to* || *vidáte to*.

28. První z těchto typů s obecnou platností vyskytuje se v starém jazyce poměrně zřídka, druhý velmi zřídka. Na př.:

vidáme to také před sebu, že . . . Štít.; *vidáme* také, že . . . (vdovy) bývají v hoři tamt.; a tak *móžem* rozuměti, žej velmě užitečno . . .

tamt.: tak jako hrnce *poznáváme* po zvuku, tiem obyčejem lidí po řeči FrantPr.; *říkáme* zavolej otce neb matky Blah.; abstractum pro concreto ponitur, když *říkáme* má dábelství tamt.;

třetí strana těchto knížek ukazuje, co to miení, že tak šachy sázejí a tak jimi jezdí, jakož *vidáte*, když . . . Šach.

Je třeba mít na paměti, že často není dosti jasno, zda má mluvčí na mysli konkrétní osoby, či vyslovuje větu obecně. Proti ostatním typům nejsou tyto typy mluvnicky důležité, protože ani neměly za následek žádné změny v mluvnické stavbě.

Literatura k § 23—28:

Jos. Zubatý: Die "man"-sätze. Zeitschrift für vergleichende Sprachwissenschaft XL, 478 násl. (= Studie a články II, 437 násl.).

Týž: Člověk. Naše řeč IV, 259 násl. (= Studie a články I 2, 252 násl.).

VĚTY TÁZACÍ

29. Ze staročeských vět samostatných i souvětých stejně myšlenkové povahy jsou důležité věty tázací.

V nejstarších památkách bývají samostatné a souvětě hlavní zjišťovací otázky uvozeny částicemi *či*, *čili*, *-li*, (ojediněle *-l*), *sda* (*zda*, *azda*); na př.:

či zpovídati se bude? ŽW.; *či* na věky zavirže „zavirže, zavrhně“ ny böh? t.; *čili* milosrdie své ostřeže, *čili* zapomene smilovati se? tamt.; *čili* hněvati se bude? ŽKl.; böh nevzpytá těchto? tamt.; odpověděl a řka: *a čili* ste nevěděli, že . . . Kruml.; *zdat* ty (paní) mne, Rubine, neznají? Mast.; *či* jsem byl v čem »v něčem« právo mina »minul jsem?« Alx.

Částice *-li* (*-l*) se přiklání k prvnímu slovu otázky; na př.: *i to-li* navracuješ hospodinu? ŽW.; *viděli-l* ste, co sem učinil? Otc.; *to-li* je k hodóm nové rúcho? Mast.; *již-li* byl konec bolesti jeho? ML.; *byla-lis*, milá paní, při téj příhodě? Vít.; ó ciesaři, *proto-lis* nás sem přilúdíil? Kat.; *znal-lis* krále Kosta? tamt.; *toto-li* jest váš syn? EvOl.; vece k vrátnému ciesař: *znáš-li* mě? Gesta; ale *dlúho-li* to bude?; jistě nedlúho Hus.

V novém jazyce se uvozují různými částicemi zpravidla jen otázky citově zabarvené; na př.:

zda-lipak to víš?; *či* bych mýlil?; *copak* ty to nevíš?; *že* bych se mýlil?

Není pochyby o tom, že jsou některé staročes. věty s oněmi částicemi rovněž citově zabarveny. Tomu nasvědčuje ta okolnost, že ony částice bývají v překladech z latiny za citovou částici *nonne*; na př.: *čili ne* bohu poddána budu? ŽKl. »copak nejsem poddána bohu?«; *nezda* vy nejste jich větší? »copak vy nejste větší než oni?« EvVíd.; *nezda* mosil trpěti Kristus? tamt.

A snad i v některých shora uvedených příkladech jde o otázky citově zabarvené; na př. v dokladě z Mast.: *zda* ty (paní) mne neznají? »copak ty paní mě neznají?«. Ve všech uvedených dokladech o citově otázky nepochybně nejde. Je tu tedy ve vyjadřování otázek mezi jazykem starším a novějším zřetelný rozdíl. Jazyk si tyto uvozovací částice většinou ponechal, ale jen jako výrazové prostředky citového odstínu. Kromě toho částic *zda* a *-li* užívá dnešní jazyk veskrze v otázkách závislých: nevím, *zda* je to správné || *je-li* to správné. Jsou to tedy mluvnické prostředky vystihující podřadnou povahu otázek. Viz k tomu v § 64.

Částice *či*, nejčastěji *čili* — podobně jako řidší *nebo* — uvozuje v starých památkách též zjišťovací věty v y l u č o v a c í jako v jazyce novém; na př.:

budu jísti maso býkové, *čili* krev kozlovú budu pítí? ŽW.; máme-li jeti na válku, *čili* nehati? Ol.

Ve jmenné vylučovací větě místo *či*, *čili* ne bývá *či*, *čili* nic. Na př.: *jsi-li* ty syn můj Ezau, *čili* nic Mus.; *mýlé* se mnozí, *jsú-li* lidé, *čili* nic Mand.; chceš-li ji pojěti (za ženu) *čili* nic Gesta.

Tak je tomu i ve vylučovacích větách vedlejších:

nevědiech se co přijěti „čeho se chopit, co počít“, vrahóm-li se otpierati, *čili* tak v porobě státi Alx.; (Kateřina neví,) chromý-li jest nebo pravý, nemocný-li, *či* pak zdravý Kat.

Mělo tedy staročes. *či*, *čili* více úkonů, než má dnes.

Částice *-li* (*-l*) se pak proti novočes. zvyku kladla hojně v druhé a další doplňovací otázce, a to hlavní i vedlejší. Na př.:

což sobě smutné sději, *kde-l* ho naléztí uměji, *kam-li* mi se obrátiti? Hrad.; ach mně smutněj, kam mi jíti, *kde-l* mi milého najíti? tamt.; co hledáte, *koho-li* ptáte? tamt.; kdes ty byla, *co-lis* v tu hodinu činila? Vít.;

otázka jeho, kto to byl a *odkad-li* přišel Pass.; naučil jest ny, co prositi, *kdy-li*, *kde-li*, *kak-li*, *kterým-li* úmyslem (t. j. prosit) Alb.; povězte mi, kde ste se zde vzěli, *co-li* jste na tomto místě sděli Hrad.; pověděchu, co se na púšči stalo, *co-li* se nad nimi dalo tamt.

Literatura k § 29:

J. Gebauer: HistML. IV 696—698.

3. SOUVĚTÍ

30. Jde o to, abychom poznali velmi hojně a rozmanité souvětěné útvary staročes., z kterých se postupně vyvinula větná soustava dnešní. Zejména pak jde o poznání, jak se vyvíjelo ze souvětí souřadného souvětí podřadné a jeho různé typy.

V starém jazyce, zejména raném, spojují se obsahové věty s větami řídicími často souřadně, a to buď bezspojčně nebo spojkou *a*. Jde o spojování se souvětnými větami hlavními nebo i vedlejšími. Dnes uvozujeme takové obsahové věty zpravidla vedlejší spojkou *že* nebo *jak*.

1. Spojují se tak především obsahové věty *p ř e d m ě t o v é*, a to dosti zřídka bezspojčně, nejčastěji spojkou *a*. Na př.:

já vízi na tobě, ty jsi prorok EvPr. »já vidím, že jsi prorok«; *pomni synu, vzal si dobré věci za života života svého* Hus »že jsi vzal...«; *to věz bez obluda »bez oblouzení«, vzdál* (bůh) *odplatu tvého truda* Alx.; *věz to každý, jesti daleko úže »nevolněji, nepříjemněji«* hostem a příchozím Kab.;

gdyž uzřechu, on tu u Betani »že je on v Betanii« EvPr.; *dotad sem toho žádal, donid sem toho právě nezbadal, v to se nikte nechce oddati* Dal. »že se tomu nechce nikdo oddat«; *i naděješ-li se, stoletému urodí se syn?* Com. »že se narodí syn?«.

Vedle vět obsahových se vyskytují souřadné bezspojčně věty jiné na př.:

tak ho bieše dosáhl krutě, ruku mu po loket utě Alx. »že mu uťal...«

Častěji se vyskytuje spojení souřadnou spojkou *a*; na př.:

uzříš a já třetí den vstanu Pass. »uzříš, že já vstanu«; *vidíš a já jsem z mrtvých vstal tamt.*; *uzřev mne a já stojím* Brig.; *naleze ny a my vně stojíme* Ans.; *uzřesta a židé kryjí toho místa* Pulk.; *viděl sem tě dnes u vidění a ty o mně (!) s dáblem bojije nad ním si zvítězil* Pass.; *viděl jsem tě... a ty ležíš* Gesta; *já jsem viděl a ty vnikáš do Lybie* Alxp.; *bych tě spatřila a ty se ve zdraví vracuješ* Troj.; *nechť tě jiní slyšíe a ty jim rovnú věc přikazuješ, a vidí tě a ty sám velikú (věc) činíš* Štít.;

jakož otec uzře a ty jdeš k němu Štít.; *naleznu-li to a ty k Abrahamovi přišel anebo on k tobě* Pass.; *když sme viděli a ty jsi lačen* EvPr.; *ktož tě uzříe a ty neseš a ofěruješ* Mat.; *když zvíe tvój známý a ty jej zpracoval kromě očí „pomlouval“* Štít.

2. Podobně se spojují souřadně, nejčastěji bezspojčně, obsahové věty *p o d m ě t o v é*. Na př.:

tehdy se sta v tu hodinu, on poče se raditi sám s sobú »že se počal radit« Alx.; *sta se to po krátké roky, podbichu všě* Kapadoky tamt.; *zdíeše se jemu v téj hodině, uzřě ve sně tři bohyně tamt.*; *neb se to po mnoho stává, často strach síly přidává* Baw.;

kak to móż býti a ty tak... pláčeš Pass.

Sem náleží též tento doklad: *ten obyčej jest, ktož kší, tomu lidé »buoh daj zdravu býti«* říekají Pass. Obsahovou větou podmětovou je tu věta vztažná, bezspojčně připojená k větě, je již myšlenkový

obsah vyjadřuje. Dnes bychom řekli: *je ten obyčej, že kdo kýchne, tomu lidé...*

31. 1. Vedle obsahových vět bezspojčných nebo spojených spojkou *a* vyskytují se již od nejstarší historické doby věty spojované slovy *nali, ano, an, že (eže...), jako*; viz v § 36, 37, 42, 44. Obsahové věty se *že* jsou nepochybně již v raném staročes. jazyce podřadné a věty *s jako* velmi pravděpodobně. Ostatní věty byly podřadné aspoň částečně v jazyce pozdějším.

Souřadné spojování bezspojčné nebo souřadnou spojkou *a* je beze vší pochyby vývojově starší než spojování podřadné. Odráží se v něm starší způsob myšlení, záležející v tom, že se myšlenky řadily k sobě beze zření k jejich obsahové souvislosti. Jde tu o spojování vět typu *ty jsi prorok*, vyjadřujících vlastní myšlenku, s uvozovací větou *vizu na tobě*. Jinými slovy: věta »*ty jsi prorok*« je projev situačně prvotní a souvětí »*vizu na tobě, ty jsi prorok*« týž projev situačně druhotný. Viz v § 16. A jak jsme viděli tam, i v tomto případě vytvořil si jazyk situačně druhotný projev zachováním podoby projevu situačně prvotního, jeho souřadným spojením s větou, vyjadřující novou situaci, za které projev probíhá, s větou »*vizu na tobě*«. Spojení spojkou *a* je jen jiná podoba spojení souřadného.

Větu *vizu na tobě* nazývám uvozovací a větu *ty jsi prorok* obsahovou se zřením k jejich vzájemnému myšlenkovému vztahu. Druhá věta vyjadřuje obsah věty první a ta jej obecně uvozuje.

Časem jazyk od spojování bezspojčného a spojkou *a* upustil a nahradil je zpravidla spojením podřadným.

Částečně je má do dneška lidová mluva; na př.:

najednou koukaj, před ním stály dvě krásný princezny Kubín Podkrk.; *tak viděl hned, zlej člojek tady žádnéj nepřebejvá tamt.*

Je to následek změny myšlení, jeho zpřesnění, toho, že si mluvčí uvědomovali vzájemnou souvislost obou vět, závislost věty druhé na první, kterou vyjadřujeme mluvnicky tak, že druhá věta vyslovuje obsah věty první a ta větu druhou uvozuje.

Je pravděpodobně, že se podřadnost souvětí typu »*vizu na tobě, ty jsi prorok*« a »*uzříš a já vstanu*« chápala později už v této souřadné podobě. Byl by to jeden z mnohých případů, kdy se podle Stalina stará forma zachovává, ale nabývá postupně nového obsahu, nové platnosti. Na to ukazuje užívání v století 14. jak souvětí se spojkou *a*, tak s podřadnou spojkou *že*.

Ústup obsahových souvětí souřadně spojených a jejich náhrada souvětími podřadnými dokazuje, že je hypotaxe vývojově pozdější než parataxe a vznikla z parataxe.

2. Lze předpokládat, že *a* není spojka od původu, nýbrž upozorňovací citoslovce „hle“. Podle toho bylo by na př. „*uzříš a já vstanu*“ znamenalo původně „*uzříš, hle já vstanu*“. Tomu nasvědčují obdobná

souvětí, zejména s *nali*: „Ctirad uzře, nali dievka pláče“ (§ 36), a s *ano*: „uslyšal, ano psi štěkají“ (§ 37).

O tom dále svědčí dost průkazně to, že příklonky nestávají zpravidla za spojkou *a*, nýbrž za následujícím slovem: *a bojte se . . .*, viz v § 112. To lze dobře pochopit při původním významu „hle, bojte se“, neboť *a* bylo samostatnou větou a příklonka *se* náležela do následující slovesné věty „bojte se“, kde stojí hned za prvním přízvučným slovem.

Citoslovečnou platnost má *a* (*á*) do dneška: půjdeš tam? — *a* [podiv nebo odpor, nesouhlas = ne]; *á*, to je hezké [podiv] atpod.

To znamená, že se *a* kladlo prvotně i ve větách samostatných: *a, já vstanu* „hle, já vstanu“. V souvětích typu „uzříš a já vstanu“ ztrácelo *a* původní citoslovečnou platnost a nabývalo postupně úkonu souřadné spojky, stávalo se výrazovým prostředkem obsahové sounáležitosti obou vět, kterou si mluvčí uvědomovali. Viz v § 95. Proto se ho postupně přestávalo užívat ve větách samostatných, kde upozorňovací platnost pronikla zřetelně a vyjadřovala se citoslovci jinými, *nali, aj, ono . . .* Podle Stalínova zákona o zachování staré formy drželo se však *a* částečně i ve větách samostatných, ale pro větší zřetelnost se spřahovalo s *ono* v *a-ono, ano*.

Když časem vzrůstala potřeba situačně druhotných projevů, spojovaly se s uvozovacími větami typu „uzře . . .“ i samostatné věty s *nali, aj . . .* a také s *ano*. Tak si vysvětlíme existenci souvětí „uzříš a já vstanu“ vedle souvětí „uzře, ano . . .“ a „uzře, nali . . .“. Pokračující zpřesňování myšlení odrazilo se ve větné struktuře tak, že se *a* ustálilo v úkonu souřadné spojky, souvětí „uzře, ano // nali . . .“ chápala se za podřadná, jejich podřadnost se časem začala vyjadřovat hlavně slovy, že, jak v platnosti spojky a slova *ano, nali* odumírala.

Pozoruhodné je slovinské *ino, in*, které má úkon slučovací spojky *a* a vzniklo podle Zubatého z *i-ono* „i hle“, obdobného se staročes. *ano* z *a-ono*. Svědčí o tom, že citoslovečné slovo nabylo spojkové platnosti.

Vývoj od původní platnosti citoslovečné ke spojkové začal a probíhal již v dobách dávných. Zda se *a* ještě v rané době staročeské chápalo částečně za citoslovce či již jen za spojku, s jistotou říci nedovedeme.

JINÉ VĚTY NEŽ OBSAHOVÉ UVOZENÉ SPOJKOU *a*

32. Jde o věty, které se v starším jazyce vedle toho uvozují podřadně a dnes pravidlem podřadně.

1. Nejčastěji se spojkou *a* uvozují věty přípusťkové ve smyslu spojky »ač, ačkoli«. Na př.:

pohnal mě holomkem a já paní jmám Rožmb. »obeslal mě k soudu jako svobodného člověka, ačkoli mám paní«; co chceš sem »co se sem

tlačíš« *a ty nic dobrého na onom světě neučinil* FrantPr.; proč prosíte odpočinutí *a vy jste nic neučinili* ML.; syn boží *a my ještě jeho nepřítel*, umřel za ny Štít.; proč ty zákona žádáš *a ty velikú čest sbožím jmáš* Hrad.; což »proč« se tiežete *a vy víete mé proročství* Krist.; který by koli mistr chodil (na cech stran díla) *a nebylo proň posláno . . .*, tehdy bude pokutován Malř.; an netbanlivě a nesnažně učenie posluchá *a my jemu radíme* prosiece, aby snažně poslúchal Mat.

2. Hojně se spojují spojkou *a* staročes. věty zřetelové, vyjadřující okolnost, vzhledem ke které platí věta hlavní, která vysvětluje, proč platí věta hlavní. Dnes je uvozujeme spojkou *když*. Na př.: *kterým bych to činem věděti mohl a já jsem stár* Pass. »když jsem starý«; kak bychom šli od tebe *a ty máš věčného života* slova Štít.; kterak mohu milovati boha *a já ho nevízi* Hus »aniž ho vidíme«; čeho bych se měla styděti *a tys tak počestný kmet* Pass.; jakú mám radost mieti *a já světa božieho nevidím* Comest.

Hlavní věty těchto souvětí jsou citové otázky, t. zv. řečnické, jejichž tvrdící nebo popírací forma je opačná, než má příslušná věta necitová. Na př.: *kterým činem bych to věděti mohl!* = nemohu to vědět žádným činem, t. j. nijak. Převvedeme-li hlavní citovou větu na necitovou, vyjadřuje staročes. věta s *a* zřetelové určení, které je blízké příčině: nemohu to vědět se zřením k tomu, že jsem stár // *protože* jsem stár.

Sr. u Chelč.: což tehdy křtíš, *poněvadž* ty nejsi Kristus. Citová věta »což tehdy křtíš?« (= proč tedy křtíš?) je tu pojata necitově = nemáš tedy křtít, a při tomto pojetí je ústrojná příčinná spojka *poněvadž*.

Někdy je možné pojetí příčinné i pojetí ve smyslu věty přísudkově určující s *když*. Na př.:

posmieváno se jemu *a táhl* ve mlýně samotiežném Štít. = *protože* táhl // *když* táhl.

33. Vedle podřadných vět s *a* vyskytují se již v nejstarším jazyce věty s různými spojkami podřadnými. Na př. ve větách přípustkových: často zloděje oběšují, *ač* jistiny při něm nenalezují Vít.; *kak* mě hanba, však povědě Jiří; *jakož* budu zbaven vládanie, ale přijmú mě EvOl.

Sr. v § 65.

Ve větách zřetelových se kladou spojky *když* a *poněvadž*; na př.: kterak se to stane, *když* já mužě *neznají* EvOl.; a kdeť porodí (stará žena), *poněvadž* všecka mrtva jsúc nemóz počieti Chelč.; viz v § 32 (doklad »což tehdy křtíš«).

Staročes. věty typu *a já paní jmám* v podřadné platnosti jsou nepochybně vývojově starší věty s *ač . . .*, *když*, a to po té stránce, že vyjadřují myšlenkově podřadnou větu souřadně, spojkou *a*. Je to odraz staršího způsobu pojetí, kdy se myšlenky k sobě prostě přiřadovaly beze zření k jejich vzájemné obsahové souvislosti. Sr. k tomu v § 31.

Na starší souřadné spojování ukazuje též to, že se ve větách později a dnes chápaných za podřadné přípustkové a za zřetelové klade v staré češtině *ano*. Na př.:

proč brzo neopovíeš, *ano tebe veš svět . . . čeká* Pass. »ačkoli // když tě . . .; ti, ješto sami běžie, *ano* jich buoh neposilá Chelě.

Jak víme, je *ano* od původu upozornovací citoslovce s významem »hle« (§ 12), takže prvotní smysl oněch souvětí je tento: proč hned neodpovíš?; hle, celý svět tě čeká. A to je nepochybná forma souřadná, která se teprve časem začala chápat za podřadnou (§ 21).

Se zřením k tomu, že *ano* znamená původně »hle«, lze pokládat za pravděpodobné, že též *a* bylo v případech typu »pohnal mě holomkem a já paní jmám« původně citoslovce s významem »hle«, jak jsme viděli v § 31. Sr. dále v § 35 a 95.

Zda se v rané době historické tento význam ještě částečně pociťoval, či už pronikala veskrze platnost spojková, o tom viz v § 31.

O vývoji přípustkových vět viz ještě v § 66.

VĚTY SOUVĚTÍ PODŘADNÉHO SPOJENÉ SOUŘADNÝMI SPOJKAMI

34. Jde o spojování vedlejších vět s hlavními větami spojkami *a*, (velmi zřídka) *i*, *ale*, *však*, *avšak*, a to v různých souvětích, podmínkových, přípustkových, zřetelových, časových a vztažných. Na př.:

moci-li tak budeš učiniti a ty učíš Pass. »budeš-li moci . . .«; více-li kto pomóż *a* větší čest bude jmieti Štít.; jsú-liť dne krátcí, *ale* v noci některú chvíli máte čísti písmo svaté tamt.; nechceš-li otevřieti okence, *ale* nechaj tak zavřena, až mě i přeslyšíš Gesta; nynie-li tě lěň slyšeti »není-li ti líno . . .« *a* ti budu vyprávěti Alx.; bude-li k nim (modlitbám) veliká žádost nad mieru *a* uškodí Chelě.;

pakli (pohnaný) *sě zmešká pónonu odpierati, ale tehda pónon prošel* Rožmb.; *pakli* bude tvrdé hrudie »hroudí, hroudy«, *ale* (oráč) ztluče je Štít.; (někdo) nemá činiti velikých chodeb »chůzí, pochůzek«; *pakli* učiní, *ale* varuj se vod Chir.; *pakli* se ona zapomene, *ale* já tebe nezapomenu Chelě.;

ačli pak nebudú syti i vztytrúú »budou reptat« ŽW.;

ač jsem mlád tělem, ale stár jsem srdcem Pass.; *ačs* nad jiné povýšen »i když jsi povýšen«, *však* přiatele měj Šach.; *ač* by čtenie mlčalo, *ale* svět volá Mat.; *ačkoli* nehodný jsem, *avšak* člověk váš jsem Gesta; *kak* mě hanba »jakkoli, *ačkoli* . . .«, *však* povědě Jiří; *kakž* k němu přijíti nemohli, *však* syn boží jich žádost přijal za skutek Mat.; *kakž-kolivěk* o tom píší, *však* o tom nikda nekonají »nejednají« Pass.; *kakž-kolivěk* rúcha dosti jmějše, *však* v jednéj suknicí . . . chodieše tamt.; *kakžkoli* on prosieše já . . ., *ale* ona jemu odpovědieše Gesta; *jakož* budu zbaven vládanie, *ale* přijmú mě EvS.; *jakžkolivěk* náš milý

Kristus mrtev bieše, *však* . . . z jeho svatého boku tečieše krev Pass.; *když* zborové »zástupy« *poběhú k Ježišovi . . . a on stáše podle cesty* EvS.; *když* jednu na jednéj skále . . . modléše se, *i* přijide anđel k němu Pass.;

ktož *sě sám vzhuóru výsi a buóh jej pak doluóv nízi*; a *ktož* sebe ponižuje *a* buóh jeho povyšuje Vít.; čím více zlého učinie *a* huóře jim Štít.

35. 1. Toto spojování souřadnými spojkami je podle našeho dnešního pojetí neústrojné, protože se tu souvětne věty pocitují za nedílnou myšlenkovou jednotu, v které je vedlejší věta závislá na řídící. Spojky *a*, *i* atd. jsou však mluvnické prostředky souřadící, spojují věty stejnorodé, vyjadřující myšlenky, které se k sobě jen přiřazují.

Gebauer vykládal o spojce *a* v takových případech, že její slučovací význam »přechází v pozdějším, umělejších pojetí ve výsledný = tedy, igitur«. Obdobně to praví o spojce *ale*. Se zřením k dokladům bylo by to třeba vztáhnout též na spojky *i*, *však*, *avšak*, a k významu výslednému přidat ještě významy »přece, pak, tu, tehdy«, viz dále.

Je jisto, že tyto významy lze do staročes. dokladů namnoze dosadit; na př.:

moci-li tak budeš učiniti a ty učíš = tedy, tak učíš; nynie-li tě lěň slyšeti *a* *ti budu vyprávěti* = tak // pak ti budu vyprávět; *kak* mě hanba, *však* povědě = přece; *když* jednu na jednéj skále stáše *i* *přijide anđel* k němu = tu, tehdy.

Je třeba mít na mysli, že významy »tak, tedy . . .«, vkládané do spojek *a*, *i* . . ., jsou s l o v n í k o v é a že tím chápeme slova *a*, *i* . . . v platnosti příslovčí, v jiné slovnědruhové platnosti, než mají spojky.

Spojky jsou slova mluvnická, která vyjadřují jen vztahy mezi větami nebo jejich členy, t. j. jen jisté kategorie vystupující ve větě jako ve výrazovém prostředku myšlenky, neboli jen kategorie mluvnické. Tak *a*, *i* vyjadřuje slučování, souřadnost, *ale* platnost odporovací, *protože* vztah příčinný a pod.

Příslovce sice též vyjadřují vztahy mezi větami, ale svým významem slovníkovým. Příslovce *tak* znamená »takovým způsobem«, *pak* »potom« *přece* »přesto . . ., nicméně« ap. Jejich mluvnický význam vyplývá z významu slovníkového, je s ním nerozlučně spjat, jako je na př. podmětová platnost substantiva *ryba* ve větě »ryba žije ve vodě« spjata s významem slovníkovým »piscis, Fisch«*).

Je-li pravda, že se v oněch staročes. dokladech chápalo *a* . . . ve smyslu »tak, tedy . . .«, znamená to, že tu jde o změnu v slovnědruhovém pojetí, že se starší platnost spojková změnila v příslovečnou.

Tento předpoklad je však v rozporu s vývojem v ostatních přípa-

*) V souvětí »napřed se mlátí, potom se platí« vyjadřují slova *napřed* a *potom* vztah obou vět, jejich časový sled, ale nejsou to spojky, jak se říkávalo, nýbrž příslovce, která vyjadřují onen časový sled myšlenek svým slovníkovým významem. Řekneme-li »a potom se platí« je tu spojka *a*, nikoli *a potom*.

dech, neboť spojková platnost se vyvíjí ze slovníkové a nikdy se naopak nemění platnost mluvnická ve slovníkovou. Viz v § 95 a 96.

Typ „moci-li tak budeš učiniti a ty učin“ nelze vysvětlovat isolo- vaně, nýbrž v souvislosti s případy typu „pohnal mě holomkem a já paní jmám“ (§ 32) a typu „uzříš a já vstanu“ (§ 30), kde se rovněž klade *a*, podle dnešního pojetí neústrojné. Ve většině těchto případů však nelze slovu *a* přisuzovat ony příslovečné významy „tak, tedy“. Souřadná spojka je tu prostě pozůstatek staršího vývojového stavu, kdy se myšlenky chápaly za souřadné a také se souřadně vyjadřovaly.

Je proto pravděpodobné, že je tomu v podstatě tak rovněž v pří- padech uvedených v § 34, o které nám nyní jde. Jsou to od původu souvětí souřadná, která se proto spojovala souřadnými spojkami *a, i, však, avšak, ale*: »tak (tolik) je mi hanba, avšak (přece) povím«; »jsem sice mlád tělem, ale stár srdcem«. Viz v § 64.

Toto souřadné spojování se podle zákona o vývoji formy nějakou dobu zachovávalo, i když se již tato souvětí chápala za podřadná.

2. Jako jindy též v těchto případech je pravděpodobné, že *a, i . . .* nejsou spojky od původu, nýbrž upozornovací citoslovce s významem „hle“. O *a* jsme to zjistili v § 31 a 33. Slovo *i* má částečně citoslovečnou platnost do dneška; na př.: *i* dej mi pokoj [rozhořčení]; *i* jen si tam jdi; *i* ano, *i* ne. O *však* viz v § 66. Také *ale* má ještě dnes někdy platnost citoslovečnou: *ale, ale!* [pochybnost]; *ale jděte!* [podiv].

O původní citoslovečné platnosti těchto spojek svědčí dosti průkazně kladení příklonek nikoli hned za ně, nýbrž až za následující slovo. Viz v § 112.

Podle toho by na př. „když zborové příběhů k Ježíšovi a on stáše podlé cesty“ (§ 34) znamenalo původně „hle, stál . . .“. Nebo jsú-liť dníe krátci, ale v noci některú chvíli máte čísti písmo svaté“ (tamt.) znamenalo „hle, v noci . . .“. Sr. v § 16 a 17 podobné věty s *tu, aj* a *toť*, jejichž prvotní význam je „hle“.

Původní citoslovečná platnost změnila se ve spojkovou jako odraz zpřesňování myšlení, toho, že si mluvčí uvědomovali obsahovou sou- náležitost obou vět. Viz v § 31. Tento vývoj byl poněkud dlouhý a v tomto vývojovém období, před ustálením spojkového úkonu mohla se slova *a, i . . .* chápat ve slovníkových významech, o kterých mluví Gebauer. Pro tento předpoklad bylo by lze dovolávat se toho, že některá citoslovce, *teď, toť, tu . . .*, nabyla příslovečné platnosti (§ 16). Je však třeba mít na paměti, že tato citoslovce nikdy neměla ani nemají platnost spojkovou. Z toho vyplývá, že původní citoslovce nabývají buď úkonu příslovečného nebo spojkového. To pak svědčí proti Gebauerovu výkladu o příslovečném pojetí spojek *a, i . . .*

Nelze arciť vylučovat možnost, že slova *a, i . . .* částečně v pod- řadných souvětích příslovečných významů nabyla, avšak než se ustá-

lila v platnosti spojkové, t. j., že se přechodně chápala příslovečně i spojkově. To by znamenalo, že tomu tak bylo ještě v rané době staro- české.

Se zřením k celému vývoji pokládám za nejpravděpodobnější, že spojky *a, i . . .* ony příslovečné významy v staročeské době neměly a že je do nich nehistoricky vkládáme my. Dnes v podřadných sou- větích souřadné spojky nejsou a proto se nám zdá, že kladly-li se v ja- zyce starém, musily mít nějaký smysl nespojkový. Zapomínáme, že je kladení těchto spojek prostě archaismus, pozůstatek staršího stavu, kdy souvětí byla souřadná a slova *a, i . . .* měla v nich ústrojně úkon spojek.

SOUVĚTÍ S OBSAHOVOU VĚTOU UVOZENOU CITOSLOVCEM *nali*

36. 1. Jde o souvětí tohoto typu: *Ctirad uzřě, nali dievka pláče* Dal. Věta s *nali* vyjadřuje obsah uvozovací věty „Ctirad uzřě“ a je to obsahová věta předmětová (co Ctirad uzřel?). Uvozovací věty mají slovesa vyjadřující vidění, slyšení, pozorování (uvidění . . .) apod.*)

Jiné příklady:

(Oldřich) *uzřě, naliť stojí dospělý hrad* Dal.; *i vezřech, naliť z nebe* jeden krásný člověk stúpi Alx.; *uzřě, naliť lid se béře* Ol.; *uzřě, naliť* na skále plást medu přilnul bieše Otc.; *liška uzřě, naliť její doba* Baw.; *uzřechu, naliť* sedí zmilitká poctivá králová tamt.; *to zoči, naliť* žába . . . strachy skáče do jezera tamt.; *uzřěl, naliť* podobnost všech nečistých žiežel „žízal“ Štít.; *uslyše, naliť* psi skučie Baw.

2. Původní smysl tohoto typu je tento: Ctirad uzřel, hle, dívka pláče. A vznikl tento typ obdobným postupem, o jakém byla řeč v § 16 ve výkladě o projevech situačně prvotních a druhotných. Je třeba vycházet ze situačně prvotního projevu »nali, dievka pláče!«, který pronesl Ctirad, když s někým šel a spatřil plačící dívku. Cito- slovce *nali* upozornil na to toho, kdo šel s ním. Když vyvstala po- třeba situačně druhotného projevu, mluvčí prostě spojil situačně prvot- ní projev s větou »Ctirad uzřě«, vyjadřující novou situaci, za které jeho projev probíhal. Tak vzniklo souvětí »Ctirad uzřě, nali, dievka pláče«. Je to tedy výsledek nové výrazové potřeby vyprávěcí.

Se zřením ke vzájemnému myšlenkovému vztahu je věta »Ctirad uzřě« uvozovací a věta (původně souvětí) »nali dievka pláče« obsahová. Viz v § 31.

*) V uvedeném typu je uvozovací věta »Ctirad uzřě« hlavní a tak je tomu ve vět- šině příkladů dále uváděných. Řídceji to bývá věta vedlejší; na př.: *když uzře posla . . .*, *naliť* posel jest nestatečný Baw. Souvětí povaha uvozovací věty, t. j. její povaha jako věty hlavní nebo vedlejší, není pro povahu a vývoj věty obsahové, o kterou nám zde jde, rozhodující. Proto k ní nepřihlížím.

Takto vzniklý situačně druhotný projev byla souvětňá jednotka souřadná, v které se všechny tři věty prostě k sobě přiřadovaly. Další vývoj byl ten, že *nali* ztratilo větnou platnost a splynulo s větou »dievka pláče«. Tím vzniklo dvoučlenné souvětí »Čtirad uzřě, *nali* dievka pláče«, kde je obsahová věta s *nali* hlavní. V tomto vývojovém stadiu zastihujeme naše případy na začátku století 14. Plnou obdobou jsou obsahová souvětí typu »vizi na tobě, ty jsi prorok« a »uzříš a já vstanu« (§ 30), která jsou od původu nepochybně souřadná.

Tato dvojí souvětí nahradil spisovný jazyk časem podřadným souvětím, kde se obsahová věta uvozuje nejčastěji spojkou *že*, někdy *jak* a která je vedlejší: vidím na tobě, *že jsi prorok*; viděl jsem tě ve snu, *jak jsi*, bojuje s ďáblem, nad ním zvítězil. Viz v § 31.

Také staročes. obsahové věty typu »*nali* dievka pláče« časem z jazyka vymizely a vyjadřujeme je podřadně: . . . , *že* || *jak* dívka pláče. Zároveň s nimi zanikly i jiné věty s *nali*, o kterých byla řeč v § 7 a 17. Zhruba lze říci, že se tak stalo v druhé polovici století 16.; s tím se shoduje i to, že ve Veleslavinově slovníku Silva quadrilinguis z r. 1598 *nali* není.

3. Naskytá se otázka, zda se ve dvoučlenném souvětí typu »Čtirad uzřě, *nali* dievka pláče« chápala obsahová věta až do zániku *nali* za hlavní. S tím souvisí pojetí citoslovce *nali* samého. V jiných větách než obsahových nabylo *nali* dvojí nové platnosti blízké příbuzné: jednak platnosti citoslovné částice (§ 17), jednak platnosti, kterou mívá náladové zájmeno *on* (§ 20).

Je dobře možné, že i v obsahových větách »*nali* dievka pláče« nabylo původní upozorňovací citoslovce *nali* platnosti citové částice nebo náladového zájmena *on*, t. j. že vyjadřovalo jen jisté citové za- ujetí původce těchto vět, podiv, překvapení apod.; viz v § 18. Příčina je ta, že se původní upozorňovací platnost do uvozeného vyprávěcího souvětí, vzniklého z projevu dialogického, vlastně nehodila (§ 16).

Mělo-li *nali* úkon citové částice, chápala se obsahová věta s ním za hlavní. Není vyloučena možnost, že se *nali* chápalo někdy též v platnosti spojky *že* nebo *jak*: Čtirad uzřel, že dívka pláče || *jak* pláče. Lze to soudit podle vývoje obdobných obsahových vět s *ano*, o kterých viz v následujícím §, a podle dnešního podřadného pojetí a vyjadřování vět obsahových. Musíme mít arcíř na paměti, že dnešní zvyk nelze beze všeho promítat do jazyka staršího (§ 3). Proto není zcela jisté, že *nali* nabylo časem a částečně platnosti spojkové.

SOUVĚTÍ S OBSAHOVOU VĚTOU UVOZENOU CITOSLOVCEM *ano*

37. 1. Jde o souvětí tohoto velmi hojného typu: *uslyšal, ano psi štěkají Gesta**). Převážná většina obsahových vět má ten společný rys, že je jejich podmět vyjádřen v nich samých: *ano psi štěkají*. Jiné příklady:

svatý Petr uzřě, *ano Jezukrist proti němu jde* Pass.; uzřěl, *ano jeden lev jako pitomý „ochočený“ k němu jde* tamt.; uzřev, *ano biskup spí Jeron.*; uzřel, *ano s jedné strany cesty velmi veliký drak leží Gesta*; vidúce, *ano žádný nebrání Háj.*; slýchá sem, *ano jeden druhému praví Štít.*; i uslyšě, *ano stařec . . . vecě Otc.*; uznamenal „zpozoroval“, *ano od krále špeh před domem Šach.* (= *ano je . . .*; věta jmenná);

nalezl . . . , *ano žena jeho umřela* Mill.; když ty uznamenáš, *ano tvá zlost nemůže jeho (boha) dobroty přemoci OpMus.*; uslyšě, *ano matka buozie (!) s svým milým synem mluví* Pass.; uzřel by, *ano se čeština někde po německu, někde po latinsku píše* Blah.;

uzří, *ano moře za ním Gesta*; zaslyšě, *ano dietě pláče* tamt.; slyšel, *ano dítě pláče Ezop*; uzří, *ano dietěti nic nenie Gesta*; když opatřichom „spatřili jsme“, *ano nikdiež nic nenie Otc.*; spatřiv, *ano nižádného řádu nenie Hus*;

uzřev, *ano pohani veliký hod činie* Pass.; nalezl, *ano se . . . kacieři s křesťany vadie* tamt.; vida, *ano se již všichni . . . pryč strojí Háj.*; uzřě, *ano bratřie dělají* Otc.; vida, *ano bratřie po něm jdú* Chelč.; uslyšal, *ano psi štěkají Gesta*; uslyšav, *ano dva slovútná člověky . . . u písmě blúdíta* Pass.;

když již učí (= aor. „učít“), *ano jemu oči trneta* Otc.; slyšiec, *ano dietky židovské volají EvPr.* když uzříte, *ano se tyto věci dějí* Ben. a Norimb.; když uzříte, *ano ty věci se dějí* Chelč.; antikrist vida, *ano se takové hlásají o něm* tamt.

Dále se vyskytuje *ano* v obsahových větách s nevyjádřeným obecným podmětem v 3. os. plur.; na př.: slýchá sem, *ano řekají* Štít. Je to ve shodě s předešlými případy, protože se tu rozumí podmět lidé. Viz v § 26. Jiné příklady:

vidal sem také, *ano svú hanbu na stěně piši* Štít.; vidieše, *anol jeho zemi hubie* Baw.; uzře tele, *ana tancují okolo něho* Comest.; nalezl, *ano prodávají voly* Norimb. a BrNZ.

2. Víme, že je *ano* od původu upozorňovací citoslovce s významem „hle“ (§ 12) a jeho dnešní platnost přitakacího příslovce *že* je pozdější (§ 13). Je tedy typ »uslyšal, ano psi štěkají« zcela podobný

* Jako při předešlém typu (§ 36) je uvozovací věta buď hlavní, *uslyšal . . .*, nebo vedlejší, na př. *když již učí, když uzříte* a pod., viz v dalších příkladech. To není pro povahu obsahových vět typu „ano psi štěkají“ rozhodující; proto k souvětňé povaze uvozovací věty nehledíme.

s typem »Ctirad uzřě, nali dievka pláče«, o kterém byla řeč v předešlém §. Také vývoj těchto obou typů byl částečně společný, a to v tom, že *ano* ztratilo původní větnou platnost, stalo se součástí věty obsahové, takže z původního trojčlenného souvětí vzniklo souvětí dvoučlenné, které je běžné v staré češtině. V něm byla obsahová věta buď hlavní nebo vedlejší, a to podle toho, jaké platnosti původní citoslovce *ano* nabylo.

Je pravděpodobné, že *ano* ztratilo jako *nali* původní platnost citoslovce upozornovacího a nabylo jako ono platnosti citové, náladové částice nebo náladového *on*. Lze to soudit z toho, že tato platnost vystupuje u *ano* zřetelně též ve větách jiné povahy než obsahové, a to dvojí. Předně ve větách typu »člověk jsa mlád chodí, *ano jemu nic neškodí*« Hrad. = ono mu to nic neškodí [překvapení]. Viz v § 18. Dále ve větách typu »uběže do jedněch pústek, *ano v nich jediný chruštek*« Hrad. = on v nich byl jediný chroustek [překvapení]. Viz v § 19.

Pokud se *ano* chápalo za citovou částici nebo v téže platnosti jako náladové *on*, zůstávaly obsahové věty hlavními. Je pravděpodobné, že se obsahové věty staly větami vedlejšími, a to následkem toho, že se *ano* začalo někdy chápat za podřadnou spojku téže platnosti jako *že* nebo *jak*. Na př. v souvětí „Petr uzřě, *ano Jezukrist jde*“ znamenala obsahová věta totéž co novočes. „že jde“.

Viz ještě v § 41.

SOUVĚTÍ S OBSAHOVOU VĚTOU UVOZENOU SHODNÝM *an, ana* ... NEBO NESHODNÝM *an*

38. Velmi hojná souvětí s obsahovou větou uvozenou shodným *an, ana* ... jsou obdobná s předešlým typem (§ 37) »uslyšal, *ano psi štěkají*«.

Proti předešlému typu s *ano*, kde je podmět obsahové věty vyjádřen v ní samé (*ano psi štěkají*) nebo kde se rozumí obecný podmět lidí (*ano říkají*), klade se shodné *an, ana* ... převážně v těch obsahových větách, kde je jejich podmět přímo vyjádřen ve větě uvozo-
v a c í, nejčastěji jako její předmět, řídčeji jako jiný člen. Na př.: *uzřěchu svatého Václava, an stoje město žehnává* Dal. Ve shodě s rodem a s číslem tohoto předmětu klade se v obsahové větě *an, ana* atd. Jiné příklady:

uzříte *buoha (!)*, *an* divné divy činí Pass.; uzřel svatého *Germana, an* s svým tovarištvem hlad a zimu trpí t.; viděl sem *holúbka, an* sedí na mé hlavě Otc.; uzříš *řebřík, an* má jedno šest vstupňov Gesta; když uzřel *jeho, an* lučiště napíná tamt.; *šlepeho, an* volá, slyšal Štít.; uzří *ořech, an* pěkný, utrhne tamt.; nalezl *anděla, an* stojí přepásán Brig.; uzřel *ho, an* pohrává s Rebekú ženú Ben.; vidíš-li *koho, an* zle činí Hus; uzřel jest toho *učedníka, an* jde za ním Norimb. a BrNZ.;

naleze *ji, ana* umřěla Otc.; nalezl *ji, ana* se buohu (!) modlí Krist.; již slyší hlas *smrti, ana* volá Štít.; nalezl *ji, ana* skončala Pass.; viděv *ji, ana* pláče EvPr.; spatřil jsem *smrt* ... , *ana* všechněch napomínala KomenLab.;

uzřě svatého *Petra a Pavla, ana* k němu jdeta Pass. (du.); uzřěl *dvě lodí, aně* stojita v téj vodě Krist.;

nalez své *apoštolý, ani* zesnuli ML.; vidáme často *pány, ani* pokornějšíe postavy „chování“ než vládyky Štít.; viděl množstvie židov i *pohanov, ani* za nimi jdúce tepú je Pass.; vida *syny své, ani* se každý den hadrují „sváří se“ Ezop; viděl jest jiné *dělníky* ... , *ani* stojí prázni (!) EvPr.; uzřím ... *kováře jakési, ani* každý ten pár lidí do hrozných pout spínají Komen.; sedí vábě *vrábata* „vrabčata“, *ana* křičiece vzdvihajú se LMar.;

vidúc *láji ženskú, any* volají jako bez smysla Šach. [vazba podle smyslu: láje ženská, t. j. zástup žen = mnohé ženy].

Řídčeji se klade shodné *an, ana* ... v obsahových větách, jejichž podmět není vyjádřen ani ve větě obsahové ani v uvozovací, nýbrž se rozumí ze souvislosti. Na př.:

uzřev, an již skončal Pass.; hlediž, *an* v zahradě krvavým potem se modlí Rokyc.; na to hledie, *an* skrze oblak bílý nebě prorazil Kruml.; nalezli, *ana* nebyla mnichem, ale děvicí Pass.; uzřev, *ana* na to nic netbá tamt.; muž uzřě, *ana* prst probodený uvázala Šach.; uzřevši, *ana* padla na zemi Baw.; nalezte, *ani* hořem zesnuli Drk.

Jen ojedinele klade se v obsahových větách, jejichž podmět je vyjádřen ve větě uvozovací, neutrum *ano*; na př.:

žet si ty slychal, anot dějí Šach.; slyšie dábělské *hlasy, ano* je volají jich vlastními jmény Mill.

Neshodné *an* se vyskytuje celkem zřídka v obsahových větách s podmětem vyjádřeným v nich samých nebo ve větách s nevyjádřeným obecným podmětem v 3. os. plur., t. j. tam, kde se zpravidla užívá neutra *ano*, jak jsme viděli v předešlém §. Na př.:

uhlídal sem, *an jedna baba pradlí* „pradleně“ ukradla rubáš FrantPr.; viděl hospodin, *an se rozmnožuje zlost* Br.; uzřel, *an mnoho lidu jde* tamt.; že se mu zdálo, *an ho dva andělé* nahoru uvedli Ezop; vjide v stan, *an všichni spie* Comest.; uzřel, *an velblaudové jdaru* Br.;

nalezl, *an prodávají voly* Ben.; spatřím, *an* k nim všelijaké poraněné *nosí* KomenLabyr.

Tu a tam se vyskytuje neshodné *an* v obsahových větách, jejichž podmět je vyjádřen ve větě uvozovací, t. j. tam, kde bývá zpravidla *an* shodné. Na př.:

viděli smy *ženu, an* vzhlédala HrubLobk.

39. Gebauer míní, že *an, ana* ... vzniklo z původního *a on, a ona* ... a že jde o věty v podstatě takové, jako »uzříš a já vstanu«, o kterých byla řeč v § 30. Rozdíl mezi nimi byl by jen ten, že se věty s *an, ana* ...

vztahují na 3. osobu a proto v nich bylo původně *a* se zájmenem 3. osoby *on, ona* . . . : uzřechu svatého Václava *a on* město žehnává. Z něho vzniklé *an* . . . nabylo podle Gebauera platnosti vztažné = který || jenž město žehnává, a v této platnosti prý se ujalo místo shodného *an* . . . neshodné, absolutivní *ano*, které nabylo platnosti podřadících spojek *když, že* apod.: uzřě, *ano* Jezukrist proti němu jde Pass. Jde o případy uvedené v § 37.

Je nepochybné, že v mnohých staročeských dokladech typu „uzřechu svatého Václava, *an* . . .“ lze chápat *an* . . . za vztažné zájmeno. Je tomu tak nejednou i v jiných větách s *an* . . . než obsahových; na př.: ó kak tvrdé a těžké je podstúpenie »zkouška« pýchy, *ana* jest anděly s nebe svrhla Štít. »která . . .«; šacha krále byl udělal mudřec onen jako člověka, *an* drží jako vardu „míe“ okružlu Šach. „který . . .“.

Na potvrzení Gebauerova výkladu o změně vztažného *an* . . . v *ano* bylo by možné dovolávat se toho, že se v staré češtině místo jiného shodného vztažného zájmena, a to *jenž, jež* . . ., vyvinulo neshodné neutrum *jež, ježto*, psané často *ješto*; na př.: není *muže, ješto* by všel k nám Br. Ale výklad o neshodných relativech není nepochybný (§ 82).

Přesto by se mohl zdát Gebauerův výklad možný. Zdá se možný tehdy, máme-li na mysli jen ty případy, o kterých mluví Gebauer. Avšak otázku, zda je původní *a on*, druhotné *ano*, jak myslí Gebauer, či naopak, nelze řešit jen se zřením k případům, které má na mysli Gebauer, nýbrž v dialektické jednotě se všemi případy obdobnými. A tu se ukazuje, že Gebauerovu výkladu odporují jazyková fakta staročeská i novočeská.

40. Věty s *ano* typu »uslyšal, *ano* psi štěkají« vyskytují se již v nejstarších památkách staročeských, jak svědčí hojně doklady v § 37. Vzniklo-li podle Gebauera *ano* ze spojení *a on, a ona* . . ., kde bylo *on* . . . původně zájmenem osobním a nabylo časem platnosti vztažné, znamenalo by to, jednak že celý tento vývoj proběhl před stoletím 14., kdy je už *ano* hotovo. A jednak, že osobní zájmeno *on* existovalo už dávno-před stoletím 14. Víme však z § 22, že v rané době historické teprve probíhá zrod osobního zájmena *on* . . .

Dále: podle Gebauera vzniklo »uzřě, *ano* Jezukrist proti němu jde« z »*a on* Jezukrist . . .«, nebo »uslyšal, *ano* psi štěkají« z »*a oni* psi . . .« atd., a *on, oni* . . . mělo tu původně platnost zájmena osobního. To je však vůbec, nehledíc k chronologii, předpoklad nepravděpodobný, poněvadž nelze pochopit, proč je tu zájmeno osobní vedle pedmětu plně vyjádřeného substantivem.

K tomu přistupuje to, že jsou mnohé staročes. doklady jiného typu s *an* nebo *on* vedle substantiva; na př.: *on buóh* nemohl jest v božství umřieti; móż-li to chlap učiniti, *an chlap* učini snadně. A že se vysky-

tuji obdobné případy s *ano, ono*: *ano* dobře *hospodin vie*; *ano i ta včela* někdy nebode (§ 19). I zde by měl platit Gebauerův výklad, že je *an, on* původní, *ano, ono* druhotné. Ale pak bychom zase jednak nepochopili, proč je osobní zájmeno *an, on* vedle podmětu vyjádřeného substantivem. A jednak tu vůbec nelze předpokládat, že *an, on* nabylo platnosti vztažné, v které by bylo mohlo vzniknout neshodné *ano, ono* s úkonem podřadných spojek.

Není-li Gebauerův výklad možný v těchto případech, nelze jej přijmout ani pro ty případy, které má na zřeteli Gebauer. Je zajisté třeba obojí případy vykládat v podstatě stejně. Viděli jsme v § 19 a 20, že v případech typu „*on* bůh . . .“ a „*an* chlap . . .“ má *on, an* . . . platnost náladovou, kterou lze pochopit jen tak, že se *on, ona* . . . vyvinulo z původního neutra *ono, ano*, které bylo upozorňovacím citoslovcem s významem „hle“. Byl tu tedy vývoj opačný, než předpokládá Gebauer, který *ano, ono* v citoslovné platnosti upozorňovací ani ve Slovníku staročeském ani v HistMl. vůbec neuvádí.

Typ »uzřechu svatého Václava, *an* zemi žehnává« je nutno vykládat v dialektické souvislosti s typem z § 37 »uslyšal, *ano* psi štěkají« a s náladovými typy »*an* chlap učini snadně« || „*ano* i ta včela nebode“, t. j. tak, že tu bylo původně »uzřechu svatého Václava, *ano* zemi žehnává“ a že tu mělo *ano* původně platnost upozorňovacího citoslovce *hle* právě tak jako v typu „uslyšal, *ano* psi štěkají“. Naskytuje se pak otázka, co vedlo k tomu, že se z *ano* vyvinulo shodné *an*: uzřechu svatého Václava, *an* zemi žehnává.

Obecně je jisto, že tato změna souvisí se ztrátou původní upozorňovací platnosti neutra *ano (ono)*, když vzniklo uvozené vyprávěcí souvětí typu „uzřechu, *ano* . . .“. Viz v § 37. A dále vidíme, že tu měl vliv souvětý sklad, neboť shodné *an, ana* . . . vzniklo z *ano* zpravidla v těch obsahových větách, jejichž podmět je vyjádřen ve větě uvozo- vací jako její předmět nebo jiný člen (§ 38). Neboli opačně: v typu „uslyšal, *ano* psi štěkají“, kde je podmět obsahové věty vyjádřen v ní samé, necítil jazyk potřebu původní *ano* měnit.

Pokládám za velmi pravděpodobné, že shodné *an, ana* . . . vzniklo z *ano* vlivem vztažných vět s *jen, jenže*, nejčastěji s *jenž*, již v nejstarším jazyce plně rozvitých; na př.: šli („posílám“) *anjela, jen* učini cestu před tebú EvS.; blúdíil jsem jako *ovcé, jež* zahynula ŽW. Viz v § 80. Tyto vztažné věty jsou svým souvětým skladem blízké typu „uzřechu svatého Václava, *ano* . . .“ a proto si jazyk podle nich změnil *ano* v *an, ana* . . .*)

*) I Gebauer mluví o vztažné platnosti (§ 39), ale v jiném genetickém a vývojovém sledu: *a on* (zájmeno osobní) > *an* (zájmeno vztažné) > *ano* (spojka). Vskutku však byl vývoj tento: *ano* = upozorňovací citoslovce > citová částice nebo relativum > *an*.

Viděli jsme v § 19 a 20, že z *ano*, *ono* vzniklo shodné *an*, *on* i v jiných větách než obsahových: *on buoh* nemohl jest v božství umřieti; *an chlap učini snadně*. V nich má shodné *on*, *an* jinou platnost než ve větách obsahových a proto vznik shodného *an*, *ana* ... z *ano* nastal u nich za jiných podmínek (§ 20).

Poměrně řídké neshodné *an*, uvedené v § 38 (na př.: *an se rozmnožuje zlost*), buď vzniklo ustrnutím maskulina, nebo je to původní *ano*, hláskově změněné v *an* podle *tak*, *tam*, *jak* ... z *tako* ... Obojí vývoj je pozdější a s tím se shoduje ta okolnost, že jde o doklady z textů pozdějších.

41. Z výkladu o změně původního *ano* ve shodné *an*, *ana* ... vlivem vztažných vět neplyne, že se věty s *ano* časem chápaly za vztažné, třebaš toto pojetí lze do nich někdy vkládat; viz v § 39. Nesvědčí o tom ani okolnost, že vztažná platnost proniká v jazyce novočes., pokud se do něho *an*, *ana* ... jako archaismus dochovalo; na př.: vidíš-li *poutníka*, *an* dlouhou lučinou spěchá ku cíli? Mácha; *nepřípadnosti*, *any* se nedojípky nahazují Puchmajer.

Ve většině staročes. dokladů se shodným *an*, *ana* ... vystupuje totiž nikoli platnost vztažného zájmena, nýbrž platnost spojková, a to »že« nebo nejčastěji »jak«. Na př.:

vidíš-li koho, *an* zle činí = že; uzřev, *an* již skončal = že; uzřechu svatého Václava, *an* zemi žehnává = jak; uzříte buoha, *an* divné divy činí = jak. Viz v § 38.

Tak je tomu i v novém jazyce: vidouc, *ano* jest její tajemství vyzraženo Světlá = že je ...; uhlídáš je (koroptve), *any* pobíhající sbírají potravu Klostermann = jak; spatřil jsem vdovičku, *ana* vystupuje z kajuty Herites = jak; vida ... , *an* (koně) leknouce se rány na jinou stranu obrátily Klicpera.

Z toho plyne, že v případech typu »uzřechu svatého Václava, *an* ... « nebylo pro změnu původního *ano* v *an*, *ana* ... rozhodující vztažné pojetí vět s *ano*, nýbrž že rozhodoval jejich souvětý sklad, blízký skladu vět se vztažným *jenž* ... , jak jsem uvedl v § 40. A dále z toho plyne, že se vztažné pojetí částečně ujal až u shodného *an* ... , když vzniklo z *ano*.

Viděli jsme v § 37, že spojková platnost »že« nebo »jak« proniká často i v obsahových větách s *ano*: Petr uzře, *ano* Jezukrist proti němu jde; když uzříte, *ano* se tyto věci dějí; atp. V § 21 jsme poznali, že spojkové nebo příslovečné platnosti nabylo někdy *ano*, *an* v jiných větách než obsahových; na př.: *ano nic nepomohlo* = ale; *ano se již setmívá* = když se stmívalo; apod.

K tomu přistupuje ta okolnost, že se *ano* a zejména *an* dochovalo jako archaismus do nového jazyka. Viz zde výše a v § 21. A že je shodné *on* v případech typu „a já pořád, kdo to tluče a *on* bednář na obruče“

a neutrum *ono* v typu »*ono prší!*« v novém jazyce živý typ citový; viz v § 18 a 19.

Touto vývojovou rozmanitostí a částečnou vytrvalostí odlišují se všechny věty s původním *ano*, obsahové i neobsahové, od obdobných vět s *nali*, které časem zcela odumřely (36).

OBSAHOVÉ VĚTY SE SPOJKOU

že (eže...) A jenž

42. Spojka *že* má v staré češtině též podoby *žež*, *žel*, *ž* a *eže*, *ež* nebo *jež*, *ježto* (foneticky *ješto*).

Podoba *žež* vznikla odsutím *-e* ze zdvojeného *že-že* a *žel* složením *že* s částicí *-l*, která je v staré češtině neobyčejně hojná; na př. *ano-l*, *to-l*, *li-l* (bude-liť ...), *ač-l* atp.

Podoba *eže* a z ní vzniklé *ež* je v podstatě totožná s podobou *jež* (a *ježe*), která se od ní liší jen předrážkovým *j-*. Viz o ní v § 43.

Podoby *žež* a *ž* jsou velmi řídké již v raných textech, o něco častěji je doloženo *jež* a dosti časté je v těchto textech *ež*. Nejčastější je podoba *že*, která časem ovládla.

Obsahové věty, dílem předmětové, dílem podmětové, jsou velmi hojné. Na př.:

uzře, že sedlská dievka na potocě stáše Dal. (věta předmětová); *uzřev, že tolik luda tu je* Alx.; *vizi to, žel jest zima* Pass.; *vizi, žel se krupně mele všemu světu* Vít.; *vidíte, že jsem já* Drk. „*že jsem to já*“; *uzřev Judáš ... , že zatracen bieše* EvOl.; *uzřie (kacíři), že Kristus nenie syn boží* Hus; *uzří sám, žel jest pravda* Chelč.; *hlédajte, žel jsem já* ŽW.;

vzvědév, ež Vít opat v Uhřiech bieše Vít.; *slušie znamenati, ež těch časov ... veliké věci činil* Krist.; *nalezl psáno, jež Joachim ... pojal sobě hospodyní tamt.*; *píše, jež svatý Fabian ciesařovi zapověděl, aby ...* Pass.; *vizi, jež jest mne buoh nezapomněl tamt.*; *o nichž slýcháte, ješto vysoko napnú a nízko spadnú* Štít.;

naházie se ještě dnes, že múdré panny ... tak ostávají Štít. „*zůstávají svobodné*“ (věta podmětová); *stalo se, že ten jistý rytier jel k turnaji* Gesta; *vina, ž by svého hospodu zahubil* Pass.; *avšak se mu to dostalo, jež pobi ...* Alx.; *veliká tvá hanba, jež o jeho umučení vieš* Pass.; *to se jest ukázalo, jež byli všickni vieru potratili tamt.* „*ztratili*“.

O podobě *až* (z *a-že*) viz v § 74, 79.

Obsahové věty s *jenž* vyskytují se mnohem řídkěji, ale nikoli ojedínele, v ranější době. Na př.:

svědčí svatý Lukáš, jenž jeden bohatec bieše Vít.; *když uzřechu, jenž nemuož kříže nésti, kázachu ...* tamt.; *když uzřechu, jenž Tinas plakáše* Trist.; *věz to ... , jenž jest on byl múdrého přirozenie* tamt.;

v ten den vy poznáte, *jenž* jsem já u mém otci Krist.; pojíde řeč, *jenž* mládenec staré poklady nalezl OpMus.

43. 1. Od nejstarší doby vystupuje *že* (*ež*...) jako nejčastější podřadná spojka, takže se zdá, že je to spojka od původu, ale není tomu tak. Viděli jsme již, že se podřadné souvětí vyvíjí namnoze až v historické době ze souřadného, a z toho plyne, že ani spojky, mluvnické prostředky podřadnosti vyjadřující, nemají tuto platnost od původu.

Lze pokládat za pravděpodobné, že je *že* od původu upozornovací citoslovce „hle“. Nepochybný doklad této platnosti je v EvPr. 274: *že otec tvój i já . . . tebe smy hledali*. Je to překlad latin. upozornovacího citoslovce *ecce* a jiné biblické texty tu mají citoslovce *seova*, *tol* a *aj*.

Velmi pravděpodobně má *že* tuto platnost u Chelčického, který jím uvozuje své výklady a zejména biblické citáty. Na př.: dále tu mluví čtenie vo pastýřích, kterak . . . ; a *že jsú pastýři řekli*: podme až do Betlema. Věty s tímto *že* jsou nesporně hlavní, nemůže v nich jít o *že* v platnosti podřadné obsahové spojky. Nabízí se tento původní smysl: »a hle, pastýři řekli«. Sr. k tomu to, že Štítiny uvádí citáty slovem *ano*, které je od původu nepochybně upozornovací citoslovce s významem „hle“ (§ 21).

Je důležité, že za *že* v EvS. má na témž místě EvV. *ež* (*ež otec tvój a já . . . hledáhom tebe*) a že se toto *ež* vyskytuje v této památce i jindy dosti často za lat. *ecce*; na př.: *ež matka jeho a bratříe stáchu*. Jsou známy doklady na *ež* v citoslovné platnosti též z některých památek jiných.

Toto *ež* nelze oddělovat od *že*, neboť se zároveň s ním vyskytuje v platnosti podřadné obsahové spojky (§ 42). A *ež* je slovtvorně totéž co *ježe*, *jež*, které má jako *že* úkon obsahové spojky.

V *ež* je *e-* buď »jakási deiktická částice«, jak myslí Zubatý, nebo spíše zájmenné neutrum *e*, běžné v historické češtině s předrážkovým *j-* jako osobní zájmeno *je*, které bylo původně ukazovacím zájmenem téhož významu jako *to*. Má-li *to* v historické době platnost upozornovacího citoslovce (§ 12, 13), je pravděpodobné, že ji mělo původně též *e*, *je*. Dosvědčuje to rus. *э-то* „hle - to“, na které upozornil Zubatý. Je tedy *ež*, původně jistě *eže*, a také *ježe* složenina jako *to-hle*, *aj-tol*, *se-ova* (§ 12), *ej-hle*. Viz ještě v § 82 a 94.

2. V platnosti staročes. obsahové spojky vystupují tedy dva útvary: jednak původní upozornovací citoslovce *že*, jednak zájmenné neutrum *eže*, *ježe*, vzniklé z vlastního zájmenného tvaru *e*, *je* složením s citoslovcem *že*. Tato okolnost svědčí o tom, že neutrum *e*, *je* mělo citoslovečnou upozornovací platnost již v této podobě a že se v této platnosti ustálila složená podoba *eže* (*ež*), *ježe* (*jež*), *ješto*.

Se zřením k stejné spojkové platnosti obsahové mluvíme prostě o spojce *že*.

O spojkové platnosti neutra *jež* (*ježto*, *ješto*) viz ještě v § 71, 73 (o souvětí příčinném) a v § 79 (o větách účinkových).

Čteme-li v Dal.: *uzřě, že sedlská dievka na potocě stáše*, vybaví se nám mimoděk doklad z téže památky: *Ctirad uzřě, nali dievka pláče*, a řada podobných dokladů z jiných památek (§ 36). Z toho plyne, že původní smysl byl: *uzřě, hle sedlská dievka . . . stáše*. A k tomu přistupují hojně obdobné staročes. doklady s *ano*: *uslyšal, ano psi štěkají* (§ 37), kde rovněž znamenalo *ano* původně »hle«. Další vývoj až k obsahové spojce byl u *že* stejný jako u *nali* (§ 36) a u *ano* (§ 21, 37). Viz k tomu v § 44 o *jako*.

O citoslovném úkonu *že* bude řeč ještě v § 74 a 76.

Mezi větami s *že* (*ež*, *jež*...) a s *nali*, *ano* není rozdíl genetický, neboť v obojích větách bylo původně upozornovací citoslovce a obojí věty byly původně hlavní. Je mezi nimi jednak rozdíl vývojově časový, ten, že ve větách s *že* . . . nabylo citoslovce spojkové platnosti už někdy před stoletím 14., takže v staré češtině má *že* zpravidla platnost podřadné spojky. A jednak ten rozdíl, že se u *že* ujala spojková platnost veskrze a trvale. Nelze však vylučovat možnost, že v rané historické době ještě původní citoslovná platnost částečně doznívala, ač v nějaké platnosti druhotné, snad v platnosti citové částice jako u *nali* (§ 36).

3. Spojkové *jenž* pokládá Gebauer za neshodné relativum, které bylo „vštítno ve význam spojky *že*“. Tomuto výkladu je na závadu to, že v případech s *jenž* o původní relativum vůbec nemůže jít. Nelze si dobře představit, že by na př. „svědčí svatý Lukáš, *jenž* jeden bohatec bieše“ bylo znamenalo původně: svědčí, který jeden bohatec byl, a nabylo významu „že . . . byl“.

Nabízí se proto výklad, že *jenž* souvisí vývojově s citoslovcem *ježe*, *jež* (*eže*, *ež*), a to tak, že přímo z něho vzniklo, že na př. onen doklad zněl původně takto: svědčí, *jež* jeden bohatec bieše, a měl tento smysl: svědčí, hle, jeden bohatec byl. Proti převážné většině staročes. dokladů je tu ten rozdíl, že se tu *ježe* změnilo v *jenž*. Obdobou tohoto vývoje je vznik shodného *an*, *ana* . . . z neutrálního *ano*; viz v § 40.

Výkladu o *jenž* z *ježe* nasvědčuje ta okolnost, že se *jenž* vyskytuje zpravidla vedle maskulina (*jenž jeden bohatec*, *jenž Tinas* . . .) nebo ve větě, kde se rozumí mužský podmět (*jenž nemuož kříže nésti*). Případy s *jenž* ve větě s jiným podmětem než jednotným mužským jsou ojedinělé; na př.:

za to jsem měla cíle, *jenž* by jej byli pustili Vit.

Celý jev je svou povahou přechodný; nerozvinul se proto, že toto spojkové *jenž* bylo v rozporu s *jenž* vztažným, plně rozvitým.

Sr. ještě »protož, *jenž*« = protože v § 71.

44. Tato spojka má též podobu *jakož, jakž, jakžto*.

Jde o obsahové věty předmětové i podmětové, uvozované jindy spojkou *že* (§ 42). Jsou poměrně řídké, ale nikoli ojedinělé. Na př.:

když viděli, jako byl učinil divy, řekli Leka. [věta předmětová]; svědčí písmo o tom (to), *jakož* to město potom opět se jest opravilo Alx.V.; počě se domnievati, *jakžto* by toho člověka někde vídal Pass.;

bě obyčej časa toho, *jakože* (táhnouce na vojnu) *doma nikoho své čeledi* »ze své čeledi« *neostavili* Alx. [věta podmětová]; kda jest tomu býti, *jakž* bych já svůj kůň okročil tamt. „svého koně obkročil“; vzdálo se jemu, *jako* by již potom křesťané nebyli dlužni následovati . . . apoštolův Chelě.

Vznik a vývoj této obsahové spojky není dost jasný. Je to slovo-
tvorně příslovce *jako* k zájmenu *jaký* a shodně s ním má v dějinné době hlavně platnost dílem tázací (novoces. jak se máš?), dílem vztažnou, a to srovnávací (červený jako růže) a souvztažnou (jak si usteleš, tak si lehneš). Kdybychom vycházeli z některé této platnosti, sotva bychom z ní vyložili spojkovou platnost „že“.

Z platnosti tázací bychom ani vycházet nemohli, protože ta je poměrně nová. Viz v § 91.

Od původu je zájmeno *jaký* ukazovací asi téhož významu co *taký, takový* (§ 91). Podle toho *jako, jak* znamenalo totéž co *tako, tak*. Ani z tohoto významu bychom nepochopili vznik spojkové platnosti.

Nemám za nemožné, že kořeny této platnosti sahají do toho staršího období ve vývoji našeho jazyka, kdy zájmenná příslovce měla platnost upozorňovacích citoslovců s významem „hle“. Sr. o tom v § 12. Podle toho na př. souvětí »viděli, *jako byl učinil divy* (Leka.)« bylo by znamenalo původně: viděli, hle, učinil divy. Další vývoj až ke spojkové platnosti příslovce *jako* byl by býval zcela obdobný jako v případech typu »Ctirad uzřě, *nali* dievka pláče«, »uslyšal, *ano* psi štěkají« a zejména »uzřě, *že* sedlská dievka na potocě stáše«. Viz k tomu v § 21, 36, 43.

O původním citosloveném úkonu *jako* svědčí jednak to, že se ho užívá v platnosti t. zv. neshodného relativu; viz v § 83. A jednak to, že mívá podobu *jakože* . . . , t. j. spojuje se s původním citoslovcem *že* a znamená vlastně „tohle, ejhle“.

Předpoklad, že se spojková platnost příslovce *jako* vyvinula z prvotního úkonu citosloveného, upozorňovacího, má oporu v tom, že z tohoto úkonu lze vysvětlit také jinou spojkovou platnost našeho příslovce, a to podmínkovou (§ 60), přípustkovou (§ 66), časovou (§ 70) a účinkovou (§ 79).

J. Gebauer: HistMluv. IV, 676, 680 (k § 35), 252, 258 (k § 39), 695 (k § 43); 695—698, 691 (materiál).

Jos. Straka: Příspěvek k vývoji české hypotaxe. Mnema. Sborník na počest prof. Zubatého, Praha 1926, 86 násl.

Viz též Strakovy stati v literatuře za § 22.

Jos. Zubatý: viz za § 22.

Fr. Trávníček: Neslovesné věty v češtině I. Věty interjekční (Brno 1930).

OBSAHOVÉ VĚTY OZNAMOVACÍ S KONDICIONÁLEM

45. 1. Obsahové věty s kondicionálem jsou jako jiné věty obsahové (§ 30) dílem předmětové, dílem podmětové. Jako typ uvádím tyto dva doklady:

ty praviš, bych já bládil Kat.;

pakli se zdá, by co dobrého činili Štít.

Obsahové věty s kondicionálem jsou v starém jazyce velmi hojné a spojují se s uvozovací větou zpravidla bezespoječně. Na př.:

ty mniš, by byl zahradník Hrad.; biesě slyšal, *by byla* nemocna Otc.; nevěř tomu, *bych* tuto věc zamyslił chtě který zlobě Alx.; něteři (!) tomu chtěli, *by* Jidáš byl Němec Vít.; o tom králi tak mluviechu, *by nebylo* mocnějšího na světě Pass.; dáváje jemu „tomu“ vieru, *by* křesťanom *přikládal* „stranił“ tamt.; pravie (o svícnové noze), *by byla* Šalomúnova Dal.; jedni sú řekli, *by* Eliáš počal ten přiebytek Otc.; já jsem byl v hrdlo tak náramně uražen „raněn“, že jsem mněl, *by* mi hlava *spadla* Mand.; mnozí mni, *by* svatá trojice *byla* žena Hus; my sme úfali „doufali“, *by* on *měl* vykúpiti lid Chelě.; on mnějšě, *by* ta slova tak *měla* rozuměna býti tamt.; mniš, *bych* *nemohl* prositi otec mého EvOl.; naše matka mni, *bychvě* u moři *utonula* Pass.;

tak se zdáše, *by* v ty časy všěcky *sě* skály *zbořily* Alx.; zdá mi se, *by nebylo* náhlého štěstie nebo upálenie Chelě.

Zřídka se obsahová věta spojuje s uvozovací spojkou *a-*; na př.: *nepraví* (Kristus), *aby* *svů* *duši* *dal* *zů* *všěch* *vykúpenie*, ale za mnohých Mat.

Dnes užíváme v takových větách zpravidla indikativu a obsahovou větu spojujeme s uvozovací podřadící spojkou, *že*, takže je příslušné souvětí podřadné.

2. Na otázku, proč je v staré češtině kondicionál, ač jde o věty oznamovací, dává nám odpověď ta okolnost zjištěná Gebauerem, že je opsaný tvar zvaný kondicionál původně svou platností *i n d i k a t i v* v minulého času. Tuto platnost mívá ještě někdy, ne ojediněle, v staré češtině; na př.:

bych řekl dréve „řekl jsem,“ že v té viere jest mnoho rozumu Štít.; nepřietelé, ješto jej *bychu* *ostúpili* „obstoupili“ Brig.; tresktán byl, *proč by* to, což mu býlo . . . rozkázáno, *obmeškal* tamt. »proč to za-

meškak; pakli by nalezeno bylo u něho, *co by ukradl živého Ol.* »*co ukradl.* Viz ještě v § 54.

Z toho plyne, že na př. souvětí »*ty pravíš, bych já blúdil*« bylo původně souřadné a znamenalo »*ty pravíš, já jsem bloudil.* Nebo souvětí z Mat. znamenalo »*nepraví a svou duši dal.*«. Byla to souvětí plně obdobná s typem »*já vízi na tobě, ty jsi prorok*« a »*uzříš a já vstanu*«, o kterém byla řeč v § 30. Je to další svědectví toho, že se podřadné souvětí vyvinulo ze souřadného.

3. V pozdějších památkách se obsahová věta spojuje s uvozovací spojkou *že*: na př.;

ona pověděla, *že by nebyl syn jeho Gesta* »*že to není jeho syn;* nedomnívejte se, *že bych přišel* rušiti zákona Br. »*že jsem přišel . . .*«; jedna osoba na mě sobě smyslila, *že bych já řekl*, že . . . Rokyc. »*že jsem řekl . . .*«; myť sme za to měli, *že by ty již toho zapomenul* Malif. »*žes na to zapomněl*«.

Spojka *že* se zajisté přidávala podle obsahových vět s indikativem, od nejstarší doby běžných; viz v § 42 (uzřě, že sedlská dievka na potocě stáše). Tím si jazyk zároveň výrazově odlišil kondicionál ve větách obsahových od kondicionálu ve větách pracích (§ 47), účelových (§ 48) a podmínkových (§ 53). Je to jeden článek v procesu výrazového zpřesňování v souvislosti se zpřesňováním myšlenkovým.

Po této stránce je poučné, že se spojka *že* ujala jen v obsahových větách oznamovacích, o které nám zde jde, nikoli zpravidla též v obsahových větách tázacích, na př.: *otázal jeho, kto by byl Gesta.* Viz v § 46. Tyto věty se svou povahou zřetelně odlišují od obsahových oznamovacích, cítí se jejich souvislost s otázkami samostatnými a proto se v nich zpravidla *že* neklade. Je to svědectví toho, že se tyto věty chápou za kategorii osobitou.

46. Dokud měly tvary typu *blúdil bych* platnost indikativní, vyjadřovaly děj minulý, ale když nabyly platnosti prací a podmínkové, začaly se chápat za prostředek vyjadřující přítomnost nebo budoucnost, jak je tomu i v nové češtině. Pro časovou platnost minulou vytvořil si jazyk tvar nový, *byl bych blúdil*, v nové době ještě *byl bych býval bloudil*. Viz v § 54.

V obsahových větách oznamovacích (§ 45) mají tvary typu *blúdil bych* dílem časovou platnost minulou. Na př.:

naše matka mní, *bychvě u moři utonula* = že jsme utonuli; nepraví, *aby svú duši dal . . .* = že svou duši dal; že jsem mněl, *by mi hlava spadla*. Viz v § 47.

Dílem však jde ve shora uvedených dokladech o děj přítomný; na př.:

ty mníš, by byl zahradník = že je (to) zahradník [dále se praví: jest Ježíuš, i zahradník je = je to Ježíš, i zahradník je to]; *zdá mi se, by nebylo náhlého štěstie* = že není . . .

Tak je tomu též v obsahových větách jiného typu, v závislých otázkách. Na př.:

otázal jeho, kto by byl Gesta = kdo je || *otázal jeho, proč by přišel a co by chtěl tamt.* = proč přišel (či = přichází?) a co chce.

To znamená, že se obsahových souvětí typu »*ty mníš, bych já blúdil*« || že bych já blúdil« užívalo původně jen o minulosti a teprve časem též o přítomnosti, že však jazyk zůstal při tvaru jednom, a to původním. Přítomná platnost se v obsahových větách oznamovacích ujala vlivem vět pracích, účelových a podmínkových. Viz v § 47, 48, 51, 54. V této práci, účelové a podmínkové platnosti bylo vytvoření nového tvaru pro minulost hutné, protože jde o novou platnost. V obsahových souvětích typu »*ty mníš, bych já blúdil*« jde však o platnost oznamovací, na jejíž vyjadřování měl jazyk běžné tvary jiné: *blúdiš a blúdil jsi (blúdieše, blúdi)*. Proto se jazyk obsahových vět oznamovacích typu »*bych já blúdil*« || že bych já blúdil« časem vzdal, přestal jich užívat. Viz ještě v § 47.

Částečně se tyto věty dochovaly do nového jazyka, avšak nikoli v čisté platnosti oznamovací, nýbrž citově zabarvené, s odstínem *nejistoty* nebo *šetřnosti*. Na př.:

nechci tvrdit, že bych to nevěděl, že by to tak nemohlo být a pod.

V nářečích se užívá s citovým odstínem kondicionálu s *a-*; na př.: *mně ani nenapadlo, abe Janek už přešil z vojne Malovaný** [překvapení, podiv]; *gdopak by byl pomyslél, aby do rána už byla neboško Gregor***).

Je to velmi poučný příklad toho, jak se stará forma v jazyce houževnatě drží, nabývá nové a nové platnosti a jak se její zachování stává tvůrčím principem, prostředkem k vyjadřování nových významů a odstínů.

OBSAHOVÉ VĚTY PRACÍ S KONDICIONÁLEM

47. 1. Jde o obsahové věty předmětové nebo podmětové, spojené s uvozovací větou jednak bezespoječně, jednak spojkou *a-*, jednak *at*. Jako typ uvádím tyto věty:

káza, by se hotovali Alx.;

řkúc, aby šel za se »za sebe, zpět« Otc.;

chceš-li, at by vlasy rostly HájHerb.

Jiné příklady: -

buoh nechtěl, by se stalo Pass.; ani mi jest třeba, *by mě chválili* Brig.; nelze je toho, *by ona . . .* mohla bez veliké bolesti býti Mat.; tebe proši, *aby za mne boha prosil* Alb. »*abys prosil . . .*«; pakli kto

*) Z hanáckého nářečí císařovského. Viz v ČasMatMor. XXIII, 40.

**) Z nářečí slavkovského. Viz zvláštní otisk z programu I. brněnské reálky 1914/5, 6.

má toho žádost, *aby znal* budúcie věci, měž čisté srdce Otc.; kaž, *abyšta sědla* tato dva má syny Krist.; prosí, *aby s ním mluvil* Gesta »abys . . .«;

pros boha, *at by* to, coť dáno, *neuhynulo* Štít.; dejtež mi práva, *at bych* nětco krátce *napsal* Chelč.; mě k tobě buoh poslal chtě tomu, *at bych zvěstoval* to poselstvie Kat.

V novém jazyce se tu užívá rovněž kondicionálu, nejčastěji s *a-*, jen zřídka knižně bez něho:

prosím tě, *abys tam šel* (|| *bys tam šel*); je třeba, *abys tam šel*; poslal ho, *aby tam šel*.

To znamená, že si jazyk tento typ obsahových vět s kondicionálem proti typu »pravíš, bych já blúdil« (§ 45) ponechal jako běžný. Proč, pochopíme, jestliže si uvědomíme, že jsou to sice věty obsahové, ale nikoli povahy oznamovací, nýbrž p ř a c í. Na př.: »aby se hotovali (Alx.)« znamenalo vlastně »kéž se připravovali«; »by s ním mluvil« = »kéž bys s ním mluvil«; »bych napsal« = »kéž mohu, kéž bych mohl napsat«.

O tom zřetelně svědčí tento doklad z Pass.:

Jezus Kristus k tobě tělo svého učenníka Jakuba poslal, *aby*, jehožtos nerodila přijetí živa, *přijmi mrtva*. Autor nebo písař zamýšlel vyjádřit myšlenku kondicionálem »aby přijala« (= *abys přijala*), ale po jejím přerušení vloženou vztahnou větou »jehožtos nerodila přijetí živa« dokončil ji imperativem *přijmi*, který vyjadřuje její práci platnost. Toto »vyšnutí z vazby« dokazuje, že »aby přijala« mělo touž platnost jako »přijmi«, jako imperativ, který vyjadřuje nejen rozkaz, nýbrž i přání (»kéž přijmeš«).

Práci odstín tvarů typu *by se hotovali* vyvinul se z původní platnosti oznamovací, jak to vidíme ještě dnes u některých minulých tvarů typu *nesl jsem*, které jsou zcela nepochybně od původu indikativy a tuto platnost si zachovávají zpravidla ještě dnes. Na př.: *vzal to das!* = *at* to vezme, *kéž* to vezme *das*, *kéž* by to *vzal das*. Viz v mé NovočesMI. II, § 828.

Práci platnost t. zv. kondicionálu je zcela zřetelná v novočes. větách samostatných typu *spal bych*, *jedl bych* »mám přání spát, jíst, chce se mi spát, jíst«. Proniká jasně v obdobných případech staročes.; na př.:

(císaři,) *by ty se pokořil a pustil* ot svého bluda Kat. »kéž by ses pokořil a upustil . . .«.

Ve shora uvedených dokladech s pracím »*at bych napsal* . . .« je užito částice *at* obdobou podle výrazu *at nese*, který má rovněž platnost práci (§ 49).

Gebauer tu mluví o »podřadicím (finálním)« *at*, které je »sesřeno připojeným bych«. Ale nejde tu o připojené *bych* k *at*, nýbrž je tu kondicionál *bych napsal* s *at* a je tedy otázka, proč se vedle kondicionálu, který má práci platnost sám o sobě, kladla částice *at*. Výklad, že je to podle *at nese* . . ., má

oporu v tom, že práci platnost má přítomný indikativ nikoli sám, nýbrž jen v opise *at nese* (§ 49).

Dokud se užívalo v starém jazyce t. zv. kondicionálu též ve větách typu »pravíš, bych já blúdil«, nerozlišovala se výrazově obsahová platnost oznamovací od obsahové platnosti práci v typu »nechtěl, by se stalo«. K rozlišení došlo, až když se v obsahových větách oznamovacích ujalo místo kondicionálu zpravidla *že* s indikativem. Tak se vytvořil rozdíl mezi typem »řekl, že jdeš« [obsahová věta oznamovací] a »řekl, abys šel« [obsahová věta práci]. Zánik kondicionálu ve větách typu »ty pravíš, bych já blúdil« je tedy odrazem snahy o výrazové zpřesnění.

Vývoj pracích vět s kondicionálem ukazuje, že se větná podřadnost vyvinula ze souřadnosti.

K časové platnosti vět s kondicionálem viz v § 51, 54*).

2. Práci platnost dosud probíraných vět je klíčem k vysvětlení, proč je obsahová věta po *strach (jest)*, *báti se*, *brániti* apod. z á p o r n á. Na př.:

strach mě, by jeho nebyla snad urazila Hrad. „bys . . .“; *aby večere nezmeškali*, *strach jest* Chelč.; (lidé) se bojí, *by lačni nebyli* tamt.; bojí se zaň, *aby boha nerozhněval* Brig.; hřeší branie dobrému, *aby k vám nepřišlo* Alb.

Je záporná proto, že je vlastně práci: kéž by ho nebyla urazila; kéž by večeri nezmeškal; kéž by k vám nepřišla apod. Je to ve shodě se smyslem věty uvozovací: přeji si, aby ho nebyla urazila, a proto mám obavu, zda se to nestalo; hřešíte-li, je to tak, jako byste si přáli, aby dobré nepřišlo.

Gebauer vychází přímo z platnosti indikativní: hřichy brání, dobré nemá přijíti. Myslím, že to není výklad přesvědčivý.

ÚČELOVÉ VĚTY S KONDICIONÁLEM

48. Tyto věty se spojují s větou uvozovací buď bezespoječně nebo často spojkou *a-*, řídceji *at*; na př.:

chovaj se »střez se (toho)«, *byt* (vojenské bydllo) *neostydlo* Alx. „aby nezastydlo“; ké mrtví z hrobu vstanú, *byt nám něco pověděli* »kéž vstanou« Drk.;

volili, aby papežem byl Pass.; je se modliti, *aby se vrátil* tamt.; apoštol mě poslal k váma, *abyšta* z mrtvých vstala tamt.; stráži zvláštneho bieše posadil, *aby* pilně té zahrady ostřiehal Gesta; neb jest neposlal buoh syna svého na svět, *aby* súdil svět Chelč.; dal jim milé požehnanie, *abychu* šli do svých vlastí Hrad.; ani za to boha prosmy, *abychom* věděli ty budúcie příhody Otc.;

*) Nazýváme tedy tvar typu „nesl bych“, mající v dějinné době platnost různou, kondicionálem jen podle jeho platnosti jedné, vývojově poslední.

zbav mě chláby, *at bych nespád!* Otc.; mě poslal, *at bych zvěstoval* to poselstvie Kat.; umý se, *at by bylo*, což jest zevna „vně, z vnějška“ čisto Krist.; rozděl je (moře), *at by* po suchu šli synové izrahelští Comest.; mocen jsi i dnes dáti slovo své neumělým, *at by* jiného nic nemluvili, než . . . Chelč.

Je to typ blízký příbuzný s typem v minulém § po té stránce, že i v něm měl opsaný tvar typu »šel bych« původně platnost oznamovací. Na př. »volili, aby byl papežem« znamenalo původně „volili (jej) a byl (stal se) papežem“. V této souvětne souvislosti nabyl tvar *šel bych* významového odstínu, který nazýváme účelový a který vyplývá z jiné myšlenkové povahy vět uvozovacích, než mají uvozovací věty v souvětích z minulého §. Věta s t. zv. kondicionálem »aby byl papežem« není obsahová, nevyjadřuje tu obsah věty uvozovací, nýbrž okolnosti, za kterých probíhá děj věty uvozovací, a je tedy příslovečná. Ptáme se na ni: proč, za jakým účelem volili?

I tyto věty s kondicionálem zachovaly se do nového jazyka, zpravidla se spojkou *a-*, jen zřídka knižně bez ní.

O genetické souvislosti účelového a práciho odstínu s původní platností oznamovací viz v § 49 a o časové platnosti vět s kondicionálem v § 54.

PŘACÍ A ÚČELOVÉ VĚTY S INDIKATIVEM S *at*

49. Jde o indikativ s časovou platností přítomnou nebo budoucí.

P ř a c í věty jsou nepřilíš časté; na př.:

učiň, *at budem zdrávi* Pass. „abychom byli zdrávi“; pros boha, *at nás utěší* Otc.; rei jemu ode mne, *at brzo pryč jde* Gesta; reiž, *at kamenie toto chlebové budú* Chelč. „at bude, aby bylo kamení chlebem; at se kamení promění v chléb“.

Ú č e l o v é věty se vyskytují častěji; na př.:

daj nám vody, at píti budem EvOl. „dej nám vody, at se napijem, abychom se napili“; chovaj se „střez se (toho)“, *at ižádný nezvie* Ol. „at nezví, aby nezvěděl“; spasena mě učiň, *at stěhu kázanie tvého ŽW.*; pověz mi, v kteréms jej položil miestě, *at tam pójdu znova* Hrad.; dajmy se jim spolu bíti, *at ti kniežat a bratří nevadíe* Dal. „at neznepokojují“; pošli Lazara, *at omoči konec prstu svého v vodě* Chelč.; chovaj se nás, *at kuóže zedrána nebude* Tkadl.; srdcem máte vždy táhnúti „táhnout“ k bohu . . . , *at se vrovná* „vyrovná“ řeč dobrá myslí dobré Štít.; pohledajte mi dievky panny krásné, *at ji sobě za ženu vezmu* Gesta.

Sousloví typu »at nese (přinese)«, trpné »at je nesen«, tvoří významovou jednotku, nazývanou o p s a n ý i m p e r a t i v. V ní je

at částice, slovo s platností mluvnickou, výrazový prostředek imperativního způsobu*).

Od původu však to není opsaný tvar se zvláštní způsobovou platností, imperativní, nýbrž indikativ *nese* po spojce *a* s příklonným *-t*, které je od původu dativ osobního zájmena *ty* nebo nom. plur. zájmena *ten*. Tento původní význam vystupuje zřetelně v některých staročeských archaistických dokladech. Na př.:

kaž komorníkóm a ti provedú třetí póhon Rožmb. „rozkaž komorníkům a ti provedou . . .“; nýnie-li tě léň slyšeti *a ti budu vyprávěti* Alx. „není-li ti líno slyšeti, budu ti vyprávěti“ [mezi větami souvětí podřadného je tu jako jindy často souřadná spojka; viz v § 34].

Z a ti vzniklo složením *ati* a dále *at*, v kterém ještě někdy proniká původní smysl. Na př.:

chceš-li, at budu praviti Gesta; původně = a budu ti vyprávět (viz výše doklad z Alx.); třeba-liť (plátna), *at jeho prodám* Hrad.; původně = je-li ti třeba (plátna) a tobě jeho prodám; mě buóh k tobě poslal, *at bych zvěstoval* to poselstvie Kat.; původně = abych ti zvěstoval . . . ; chovaj se nás, *at kuóže zedrána nebude* Tkadl.; původně = a kúže ti nebude zedrána.

Časem zaniklo povědomí, že je *-t* zájmenný tvar a složenina *at* se začala chápat za součást slovesného tvaru *budu, prodám . . .* a tak vznikl nový opsaný tvar, imperativ, který má nejen rozkazovací platnost v užším smyslu, nýbrž i ve smyslu širším, a to vybízeím a práciím.

O tom, že se *-t* již nechápalo za zájmenný tvar, svědčí užívání *at* tam, kde o původní dativ nebo nominativ plur. jít nemůže. Na př.: *at budem zdrávi, at ižádný nezvie, at tam pójdu znova*; sr. výše.

Z toho vyplývá, že na př. »učiň, at budem zdrávi« znamenalo původně »učiň a budeme zdrávi«; dej nám vody, at píti budeme = dej nám vody a budeme pít.

O tom svědčí vzácný doklad v ChelčP. 75b: anjelóm svým přikázal o tobě *a na ruce uchopí tě*. Je tu souřadné souvětí, spojené slučovací spojkou *a*, ale jeho smysl je podřadný: přikázal, at tě uchopí, aby tě uchopili**).

Dále se lze dovolávat i toho, že se slučovacího souvětí užívá obdobně ještě dnes v lidové a hovorové mluvě: řekni a udělám to = řekni, abych to udělal; poruč a stane se = poruč, at se stane.

*) Opsaný imperativ je dnes běžný v 3. os., kde není tvar jednoduchý. Dále v 2. osobě vedle jednoduchých tvarů *nes, neste*, ale s platností citovou: *at nezapomeneš*. A v 1. osobě s platností práci: *at se propadnu*. Viz v mé NovočesMluv. II, § 423.

**) Není to projev Chelčického samého, nýbrž biblický citát, archaismus, neboť biblické citáty mají u Chelčického vůbec starobylý jazyk, jsou čerpány z nějakého starého překladu.

Časem si mluvčí začali uvědomovat obsahovou souvislost obou vět v tom smyslu, že druhá věta vyjadřuje to, co si přejí. Tak nabyly indikativ s *at* platnosti práci: *kéž jsme zdraví, kéž budeme pít.*

Z této práci platnosti se vyvinula dále platnost účelová, a to tak, že mluvčí začali chápat přání za vyjádření pohnutky toho, co vyslovuje věta první. Ještě dnes proniká v účelových větách jak smysl práci, tak smysl pohnutky, zvaný souborně účel. Na př. souvětí »jedu do lázni, abych se léčil« = mám přání se léčit a toto přání mě pohnulo k tomu, že jedu do lázni.

Tyto dva odstíny v platnosti vět s opsaným imperativem *at nese* jsou závislé na obsahu vět hlavních. Účelová platnost proniká ve vedlejší větě »ať pít budeme« po hlavní větě »dej nám vody«, neboť voda je na pití, ale neproniká ve vedlejší větě »ať budem zdraví« po hlavní větě »učíš«.

50. V pracích větách užíváme dnes shodně se starou češtinou opsaného imperativu, na př.: řekni mu, *at tam jde*, v knižním jazyce častěji kondicionálu s *a-*, na př.: řekni mu, *aby tam šel*. Ve větách účelových nahrazujeme však staročeš. opsaný imperativ, na př.: chovaj se, *at ižádný nezvie*, zpravidla kondicionálem: střez se, *aby se (to) žádný nedozvěděl*. Lidová mluva se tu často shoduje se starou češtinou.

Viděli jsme v § 47 a 48, že se ve větách pracích a účelových kladl v staré češtině též kondicionál: *buoh nechtěl, by se stalo*; *volili, aby byl papežem*. Vyložili jsme si v § 47 práci platnost kondicionálu z původní platnosti oznamovací a zjistili jsme v § 48 příbuznost účelové platnosti s práci.

Klade-li se v staročeš. větách pracích i účelových opsaný imperativ typu *at nese*, který je od původu nepochybný indikativ, je to potvrzení toho, že se práci a účelová platnost i t. zv. kondicionálu (§ 47, 48) vyvinula z indikativní. Tak tedy na př. »nechtěl, by se stalo« znamenalo původně »nechtěl (to), stalo se, ale tak se stalo«. Nebo *volili, aby byl papežem* pak = *volili (jej) a byl (stal se) papežem*.

Tvar typu *jedl bych*, od původu minulý indikativ, nabyly práci platnosti ve své původní podobě ve větách samostatných, kdežto v souvětých větách má dnes jak v platnosti práci, tak účelové nejčastěji předponové *a-*, *abych jedl*.

Indikativ praesenta, u sloves dokonavých futura, nabyly práci a účelové platnosti ve spojení s *at* v s o u v ě t n ý c h větách typu »učíš, ať budem zdraví« a »dal nám vody, ať budem pít« (§ 49).

Co se týče imperativní platnosti sousloví *at jde*, vystupuje zřetelně ve větách s a m o s t a t n ý c h a v souvětých větách h l a v n í c h. Na př.:

(novočeš.) já tam nemohu jít, *at jde on*;

(staročeš.) lékař *at se nekochá* v obcování s lajky Sal.

Užívání tohoto sousloví za těchto větných podmínek je geneticky

pozdější než užívání v souvětých větách pracích a účelových; bylo z nich abstrahováno.

Sousloví *at jde* užívá se též v podmiňovacích větách: *at dělám, co dělám*, nepomáhá to. I toto užívání je geneticky pozdější než v souvětých větách pracích a účelových a vzniklo vlivem sousloví *necht jde*. Viz o tom v § 57.

Podmínkovou spojku je *at* v podmiňovacích větách typu »*at bych dělal*, co dělal, nepomohlo by to«. Tu nemůže být *at* opisnou částicí proto, že je při kondicionálu *bych dělal*, který je sám tvar opsaný a nemůže se dále spojovat s opisnou částicí.

51. Je otázka, proč jsou v starém jazyce vedle sebe práci a účelové věty jednak s opsaným imperativem, jednak s kondicionálem: učíš, *at budem zdraví*; chovaj se, *at ižádný nezvie* (§ 49) || *nechtěl, by se stalo* (§ 47); *volili (a)by byl papežem* (§ 48).

Víme, že je tvar typu *řekl bych* od původu indikativ minulého času a opsaný imperativ *at nese* od původu indikativ přítomného nebo budoucího času se spojkou *at* v platnosti spojky *a*. Dokud se obojí věty chápaly v původní platnosti indikativní, užívalo se o m i n u l o s t i tvarů typu *řekl bych: nechtěl, by se stalo* znamenalo »nechtěl, stalo se (tak)«; *volili, aby byl papežem*, »volili a byl (stal se) papežem«. Kde však šlo o děj p ř í t o m n ý nebo b u d o u c í, kladly se tvary typu *at nese (přinese)*: *spasena mě učíš, ať střehu kázanie tvého; učíš ať budem zdraví* (§ 49).

Když však tvary »*at nese (přinese)*« a »*by se stalo*« nabyly platnosti práci a účelové, srovnaly se i co do úkonu časového v tom, že tvary kondicionálové nabyly platnosti přítomné nebo budoucí, neboť práci a účelová platnost chápe se časově jen jako přítomnost nebo budoucnost: *at jde, přijde* // *aby psal, napsal*.

V tomto vývojovém období mohlo se proto začít užívat kondicionálu i tam, kde byly původně možné jen tvary typu *at nese (přinese)*; na př.: *tebe proši, aby za mne boha prosil* »*abys . . .*«; *prosí (tě), aby s ním mluvil Gesta apod.* (§ 47). Existence těchto případů již v starých památkách je svědectvím toho, že se tyto případy chápaly v dnešním časovém pojetí už v jazyce starém a že se toto pojetí vyvinulo někdy před stoletím 14.

Je proto pravděpodobné, že se již v starém jazyce chápaly věty typu »*at jde (přijde)*« v platnosti obsahově práci a účelové. Viz v § 49.

PODMÍNKOVÉ SOUVĚTÍ NESKUTEČNÉ

52. V staré češtině se klade v obou větách často pouhý kondicionál, zřídka ve větě podmiňovací s příklonným *-l*. A je to buď kondicionál přítomný (budoucí), na př. *řekl by*, nebo řídčeji minulý, *byl by řekl*. Na př.:

by ty byl syn boží, pomohl by sobě i nám »kdybys byl . . . , pomohl bys« ML.; *by* tu les nebyl, i jeden »ani jeden« *by* z mužův nezbyl Alx.; *by* kto tehdy patřil na ně, zajisté přísáhl *by* za ně tamt.; *by* bylo lzě kam utéci, každý *by* rád pryč vyplanul tamt.; *bychome* byli za těch dní našich otcův, nebyli *bychom* jich tovařišie Krist.; *bychme* byli ve dnech otcův našich, nebyli *bychme* tovařišie jich Koř.; *by* božie milosti nebylo, snad za živa nás *by* pohltili Pulk.; *byste* milovali mě, radovali *byste* se EvOl.; *by* nebylo svatého písma, tehdy *by* nebylo kacieřství Hus;

byť nejměl viny na sobě, nevodili *bychomy* jeho k tobě Hrad.; *byť* lidé dobře živi byli, zkaziliť *by* očištec Chelč.;

pane, *by* byl zde, nebyl *by* umřel bratřec mój EvOl. »kdybys byl zde«; *by* nebyl zlý-člověk a zloděj, byli *bychom* jeho nedali na smrt Alb.;

by ty byl chodil v cestě boží, *byl by* bydlil u věčném pokoji Ol.; *byste* mě byli jeli „jali, zajali“, *byl bych* vás prosil, abyste . . . Pass.; *by* byl Olibrius na tu děvičku nevezřel, nebyl *by* tak u veliké hříechy vstúpil tamt.; *by* jemu tu byl odpověděl, *by* byl jej vězenie zbavil Vít.

Zprvu zřídka, později častěji klade se ve větě podmiňovací kondicionál s příklonným *kdy-*, jak je tomu v nové češtině. Na př.:

kdyby to bylo, nepal by se druh nad druha Šach. „nevypínal by se“; neostal by ijeden živý, *kdyby* nebyli ti dne zkráceni Štít.; byli by to učinili, *kdyby* chtěli Otc.; darmo by divové zjevně ukázání byli, *kdyby* vnitř v srdci žádného užítka neučinili Mat.; aniž bych jich (nepřátel) měl mnoho, *kdyby* české žakovstvo lidí nesvodilo Hus; měli by jim obmyslití dobré věci věčné, *kdyby* je sami znali Chelč.; *kdyby* ty se ne tak v lidských věcech přebíral, byl by jako jiní myslí pokorné Komen-Lab.

Dosti zřídka je doložen kondicionál s *když*; na př.:

o nichž (skutech) by nikte „nikdo“ nevěděl, *když by* jich kto nepověděl Alx.; snad by byl mnohé ranil, *když by* jeho chtěli jímati OpMus.

53. 1. Protože je t. zv. kondicionál od původu indikativ minulého času (§ 45), nabízí se otázka, jakým vývojem dospěl jazyk k podmínkovým souvětím uvedeným v minulém §.

Je pravděpodobné, že se podmínková platnost t. zv. kondicionálu vyvinula nikoli přímo z jeho původní platnosti oznamovací, nýbrž až z práci, které nabyl tento tvar též v jiných případech; viz v § 47. Na př. souvětí „by ty byl syn boží, pomohl by sobě i nám“ znamenalo vlastně „kež jsi byl syn boží a kež jsi pomohl sobě i nám“. Povaha přání nespíitelného vyplývá ze skutečnosti, z toho, že se přání nespínilo, že nenastalo, čeho se přání týkalo.

Obě věty podmínkového souvětí jsou od původu hlavní, s platností minulého oznámení, pak s platností práci a proto je v nich obou kondicionál, původně minulý indikativ. Souvětí podřadné z nich vzniklo

tak, jako vznikla všechna podřadná souvětí: první věta se začala časem chápat za vyjádření okolnosti, podmínky, za jaké se přání vyslovené druhou větou mohlo splnit (= věta podmiňovací). A druhá věta tím, že se chápe za vyjádření přání, zachovala si povahu věty hlavní (= věta podmíněná). Protože jen vyslovuje obsah přání, může se v ní klást místo kondicionálu indikativ. Na př.:

byste této hoře řekli: vzdvihni se . . . , a stane se Mat. »kdybyste . . . , stalo by se«; pane, kdyby chtěl, *můžeš mne očistiti* Br.

Podobně v novém jazyce: *kdybych byl mohl, udělal jsem to*.

A vyjádří-li se neskutečná podmínka jinak než kondicionálem, infinitivem: *mít peníze, koupil jsem to*, nabývá celé neskutečné souvětí mluvnické podoby nekondicionální.

2. O kladení kondicionálu s *kdy-*, *když* praví Gebauer, že je to „kondicionální bych, by . . . , sloučené s adverbem časovým *kdy* = = quando . . . Bylo po právu tam, kde je smyslem oprávněné *kdy* = = quando . . . Ale časem klesá *kdy-bych* . . . ve význam spojky si“.

Podle Gebauera znamenalo tu *kdy, když* vlastně „v které době“ jako na př. v novočes. souvětí „stalo se to v té době (v té chvíli, za takových okolností), *kdy* to nikdo nečekal“. Byla to tedy podle Gebauera příslovce vztažná. Po této jejich vztažné platnosti není však v staročes. podmínkových souvětích typu „*kdyby* to bylo . . . , *když* by jich kto nepověděl . . .“ ani stopy, t. j. jejich platnost podmínkové spojky byla by musila proniknout už před stoletím 14. Tomu však odporuje fakt, že je *kdy-*, *když* při kondicionálu vět podmínkových v rané době historické řídké a šíří se až v době pozdější.

Z toho vyplývá, že se *kdy-*, *když* kladlo při podmínkovém kondicionálu hned v platnosti spojky, kterou má ve větách se skutečnou podmínkou (§ 60) a ve větách časových (§ 67). A kladlo se ze snahy odlišit kondicionál v podmínkovém souvětí od kondicionálu ve větách práci a účelových (§ 47, 48). Obdobou toho je přidávání ke kondicionálu ve větách obsahových spojky *že*; viz v § 45. Vidíme tu, jak si jazyk mnohovýznamovost kondicionálu postupně výrazově rozlišuje, protože se ve vědomí vyhranily různé významové kategorie.

To, že se časem opouští *když* a ustaluje se při podmínkovém kondicionálu *kdy-*, je odraz rozlišení časové platnosti a podmínkové, které se projevilo i v jiných případech. Viz v § 60.

54. Dnes rozlišujeme kondicionál jednak přítomný, u sloves dokonavých budoucí, jednak minulý: *řekl bych— byl bych řekl, byl bych býval řekl*. Víme, že *byl* původně tvar jeden, a to typu *řekl bych* (§ 45 46). V staré češtině je pravidlem jen minulý tvar *byl bych řekl*. Tento nový minulý tvar se však v starém jazyce neklade vždy. V mnohých dokladech uvedených v § 52 je vyjádřena minulost původním tvarem *řekl bych*:

by tu les nebyl, ijeden by z mužův nezbyl „kdyby tu nebyl býval les . . .“; *by kto tehdy patřil* na ně, zajisté přísáhl by na ně.

V některých souvětích má tento tvar časovou platnost dílem minulou, dílem přítomnou:

bychome byli za těch dní našich otcův „kdybychom byli bývali . . .“, *nebyli bychom* jich tovařiše „nebyli bychom jejich druhové, vrstevníci“.

V jiných souvětích je tento původní tvar vedle tvaru nového:

pane, *by byl zde* „kdybys byl býval zde“, *nebyl by umřel* bratřec můj.

Tvarů typu *řekl bych* užívalo se tedy v starém jazyce dosti hojně jak o přítomnosti, tak o minulosti. Tento stav se drží do jisté míry ještě v jazyce novém, zejména lidovém; na př.: *kdybys tam byl, nestalo by se to* „kdybys tam byl býval, nebylo by se to stalo“.

Časová platnost přítomná tvarů typu *řekl bych* vyvinula se z platnosti minulé až v úkonu pracím a podmínkovém z něho vzniklém; viz v § 51. Je to po stránce vývojové novota, a protože je v staré češtině běžná, dosvědčuje, že podmínkové souvětí vzniklo již delší dobu před začátkem století 14. Je to vedle obsahových souvětí se spojkou *že* (§ 43) jedno z nejstarších spojkových podřadných souvětí našeho jazyka.

Z toho pak, že tvary typu *řekl bych* nabyly platnosti přítomné též ve větách obsahových — viz v § 46 — a účelových — viz v § 51 — plyne, že tyto tvary ztratily svou původní platnost minulého indikativu většinou již někdy před stoletím 14. a že jsou staročeské doklady s touto původní platností (§ 45) archaismy.

Literatura k § 45—54:

J. Gebauer: HistMl. III 2^a, 424, IV, 561—567, 564 (k § 53), 681, 682 (jde hlavně o materiál k větám s kondicionálem a s *ať*), 670—671 (k obsahovým větám po *báti se* . . ., § 47).

SOUVĚTÍ VYJADŘUJÍCÍ PODMÍNKU SKUTEČNOU

55. Stejně jako souvětí vyjadřující podmínku neskutečnou je i souvětí vyjadřující podmínku skutečnou v starém jazyce již plně rozvinuto, a to většinou jako souvětí podřadné, zřídka jako souřadné.

Ve větě podmíněné (viz v § 53) klade se skoro veskrze indikativ, věta podmiňovací (viz tamt.) pak mívá buď imperativ nebo indikativ nebo kondicionál a dílem je beze spojky, dílem se uvozuje spojkou, dílem zvláštní větou.

Bezespoječné jsou podmiňovací věty s *i m p e r a t i v e m*, tvořící s větou podmíněnou souvětí souřadné. Na př.:

daj je (smrti) *kury nebo husi*, každý v hoři býti musí Vít. „dá-li jí . . .“; *chovajž* tvrdě moje slova, budeš služba vždy hotova Alx.

„budeš-li zachovávat . . .“; *nedaj* bohu dobrého jitra, ani jdi do kostela do roka, nic jemu neřkú Hus „nedá-li . . . ani nejde-li“;

buď veliký oheň zde mezi námi, neučiní toho, by drobet vody nemohl veň padnutí Štít.; *buď* největší v člověce rozum, věčného spasenie nedovede sám o sobě tamt.

V těchto dvou dokladech ze Štítného jde o podmínku vytyčkanou, zdůrazněnou, vyjadřovanou v novém jazyce indikativem s *i když* nebo kondicionálem s *i* (viz v mé NovočMluv. II, § 471, odst. 4) = *i když* bude zde mezi námi velký oheň; *i když* je v člověku sebevětší rozum.

Takovéto případy jsou celkem řídké. Viz ještě zde dále a v § 63 ze Štítného »buď, že . . .«. Častěji se vyskytují bezespoječné imperativní věty v jistých ustálených případech, a to věty tvořící souvětí vylučovací. Na př.:

chtěj kto neb nechťej, vždyť »vždy« v těle ostane nepriatel Štít. = chce-li někdo nebo nechce, . . . || ať někdo chce nebo nechce, . . .; *chtěj nebo nechťej*, musíš Všeh.; *prosme my nebo neprosme*, vždy jeho vôle bude Hus; *řezník lib kup lib nekupi*, vždyť škodu učiní Hrad. = řezník ať koupí nebo nekoupí || koupí-li nebo nekoupí(-li); sirotci z toho, *dostaň se neb nedostaň*, dluh Anně zaplatiti sau povinni Kol. = ať se dostane nebo nedostane (ať bude dostatek peněz nebo nedostatek).

Jsou to zřejmě archaismy, z části již lexikalisované, t. j. pocitované za příslovečný výraz obsahově jednotný. Zejména *chtěj nebo nechťej* znamená „i proti své vůli“. Sr. novoč. *chtě nechťe* místo »chtěj nechťej«.

Větný typ s imperativem v platnosti podmínkové je tedy v dějinném vývoji naší mateřštiny neproduktivní.

Nový jazyk jej má jen jako archaismus v příslovích (*pusť psa pod stůl, poleze i na stůl*) nebo v případech podle nich nově utvořených: *buduj vlast, posilíš mir* = budeš-li budovat vlast. Dále v ustálených případech, jako: *dělej, co dělej*, není to nic platné; *chtěj nechťej*, musíš; chce to mít, *stůj, co stůj* = ať to stojí cokoli; *buď, jak buď* = ať je to jakkoli.

Průběh vývoje nebyl pravděpodobně ten, že se v starší době užívalo podmínkového imperativu běžně a časem se od něho upouštělo, nýbrž ten, že se tento imperativ plně vůbec neujal. Příčina je ta, že se podmínková platnost vyvinula ve větách jiného původu — viz dále — a že jazyk dal přednost těm podmínkovým typům, které jsou mluvnický podřadné.

Podmínková platnost imperativu je velmi poučný případ, osvětlující vznik myšlenkové i mluvnické podřadnosti.

Vyjdeme z novočes. souvětí *buduj vlast, posilíš mir*. Obě věty mají podle svého mluvnického skladu smysl vybízení, imperativní, a tak se chápaly i původně. Vyjadřují obá děje, *buduj* a *posilíš*, souřadně, prostě tak, že druhý následuje za prvním, jak je tomu ve skutečnosti. Ale vystupuje

tu také pojetí, že druhá věta bude platit tehdy, uskuteční-li se věta první, neboli pojetí, že první věta vyjadřuje okolnost, na které je závislý obsah věty druhé, neboli její podmínku. Je to výsledek hlubšího pojetí skutečnosti, zobecnující abstrakce, pro kterou si jazyk vytvořil novou formu: *budeš-li budovat vlast*, posílíš mír. Podle Stalinova zákona o zachovávaní staré formy vyjadřuje i stará podoba *»buduť vlast, posílíš mír«* toto nové pojetí, podřadné.

Podmínkový imperativ *bud'*, v dějinné době odumírající, stal se pramenem nového nevětného výrazového prostředku, a to souřadné vylučovací s p o j k y *bud'*. Vyskytuje se často uvozen vylučovacím příslovcem *leč*; na př.:

tomu bůře nic neotjímá, *leč bud' léto, leč bud' zima* Alx. »ať je léto nebo ať je zima«; *leč bud' anděl, leč čert, leč člověk*, již bude tvůj krátký věk DivKl. »ať jsi anděl nebo čert nebo člověk . . .«; ten jest u buoha (!) uslyšán, *leč bud' kněz, leč bud' pán* Pass.

V některých případech jsou věty s *leč bud'* takové, že vyjadřují některý člen věty souvětí; na př.:

tlukůť ju (mast) žáci na školném prazě, *leč bud' v teple, leč na mrazě* Mast.

Tu časem věty s *leč* ztratily větnou platnost a imperativ *bud'* nabyt platnosti souřadné spojky, a to vylučovací jako *leč*. V našem případě: tlukou ji žáci *bud' v teple, bud' na mraze*. Proto se časem *leč* nekladlo, neboť jeho platnost přejala *bud'*. Dnes je místo *bud'-bud'* běžné *bud', bud'to — nebo (anebo)*.

56. Poměrně řídké je také to podmínkové souvětí, jehož podmínovací věta je vyjádřena indikativem, zřídka kondicionálem s částicí *necht', nechžt', nechať*. Na př.:

nechžt' mě had i uštkne a já sbierám tyto tříšťky k dobrému ohni Štít. »i uštkne-li mě had // i když mě uštkne had, já sbierám . . .«; *necht'*, což chtie, činie, neda tobě neškodie tamt. »i budou-li činit, ať činí, co chtě, kéž tobě neuškodí«*); nebíte ho, *nechať mi laje* ML. »i když mi bude lát«; *nechať jiný, kdo chce, brečí* »brečí«, ty mlč NRada »bude-li jiný brečet // i když jiný brečí«;

nechažt' by bylo i veselé, skoroť »brzo« mine Štít. »i kdyby bylo veselí«.

Jde tu zpravidla o podmínku zdůrazněnou, považovanou mluvčím jen za možnou, skoro za neskutečnou, vyjadřovanou v novém jazyce spojkou *i když, ať* nebo i kondicionálem s *kdy-*. Sr. v mé NovočMluv. II, § 471, odst. 6.

Tento podmínkový typ je vývojově mladší než typ v § 55 s jednoduchým imperativem, protože je *necht' (nechžt', nechať)* od původu imperativ *nechaj (nechajžt', nechajť)*, tedy slovesná věta, která tvořila s následující indikativní větou souvětí. Na to ukazují některé staročes. doklady s plným imperativním tvarem. Na př.:

*) Pozdější pojetí je »jen když tobě neškodí«.

nechajžt' vstane, toť se jemu vždy dostane Baw.; stlačí »stlačím« mu tu zahradu, *nechajžt' přijdu* v hroznú svádu tamt.

Původní smysl je tento: *nechej, dopušť, dovol, vstane*, t. j. *nechej a vstane; nechej, ať vstane, aby vstal**). Souvětí »*nechaj, vstane*« bylo mluvnicky souřadné, ale jeho druhá věta je myšlenkově závislá na první; je to věta obsahová. Sr. podobná staročes. souvětí typu »vizi na tobě, ty jsi prorok« (§ 30). Časem zaniklo povědomí o slovníkovém významu imperativu *nechaj*, tento tvar ztratil i větnou platnost, splýnul s větou následující (*nechaj vstane*) a nabyt v ní úkonu podmínkové s p o j k y »jestliže, -li«. V této platnosti se původní tvar *nechaj* nebo *nechajť, nechajžt'*, t. j. s příklonnými částicemi *-t, -ž (-žt')*, změnil v *nechať, necht', nechžt'*.

O splnutí imperativu *nechaj* s následující větou svědčí to, že se hned za ním kladou stále příklonky; sr. v příkladech výše uváděných: *nechžt' mě had i uštkne; nechať mi laje*. A sr. i novoč.: *necht' se stane* cokoli . . .

Imperativ *nechaj* . . . vyskytuje se vedle indikativu též v případech jiných než v podmínovacích větách a má většinou platnost p ř a c í č á s t i c e »kéž«. Na př.:

cožť prosím, *nechajť se stane* Baw. »kéž se stane«; *nechaj uzříme*, zda přide Eliáš Ans. »kéž uzříme«; *nechajť řku* o tom, což mohu Štít. »kéž mohu říci, budiž mi dovoleno říci«; poněvadž nemáme od svatého oleje bráti, *necht' nám nosie* nemocné do kostela Hus.

Tomu nasvědčuje to, že se vedle *nechaj* . . . klade někdy též *ať*:

nechaj ať jde k rádsi (rádci) svému Kat.; *nechaj ať se právo skoná* »vykoná« Umuč.

Souhrnně vystihujeme platnost původního imperativu *nechaj* . . . ve spojení s indikativem *jde (přijde)* tak, že je toto spojení o p s a n ý i m p e r a t i v v širokém smyslu, t. j. ve smyslu vybízecím i pracím. Sv. novoč. *necht' jde (přijde)*.

Je pravděpodobno, že sousloví *nechaj jde* nabylo platnosti podmínkové, až když už mělo platnost práci, blízkou platnosti imperativní. Šlo by o vliv jednoduchého imperativu s platností podmínkovou (§ 55) nebo o samostatný vývoj obdobný s imperativem. Tomu nasvědčuje shora uvedený štítenský doklad *nechažt' by bylo*, s kondicionálem, který mívá často platnost práci (§ 47).

57. V novém jazyce se užívá v podmínovacích větách zdůrazněných za staroč. *nechaj jde* též *ať jde*. Na př.:

nechžt' mě had i uštkne, . . . Štít. = ať mě i had uštkne; necht', co chtie, činie, . . . tamt. = ať dělají, co chtě. Podobně říkáme dnes: *ať dělám*, co dělám, nepomáhá to; *ať dělal*, co dělal, nebylo to nic platné.

*) *Nechaj* je tu od původu 3. osoba s obecnou platností jako v případech, o kterých je řeč v § 24: *nechaj, vstane* = *nechej, ať nechá* kdokoli, každý člověk.

V jazyce starém se tu vyskytuje *at jde* velmi zřídka; na př.:
co platno člověku, *at vešken svět zůstě* a své duši uškodí Hus »získá-li veškerý svět«.

Příčina je v tom, že *at jde* vzniklo jiným vývojem než *nechaj jde*, kladlo se v druhé souvětí (učin, ať budem zdraví) a nabylo tu platnosti práci nebo účelové (§ 49), ale nemohlo nabýt platnosti podmínkové. Naproti tomu stojí *nechaj jde* jako věta podmínovací zpravidla na prvním místě v souvětí, protože je jeho *nechaj* od původu věta.

Mám za pravděpodobné, že se typ *at jde* ujal v podmiňujících větách vlivem vět s *necht jde*, a to tehdy, když už oba tyto výrazy nabyly stejné platnosti, totiž opsaného imperativu. Viz o *at jde* v § 49 a o *necht jde* zde výše. Tato shoda způsobila, že se začalo užívat výrazu *at jde* i tam, kde původně možný nebyl, t. j. v úkonu podmínkovém, který se vyvinul u sousloví *necht jde*.

Je poučné, že tento vývojově novější typ podmínovací věty zatlačuje starý typ s *necht jde*, který se dnes pocituje za knižní, zastaralý.

58. 1. Poměrně zřídka se klade v podmínovací větě **beze spoječný kondicionál**. Na př.:

by kto otázal, co znamená hora, dobře muož rozuměno býti, že . . . Mat. »otáže-li se někdo«; *by všěcka bůře mořská*, tověz »totiž« kniežata a králové tohoto světa, *vzbuzeni byli*, nerodte se báti tamt. »i kdyby se vzbouřili«; *by pak kto chtěl* zlé držeti o Kristovi, ale oni se postaví proti němu Chelč. »chtěl-li by kdo špatně smýšleti o Kristovi, oni se postaví . . .«*); *by se mistři měli* na mě *hněvati*, to chci dielo dělati Malř. »i kdyby se měli mistři na mne trvale hněvat . . .«; *bych vám mnoho pravil*, opak mi nevěřite Vít. »i kdybych vám . . ., stejně (přece) mi nevěřite«.

A rovněž poměrně zřídka se klade ve větě podmínovací kondicionál s *kdy-* nebo s *když*. Na př.:

kdyby kto umřel z našeho cechu, tehdy mistr bratrský a ti tři, kteříž klíče mají, mají zuostati při tom těle Malř. »umře-li kdo . . .«; *kdyby* který mistr nebo mistryně z cechu *umřel* a *když by tělo k hrobu chtěli nésti*, tehdy jména všech mistruov . . . do pušky »do schránky« mají vložena býti tamt.; *když by* jeden mistr nebo mistryně . . . přes dvanácte let *umřel*, tehdy svieci mají jemu pójčiti s příkrovem tamt. »umře-li«; nemají moci, . . . aby čistého od hřiecha, *když by chtěli*, učinili něčistého Hus »i kdyby chtěli«.

V obojích těchto případech jde, nikoli o podmínku neskutečnou, nýbrž skutečnou, jak vyplývá z jejich smyslu. Někdy je to podmínka zdůrazněná nebo považovaná mluvčím jen za možnou, skoro za neskutečnou, vy-

*) O spojee *ale* mezi větou podmiňující a podmíněnou viz v § 34, 35.

loučenou, která se v novém jazyce vyjadřuje dosti často též kondicionálem nebo indikativem s *i když*. Sr. v mé NovočesMluv. II, § 471, odst. 4 a 6.

Obdobné jsou případy, kde má podmínovací věta kondicionál s *-li*, *pakli*. Viz o nich v § 61.

Kondicionál ve větách s podmínkou jen možnou je beze vší pochyby téhož původu jako ve větách neskutečných (§ 53), smyslem blízkých. Z nich pronikal i do vět s podmínkou skutečnou, avšak jen neústrojně, protože v podmínovacích větách neskutečných nabyl kondicionál této platnosti ze starší platnosti práci, o kterou v podmínovacích větách skutečných nejde. O tom svědčí to, že většina podmínovacích vět skutečných vznikla z vět tázacích (§ 63—64), jiné pak z imperativních (§ 55 a 56). Tím si vysvětlíme to, že se kondicionálu v podmínkových větách skutečných užívá celkem zřídka.

59. 1. Dosti často má podmínovací věta **indikativ** a uvozuje se spojkou *ač* (*ačť*), ojedinele *ače*. Na př.:

ač co jest dobrého, vsej to Štit. »je-li něco dobrého«; *nedivte se, ač nerozumiete* tamt. »nerozumíte-li«; (bůh) zbaví (smrti) jeho *nynie, ače chce* Ans.; *ač je* (muže) *nynie potepemy*, věčnú chválu i paměť vezmemy Dal.; böh sešli ránu na mě, *ač toho zapomennu* Alx.; *pane, ač chceš*, můžeš mě uzdraviti OpMus.; toto všecko tobě dám, *ač padna budeš mi se klaněti* Mat.; *naleznete dievku, ačť jest neumřela*, zdrávu Otc. »neumřela-li«; *ač jeho zabiji*, konec muoj bude ukrutný Gesta; v něm (v Kristovi) *nemuož nižádný jinak ostati*, jedině *ač* každé jeho příkázanie *zachová* Chelč. »jen zachová-li . . .«.

Někdy jde o podmínku **zdůrazněnou** (§ 58):

ače té pomsty oddál (= otdáli), čakaž téhož veždy na se Alx. »i když tu pomstu oddálí, odloží«; *ačs nad jiné povýšen*, však prietele měj Šach. »i když jsi povýšen« (ke spojee *však* viz v § 34); *ač i omluvu dáš* a nestaneš-li k súdu, nebudeť (soupeř) zprávu povinen Všeh. »i když se omluvíš, ale nedostavíš-li se k soudu«.

Velmi zřídka se klade ve větě s **akondicionál**, dále je pak velmi řídká spojka *ačli*. Na př.:

prosě, ač by kterou věc mohla, by jmu života pomohla Alx. »mohla-li by nějakým způsobem«; co do toho, *ač bychvě myslila* i déle tamt. »co by to pomohlo (= nic by to nepomohlo), i kdybychom myslili déle« [podmínka zdůrazněná]; *zdali dlužník zbude »zbaví se« dluhu, ač by se již nedlužil* více, neucíní-li dosti na dluh Štit. »cožpak se zbaví dluhu, i kdyby se již více nedlužil, nesplatí-li (však) dluh«;

ačli pak nebudú syti i vztytřii ŽW. »nebudou-li pak syti, budou reptat« tamt.

Někdy se vedlejší věta s *ač* spojuje s hlavní větou souřadnou spojkou; sr. v dokladě z ŽW. a v § 34. Viz k tomu výklad v § 64.

Spojka *ač* má vedle platnosti podmínkové od nejstarší doby dějinné též platnost přípustkovou; viz v § 65. Tato platnost nabývá postupně převahy a platnost podmínková odumírá. Veleoslavín uvádí v *Silva quadrilinguis* z r. 1598 *ač* vedle podob *ačkoli*, *ačkolivěk*, *jakžkoli* a jen s významem přípustkovým, vystihovaným latinským *quamquam*, *quamvis* aj.

O původu podmiňovacích vět s *ač* viz v § 64, 66.

60. 1. Poměrně zřídka je doložena spojka *i kdy*, častěji *když* s indikativem. Na př.:

Kristus navštívuje člověka duchovně, *i kdy hřiechov smrtedlných člověk nemá*. A on jemu je odpustí, *i kdy zvláštní milostí jeho obdaruje*, *i kdy* na smrti milostí svú k němu *přichodí* Hus » *i když* nemá smrtelných hříchů, *i když* . . . [skutečná podmínka zdůrazněná, viz v § 58];

když *dobudeš*, tehdy *dávaj* Alx.; *když* *zbožie* neb *smysla nenie*, v šlechtě bude porušení tamt.; *když se zlomí* kost pažnie, to poznáš dotčením „dotykem“ Sal.; *když budeš čistiti* novú (ránu), vytielni knot tamt.

Podmínkové spojky *kdy*, *když* jsou od původu tázací příslovce a tedy též podmínkové věty s nimi jsou původně tázací. Na př. „*když* *dobudeš*, tehdy *dávaj*“ znamenalo prvotně „*kdy* *dobudeš*? — tehdy *dávaj*“. S tím se shoduje ta okolnost, že jsou i podmínkové věty s *-li*, *jestliže* a pravděpodobně s *ač* původu tázacího (§ 63 a 64).

Dále je to ve shodě s tou okolností, že vztažné věty se zájmeny *kto*, *který*, *čso*, ke kterým slovtvorně náleží příslovce *kdy* (*když*), jsou od původu tázací a mají v starém jazyce smysl podmínkový nebo smysl jemu blízký, pronikající ještě dnes: *kdo* *nepracuje*, *ať* *neji* = *jestliže* někdo *nepracuje*. Sr. v § 86.

Tak pochopíme, že i původně tázací věta „*když* *dobudeš*?“ (= *kdy* *dobudeš*?) nabyla časem podmínkového smyslu „*dobudeš-li* (někdy)“.

Když je druhotná podoba k prvotní podobě *kdy*; vznikla z *kdy-že* a znamenala vlastně „*kdy-hle*“. Časem tento význam odumřel a podoba *kdyže*, *když* se užívalo hlavně tam, kde nabylo *kdy* platnosti spojkové. Tak se stala podoba *kdy-že*, *kdy-ž* výrazovým prostředkem podřadnosti. Sr. v § 96. Má též platnost časovou. Viz v § 67, 68.

Spojky *když* užívá v podmínkové platnosti novočes. mluva hovorová a lidová. Jazyk spisovný zachovává *i když*, a to na vyjádření podmínky zdůrazněné. Rozlišuje tedy spisovný jazyk věty časové se spojkou *když*, podmínkové věty zdůrazněné se spojkou *i když* a podmínkové věty nezduřazněné se spojkou *-li* nebo *jestliže*. To je další stupeň myšlenkového zpřesnění.

2. Řídká je spojka *jakž* s indikativem; na př.:

nemůž lid státi dobře, *jakž nenie krále* Štít. „*není-li krále*“; čest *i* *zbožie* potratíme „*ztratíme*“, *jakž* se *viace* *neopravíme* Alx. „*jestliže* se v *budoucnosti* *nenapravíme*“.

O podmínkové spojce *jakž* vyslovuji domněnku, že je to od původu zájmené ukazovací příslovce, které mělo prvotně citoslovečnou platnost upozorňovací »hlek«. Viz v § 44 výklad o *jako*, *jakož* . . . ve spojkové platnosti obsahové (»žek«), v § 66 přípustkové a v § 70 časové.

Podle toho by uvedené štítenské souvětí bylo mělo původně tento smysl: lid nemůže dobře státi, hle, není krále. Z toho se časem vyvinulo postupně — viz v § 64 — hypotaktické pojetí podmínkové »není-li krále«.

Tato domněnka o vzniku podmínkového *jakž* má oporu v tom, že dnešní lidová mluva užívá hojně příslovce *jak* v platnosti podmínkové spojky: *jak bude pršet*, *nepřijdu* apod.

61. Nejčastěji má podmiňovací věta v celém starém jazyce s *pojkou -li*, velmi zřídka v podobě *-l*, která se přiklání většinou k slovesnému přísudku vyjádřenému indikativem. Na př.:

bude-li dóm temen »temný«, *zbielé jej* Štít.; *jest-li* nám těžko sě hluku protiviti; *pokřikněm* hlasem své žádosti tamt. »*je-li* nám těžko; *neučinite-li* toho, *chci* vás všech *ohavnú* smrtí *utratiť* Pass.; *jest-li* to tak, *proč* mě *inhd* *nepokřtiš*? tamt. »*je-li* tomu tak; *jest-li* *kto* *žiezniť*, *přid* ke mně *EvOl.*; *chceš-li*, *ať* *budu* *praviti*, *kaž* *navrátiti* *zasě* *syna* *svého* *Gesta*; *jest-liť* *otok* *horký*, *tehdy* *maž* *jej* *olejem* *studeným* Sal.; *bude-li* *vuóle* *božie* . . ., *budu* *nětco* *psáti* *Chelč.*; *ostanete-li* *ve* *mně*, *pokoj* *muój* *v* *vás* *ostane* *tamt.*;

tělo *blažené* *bude*, *bude-li* *položeno* *podlé* *mého* *mistra* *hrobu* *Hrad.*; *rádat* *chci* *tak* *s* *ním* *umřieti*, *bude-li* *mi* *toho* *přieti* *Trist.*

Je-li v podmiňující větě slovesný tvar opsaný, přiklání se často spojka *-li*, *-liti* k slovesu opisnému *jsem* . . ., nikoli obsahovému:

sem-li ten pes ukradl, *bóh* *daj*, *bych* *opsěl* *Rožmb.* „*ukradl-li* *jsem* *toho* *psa*“; *jsem-liť* *před* *králem* *nalezl* *milost*, *přijmi* *král* *miesto* *mne* *syna* *mého* *Sach.*: *jsi-li* *komu* *sám* *uškodil*, *trp* *právo* *Vít.*

Naopak se přiklání *-li* k infinitivu, nikoli k opisnému *budu* . . .:

moci-li tak budeš učiniti a *ty* *učin* Pass. (§ 34).

Sr. ještě v § 113.

V podmiňovací větě, která odporuje předešlé větě podmiňovací nebo i jiné, klade se často spojka *pakli* ve významu „*jestliže* však“. Na př.:

shřeší-li *člověk* *proti* *člověku*, *bude* *zaň* *prositi* *kněz*; *pakli* *shřeší* *proti* *bohu*, *kto* *zaň* *prositi* *bude*? Mat.; *kára-li* *tě* *kto* *a* *ty* *vinen* »*a* *jsi-li* *vinen*«, *dobřeť* *jest* *učinil*; *a* *paklis* *nevinen*, *chtělť* *jest* *dobře* *učiniti* Šach.; *jest-li* *buóh* *vaším* *bohem*, *následujtež* *jeho*; *pakli* *jest* *Bál* *buóh* *váš*, *tehdy* *choďte* *za* *ním* *Chelč.*; *ten*, *ktož* *nese* *válku* *jsa* *práv*, *což* *na* *onom* *dobude*, *podlé* *práva* *vše* *jest* *jeho*; *a* *pakli* *s* *ním* *ztratie* *jeho* *lidé*, *nenie* *jim* *dlužen* *navrátiti* *Štít.*; (někdo) *nemá* *činiti* *velikých* *chodeb*; *pakli* *učiní*, *ale* *varuj* *sě* *vod* *Chir.*

Nejednou se klade ve větě podmiňovací kondicionáls -li nebo *pakli*; na př.:

věda, že *neotпусти-li by*, že jemu böh také neotпустí Alb. „neodpustí-li, že . . .“; *přišlo-li by* také na to . . ., že by Mikuláš . . . chtěl za milost prositi . . ., nemáme jeho k žádné řeči dopustiti Malř. „přijde-li k tomu, že . . .“; *pakli by se* toho kto *dopustil*, tomu řemeslo staveno „zastaveno“ buď tamt. „dopustí-li se toho někdo“; *pakli by kto zmeškal* . . ., . . . má dvě libre vosku pokuty propadnutí tamt. „zmešká-li kdo“.

Smysl jasně ukazuje, že tu nejde o podmínku neskutečnou, nýbrž skutečnou, někde asi pokládanou jen za možnou (§ 56, 58).

Sr. k tomu kondicionál v případech typu *bylo-li by*, že . . . v § 62.

V některých dokladech je podmiňovací věta spojena s hlavní souřadnou spojkou; sr. i jiné doklady v § 34. Výklad k tomu viz v § 64.

62. 1. Dosti časté jsou v starších památkách pozoruhodné případy, kdy je podmínka vyjádřena s o u v ě t í m. Jeho první věta je podmiňovací, má spojku -li, která se přiklání k různým tvarům slovesa *býti*. Ve smyslu odporovacím bývá někdy *pakli* (§ 61), stojící na prvním místě ve větě. K této podmiňovací větě se připojuje druhá věta spojkou *že* (ež, viz § 42). Je to ta věta, která je v podmínkových souvětích dosud probíraných větou podmiňovací. Na př.:

jest-li, že jsou těm slovóm nerozuměli, proč jsou tehdy tak velmě se báli? Mat.; my ovšem máme ctíti božie přátely, *jest-li, ež milujem boha Štít*.

Hojně se klade v uvozovací větě »jest-li« zájmeno *to*; na př.:

jest-li to, že ten . . . jest smilník nebo lakomec, s takovými ani pokrm beřte Chelč.

Toto zájmeno ukazuje na následující větu s *že*, která má úkon věty obsahové jako na př. v souvětí »vizi to, žeť jest zima« Pass. (§ 31). Je tedy původní smysl těchto souvětí tento: je-li tomu tak || je-li ta okolnost, že těm slovóm nerozuměli, že je ten smilník atd.

Podle typu v § 61 zněly by tyto případy takto: *jsú-li* těm slovóm *nerozuměli* (nebo: *nerozuměli-li jsú* těm slovóm); *miluje-li* boha . . . Proti těmto případům, kde je podmiňovací věta se spojkou -li, je v případech uvedených výše podmínková platnost zvlášť vyjádřena mluvnicky větou „jest-li (to)“ a obsah podmínky vyjádřen připojenou větou se *že*.

Uvozovací věta se co do času a způsobu leckdy shoduje s větou obsahovou; na př.:

jest-li, ež milujem . . ., viz výše; *jest-li to, že ten jest* . . ., viz výše; *jest-li to, že* (braní odúmrtí) *omlúvá* obyčej jiný, však by měl ten, kdož béře odúmrti, dávatí almužnu Štít.;

bude-li to, že chlap ten sníde Jid. »sejde-li ten muž (se světa)«; *bude-li, že ona toho střežení nezvie* . . . Trist. »nezví-li o tom střežení«; *pakli by to bylo, že by ten farář chtěl* . . ., tehdy . . . Malř. „pakli by ten farář chtěl“; *bylo-li by, že by kto z nás jeho milosti něco nelibého učinil*, hotovi jsme . . . Gesta „učinil-li by někdo z nás . . .“; *bylo-li by to, že by se nepolepšili* . . ., u věcsie zlé . . . by upadli Mat. „nepolepší-li se . . . upadnou“ (sr. dále: též se i vám stane).

Kondicionál tu vyjadřuje podmínku skutečnou = dobyl-li by kdo (někdo) . . ., viz v § 58.

Nejednou se však klade v uvozovací větě přítomný indikativ *jest-li (to)*, ač je v obsahové větě někde indikativ budoucí nebo minulý, někde kondicionál. Na př.:

jest-li to, že bude poslušen, zíščemy duši jeho Mat. „bude-li poslušen“; *jest-li to, že suól zhyne*, čím budú soliti? tamt. „zhyne-li súl“; *jest-li to, že proti nám řeč někakého posměcha z úst některého člověka vynde*, ihned od svého úmysla . . . odstúpimy tamt.;

jest-li, že jsú těm slovóm nerozuměli . . . Mat.;

jest-li, ež by kto zde odbyl té pokuty, odbude lehčejé Mat. „zbaví-li se . . .“; *jest-li, že by dva mistři sobě v cechu přimlúvali* . . ., takoví se sami cechu odsuzují Malř. „hašteřili-li by se . . .“; *jest-li také, že by cechmistr anebo čtyřie starší* . . . komu *odpustili* . . ., mají sami tu pokutu do cechu dáti Malř. „odpustili-li by . . .“; *jich právo die, jest-li kto, že by kterého dóstojenství peněžmi dobyl*, aby ho byl zbaven Hus.

63. Tyto staročes. doklady jsou důležité pro pochopení pozdější staročes. a novočeské spojky *jestliže* v případech typu »*jestliže nepřijdeš* do devíti hodin, nebudu na tebe čekat«. Ukazují, že to není spojka od původu, nýbrž podmiňovací věta *jest-li*, se kterou splynula spojka *že* následující věty obsahové.

K tomuto splnutí vedlo to, že věta »*jest-li*« ztratila větnou platnost a že se přestal pocítovat i její původní slovníkový význam. O odumírání tohoto významu svědčí ty případy, kdy se klade »*jest-li*« místo »*bude-li*« a »*bylo-li by*«. Přítomný indikativ tu tedy ustrnuje.

V tomto vývojovém období z původního „*jest-li, že nerozumějí*“ vzniklo „*jestliže nerozumějí*“. Původní »*jest-li, že*« nabylo úkonu spojky a nový větný útvar „*jestliže nerozumějí*“ nabyl platnosti podmiňovací věty.

Je to jeden z důležitých příkladů toho, jak větná soustava vůbec vzniká a že se naše dnešní větná soustava namnoze vyvíjí v dějinné době poměrně pozdní.

O původní větné platnosti výrazu »*jest-li*« nesporně svědčí případy se zájmenem *to*, které ukazuje na následující větu se *že*: *jest-li to, že* . . .

Dále o ní svědčí různé tvary slovesa *býti*: *jest-li*, *bude-li*, *bylo-li by* (*pakli by bylo*). V Rokycanově Postille (157b) je též *bývá-li*: *bývá-li to* pak, že ona najednou nebude o tom nic vědět . . . , a běda bude.

Poučný je tento doklad u Štítného (Řeči nedělní a sváteční 193b): *a bud, že by byla z postu malá odplata, ale zbaví veliké pokuty. Imperativ bud má zde podmínkovou platnost „bylo-li by(to)“; viz v § 55.*

V případech bez ukazovacího zájmena *to* dosvědčuje větnou platnost výrazu *jest-li* ta okolnost, že mezi ním a spojkou *že* bývají příslovce *pak* a *také*. Na př.:

jest-li pak, že by kto . . . jel, tehdy . . . což jest zmeškal, má dáti Malř.; jest-li také, že by který z mistruón svú dceru dal za toho . . . , tehdy . . . tamt.; jest-li také, že by cechmistr . . . tamt., viz výše.

V novém jazyce se vyskytuje *jestliže pak*, t. j. původní dvě slova *jestli* a *že* pocitují se zřetelně za slovo jedno.

Tím, že se v případech typu »*jest-li, že*« vyvinula spojka *jestliže*, vysvětlíme si postupné odumření typu jednak »*jest-li to, že*«, jednak »*bude-li (to), že . . . , bylo-li (to), že . . .*« a »*bylo-li by (to), že . . .*«.

Naskytá se otázka, kdy spojkové pojetí *jestliže* proniklo. V raných staročes. textech se beze vší pochyby cítila ještě platnost větná, neboť se v nich jednak vyskytuje hojně též *to* nebo příslovce *tak*, *pak*, jednak mívá sloveso *býti* různé tvary (*bude-li* atd.). V textech pozdějších už spojkové pojetí nepochybně bylo, aspoň částečně. Na př.:

jestliže tě smrt v milosti boží zastihne . . . Rokyc.; jestliže budeš boží věrný služebník HrubLobk.; estliže (!) sě bohem činiš . . . Tkadl.; jestliže by kto koho pohnal . . . Lobk.; jestliže již umřel . . . Háj.

V konkrétních případech nelze vždy s určitostí říci, o jaký vývojový stav jde.

Vyskytuje-li se na př. v Malř. hojně »*jest-li také, že . . .*« a »*jest-li pak, že . . .*« — viz výše —, je pravděpodobné, že se *jest-li, že . . .* aspoň částečně chápalo větně, nikoli veskrze spojkově jako *jestliže*.

Veslavín uvádí v *Silva quadrilingis* (z r. 1598) *jestliže* jako spojku. Koncem století 16. byl již tedy vývoj dovršen.

Z *jestliže* vzniklo *jestli*, běžné místy v nářečích. Uvádí je Veslavín vedle plného znění, ale v textech se vyskytuje velmi zřídka.

64. 1. Je velmi pravděpodobné, že je podmiňovací věta s *-li* od původu tázací. Na př. »*bude-li pěkně, přijdu*« znamenalo původně: *bude pěkně?, přijdu*. Na to ukazuje ta okolnost, že se v starém jazyce uvozovaly částicí *-li* též otázky samostatné i souvětí hlavní. Viz v § 29. Mluvčí se obracel na posluchače otázkou, zda bude pěkně (myslíš, myslíte, že bude pěkně?), nebo si sám kladl tuto otázku, a když na ni dostal kladnou odpověď nebo si na ni sám kladně odpo-

věděl, rozhodl se, že přijde. Tímto myšlenkovým pochodem nabyla otázka pro mluvčího povahy podmínky, za které se rozhodl něco učinit nebo neučinit.

Mluvnické dění, které tu nastalo, záleží v tom, že se původní otázka, mající ráz souvětí věty souřadné, chápala za větu podřadnou, vyslovující okolnost, na které je závislá platnost věty druhé. A že tázací částice *-li* nabyla platnosti podřadné spojky, vyjadřující podmínkový ráz své věty.

Sr. k tomu v § 86 výklad o souvětí s *kto* a *kto-li* z Alx.

Je-li podmiňovací věta s *-li* od původu otázka, znamená to, že bylo podmínkové souvětí prvotně souřadné. Na to zřetelně ukazují mnohé staročes. doklady, kde jsou obě věty spojeny souřadnou spojkou *a, i, ale*. Sr. některé doklady v § 61, jiné v § 34. Jak jsem vyložil v § 35, držely se souřadné spojky nějakou dobu, i když se už souvětí chápalo za podřadné. Pozdější upuštění od spojek je odrazem zpřesnění myšlení, uvědomění si vzájemné závislosti vět, jejich těsného myšlenkového sepětí.

Doklady v § 34, 58 a 59 mají spojky jednak slučovací, jednak odporovací. To souvisí s různým obsahem souvětí. Na př. v souvětí »*moci-li tak budeš učiniti a ty učiň* (Pass.)« je slučovací spojka proto, že mělo původně tento smysl: *budeš moci to učinit?, učiň*. Proti tomu souvětí »*pakli bude tvrdé hrudie, ale (oráč) ztluče je* (Štít.)« znamenalo: *budou hroudy tvrdé?, oráč je ztluče*. Mezi oběma větami je do jisté míry vztah odporovací a proto jsou spojeny spojkou *ale*: *hroudy budou sice tvrdé, ale oráč je ztluče*.

2. Také podmiňovací věty se spojkou *jestliže*, vzniklou z »*jest-li (to), že . . .*«, jsou pravděpodobně od původu otázky. Na př. »*jestliže to uděláš*« znamenalo původně: *je to, taková okolnost, je naděje, že to uděláš?* Tomu nasvědčuje kladení zájmena *to*, (*jest-li to, že . . .*), které vyjadřuje neurčitý podmět s významem »*ta okolnost, ta situace, ta možnost, ta naděje*« atpod.

V Mat. 251^b čte se toto: *jest, že i vy jste bez rozumu?**. A znamená to: *cožpak jste i vy bez rozumu?* Je to samostatná řečnická (citová) otázka, jejíž oznamovací smysl je záporný = *vždyť, zajisté ani vy nejste bez rozumu*. Tázací ráz je tu vyjádřen samostatnou otázkou *jest*, ke které se spojkou *že* připojuje věta vyslovující myšlenkový obsah otázky. Protože se v starém jazyce uvozuje samostatná otázka částicí *-li*, mohla by ona věta znít takto: *jest-li, že i vy jste bez rozumu?* Kdyby následovala věta, na př. »*nemůžete tomu rozumět*«, bylo by to podmínkové souvětí znamenající toto: *jste-li i vy bez rozumu, nemůžete tomu rozumět*.

*) Na tento doklad upozornil Straka, ale nechápe jej správně.

Je velmi důležité, že se v Mat. vskutku taková podmínková souvětí vyskytují:

nebo jest-li to podle jich rozumu, že dřevu dobré může kdy nésti zlé ovoce, kak jest Mojžies, jsa dřevu dobré, shřěšil u vuody? 92^a; jest-li to, že to, což v ústa vhodí, poskvrňuje člověka, proč tehdy těch krmí . . . křestanóm nebieše lzě jěsti? 253^a.

Podle mnohých jiných takových souvětí šlo by tu o tento smysl: jestliže může (podle jejich mínění) dobré dřevu »dobrý strom« nésti někdy špatné ovoce . . . ; jestliže to, co vchází do úst, poskvrňuje člověka . . . Avšak smysl podmínky má být záporný.

Sr. na témž místě předtím: *nemóž dřevu dobré nésti zlého ovoce*. Proto Straka, který ony doklady rozbírá, doplňuje k slovesům záporku: [ne]móž, [ne]poskvrňuje.

To lze pochopit jen tak, že jde o původní citové otázky: cožpak dobré dřevu může kdy nést špatné ovoce?; cožpak to, co vchází do úst, poskvrňuje člověka? Jejich necitový, oznamovací smysl je arciž záporný: dobré dřevu nemůže nikdy nést špatné ovoce; to, co vchází do úst, neposkvrňuje člověka.

Autor Mat. užil těchto citových otázek v souvětí podmínkovém, kde jejich citový ráz ustupuje, nepřizpůsobil však slovesa této nové myšlenkové a mluvnické podobě, nýbrž ponechal je v kladné podobě, která je ústrojná v citové otázce. V tom je závažné svědectví, že jsou tyto podmínkové věty od původu tázací, a to citové.

Z toho pak lze s právem usuzovat, že i otázky necitové s *jest-li*, *že* . . . nabývaly časem povahy podmínkové, jak jsem uvedl výše.

Vznik podmínovacích vět z tázacích je další svědectví toho, že se hypotaxe vyvinula z parataxe a že její myšlenková podstata je zpřesňování myšlení, uvědomování si vzájemné závislosti myšlenek.

3. Mám za možné, že i podmínovací věty s *ač* (§ 59) jsou od původu tázací. Tato spojka se skládá ze spojky *a* a z částice *če*, *č*, příbuzné s *či*, kterým se v starší době uvozovaly samostatné otázky (§ 29). Tak tedy na př. »ač co jest dobrého, vsej to (Štít.)« znamenalo původně: či je něco dobrého?, vsej to. Další vývoj byl obdobný s vývojem otázek s *-li*. Sr. ještě v § 66.

SOUVĚTÍ PŘÍPUSTKOVÉ

65. 1. Vedlejší věty přípustkové uvozují se v starém jazyce nejčastěji spojkou *ač* (*ačež*), *ačkoli* a přísudkové sloveso má indikativ, řidčeji kondicionál. Na př.:

ač jsem mlád tělem, ale stár jsem srdcem Pass.; často zloděje oběšují, *ač* jistiny při něm nenalezují Vit.; tam všechna srdcem bieše, tu, kdež jejé mistr byl, *ač* nevěděla, kdež přěbyl Hrad. »kde je přěbyl = kde pobyl«; *ač* (lvíce) i všech tří bieše nedošla, avšak vědieše

koho prositi Otc.; *ač* se sláma ztroskoce, však zrno ostane celo Štít.; jako když někdo líže rožeň, *ač* se jest pečeně jemu nedostala tamt.; *ač* i syn i duch jest stvořitel, ale však přidává se »přisuzuje se« tuto stvoření otci Hus; *ač* mnozí slyší slovo boží . . . , ale řidčeji se odejmú zlym obyčejóm Chelč.;

ačež sem mezi vámi býval často, však zablúdil sem jednu Kab.;

ačkoli nehodný sem, avšak člověk váš sem Gesta;

ač by čtenie mlčalo, ale svět volá Mat. »ačkoli čtení, bible mlčí«.

Vyskytují se doklady, kde je podmínovací věta se spojkou *ač* jmenná; na př.:

velblúdi, *ač* vysoci, avšak jsú jich léni skoci Alx. »ač jsou vysocí«; múdry véverek, *ač* malý, královi těch slov pochváli NRada.

2. Dále se vedlejší věty přípustkové uvozují spojkami *kak* (z *kako*), *kakž*, *kak(ž)koli*, *kakžkolivěk* (*kterakžkolivěk*), řidčeji *jakož*, *jakkolivěk* (*-kolvěk*). Na př.:

kak mě hanba, však povědě Jiří »ačkoli je mi hanba« [věta jmenná]; *kak* jsú oni světské věci netbali, mysl svú k nebeskéj žádosti zdvihli Mat.; *kakž* jich bě velmi mnoho, ze sta jeden se nevrátil Alx.; *kakž* k němu přijítí nemohli, však syn boží jich žádost přijal za skutek tamt.; to vám beze lsti povědě, *kakkoli* ste mě uhanili Dal.; *kakžkoli* to vždy znám, nemohu říci Štít.; *kakžkoli* slavné práce s tím lidem vedú . . . , avšak jsú k ničemuž nepřivedli toho lidu Chelč.; *kakžkolivěk* o tom pší, však o tom nikda nekonají »nejednají« Pass.; *kakžkolivěk* rúcha dosti jmějěše, avšak v jednéj suknicí . . . chodieše tamt.; sbožie naše, *kakžkolivěk* malé »ačkoli je malé«, však jest bohu vzácno Mat.; *kterakžkolivěk* tolik mrzkých skutków spáchal, však náboženstvie vždycky jmějěše JeronMus.;

jakož budu zbaven vládanie, ale přijmú mě EvOl.; *jakžkoli* (dítě) ještě nemluvalo . . . , však těch ptáčekóv ručičkama dosaháše OpMus.; *jakžkolivěk* náš milý Kristus mrtev bieše, však . . . z jeho svatého buoku (!) krev tečieše Pass.; *jakožkolvek* (!) v téj zemi drev dosti jest, však jeho (uhlí) mnozí miesto drev užívají Mill.; *jakž* jsem *kolivěk* mnoho psal o Indí, avšakž jsem ješe nepsal o ostroviech tamt.

Velmi zřídka je doložena spojka *když* nebo *kdyžkoli* (*věk*). Na př.:

když Jezukrista poznali a viděli, že . . . , však věřiti nerodili »nechtěli« Mat. = ačkoli poznali . . . ; duóstojno jest, abychom témuž tělu skrzě čtyři desieti utrpenie »újmu, půsta« učinili, *kdyžkolivěk* v tomto svatém puostu ještě něco jiného móžem rozuměti tamt. = ačkoli tímto postem něco jiné můžem rozumět.

66. 1. Z toho, že se v přípustkových větách klade spojka *ač* jako ve větách vyjadřujících skutečnou podmínku (§ 59), vyplývá, že jsou obojí věty od původu příbuzné, vlastně totožné. V § 64 jsem vyslovil domněnku, že jsou podmínovací věty s *ač* původně otázky jako podmínovací věty s *-li*. Je-li tato domněnka správná, lze též věty

připustkové považovat od původu za otázky. Na př. souvětí »ač jsem mlád tělem, ale stár jsem srdcem (Pass.)« znamenalo původně: jsem mlád tělem? (považujete mne za mladého tělem?), ale jsem starý srdcem.

I kdyby nebylo správné, že jsou obojí věty od původu otázky, je z užívání společné spojky *ač* nepochybné, že se v jistém vývojovém období podmínkovost nerozlišovala od připustkovosti. Obojí souvětí jsou původně souřadná, jak svědčí hojně spojování jejich vět souřadnými spojkami; viz v § 34, 59, 61, 65.

Doklady tam uvedené ukazují, že se v podmínkovém souvětí kladly spojky slušovací i odporovací, v souvětí připustkovém pak skoro veskrze spojky odporovací. Z toho vyplývá, že se připustkové věty podřadné vyvinuly z vět souřadných takového obsahu, kterému odporovaly věty následující. Na př. »ač jsem mlád tělem, ale stár jsem srdcem« mělo po této stránce tento smysl: jsem sice mlád tělem, avšak starý srdcem; nebo »ač se sláma ztroskoce, však zrno ostane celé« = sláma se sice rozdrtí, avšak zrno zůstane celé.

Další vývoj tohoto souřadného souvětí odporovacího byl ten, že si mluvčí uvědomili to, že druhá věta platí přes to, že odporuje větě první. Neboli si uvědomili, že první věta vyjadřuje okolnost, za které platí druhá věta, a to okolnost, za které je platnost této věty do jisté míry nečekaná. Takovou okolnost nazýváme připustka; na př.: *ač(koli) přišel*. Při tomto pojetí je první věta obsahově závislá na větě druhé, je to věta podřadná, připustková.

2. V některých případech šel vývoj ještě dál. Uživatelé jazyka si začali uvědomovat, že první věta vyjadřuje takovou okolnost, na které je platnost druhé věty přímo závislá, bez které by vůbec neplatila. Takovou okolnost nazýváme podmínka; na př.: *bude-li pěkně, přijdu*.

Z užívání spojky *ač* ve větách připustkových i podmínkových vyplývá, že se původně platnost připustková a podmínková nerozlišovala. Mluvčí si jen uvědomovali, že první věta vyjadřuje prostě okolnost, za které platí věta druhá. Když se již rozlišovala připustka od podmínky, vytvořil si jazyk na vyjadřování podmínky spojky nové, spojku *ač* si ponechal v platnosti připustkové, ale nějakou dobu užíval spojky *ač* archaisticky i v platnosti podmínkové. Viz v § 59.

3. Domněnce o původní tázací povaze připustkových vět s *ač* nasvědčují věty s *kak* . . . (§ 65), neboť je to od původu tázací příslovce, které je slovotvorně příbuzné s *kakýj, kto* . . . a znamenalo totéž co dnešní *jak*. Není však dosti jasné, jak příslovce *kako* dospělo k platnosti připustkové spojky. Časté spojování připustkové věty s hlavní odporovací spojkou *však* (viz § 65) ukazuje, že je i toto připustkové souvětí od původu souřadné a že se tedy připustková platnost příslovce *kako* vyvinula přímo z původní platnosti tázací.

Snad byl tento postup: Na př. »kak mě hanba, však povědě (Jiří)« znělo původně: kak mě hanba? — však povědě. Otázkou »kak mě hanba« obracel se mluvčí k posluchači (k posluchačům), zda si myslí, že je mu hanba (stydno). Asi tak, jako se ptáme dnes: že je mi stydno? = myslíš si (myslíte si), že je mi stydno? Po ztrátě původní tázací povahy první věty nabylo souvětí tohoto oznamovacího smyslu: myslíš si (myslíte si) sice, že je mi stydno, ale přesto povím.

Z tohoto pojetí vzniklo pojetí připustkové tak, jak jsem ukázal výše v 1. u vět s *ač*.

4. Užívání připustkové spojky *když(kolivěk)* lze vysvětlit z té okolnosti, že se tato spojka kladla též ve větách podmínkových (§ 60). Je to obdoba s užíváním spojky *ač* jak ve větách připustkových, tak podmínkových, neboli je to další svědectví toho, že se v jistém vývojovém období nerozlišovala platnost připustková od podmínkové.

5. Další připustková spojka, *jakož* . . . (§ 65), je původu nikoli tázacího, nýbrž ukazovacího, neboť *jako* je po slovotvorné stránce příslovce k zájmenu *jakýj*, původně ukazovacím. Viz v § 44. Vývoj od této platnosti ke spojkové není dosti jasný. Mám za možné, že je třeba vycházet z původní citoslovečné, a to upozorňovací platnosti příslovce *jako*, z které lze vyložit i jeho jiné spojkové úkony, obsahový (§ 44), podmínkový (§ 60) a časový (§ 70).

Podle toho na př. souvětí »jakož budu zbaven vládanie, ale přijmú mě (EvOl.)« znamenalo původně: hle, budu (sice) zbaven vlády, ale přijmou mě. Tak bychom si vysvětlili, že se tu v staročeš. dokladech spojují obě věty připustkového souvětí odporovací spojkou. Další vývoj citoslovečného *jako* až ke spojkové platnosti probíhal tak jako u citoslovci *nali* a *ano*. Viz v § 44. Zejména je důležité, že připustková platnost proniká u *ano*: jako by jemu dobře bylo, ano jemu není dobře Štít. »ačkoli mu není dobře«. Viz v § 21.

Připustkové věty s *jako(ž)* jsou v raném staročeš. jazyce poměrně řídké, řídkší než věty s *kak(o)* . . ., ale časem zobecněly a věty s *kak* odumřely. Souvisí to se zánikem příslovce *kak* v platnosti tázací a se zobecněním příslovce *jak*, ač toto příslovce původně tázací nebylo. Sr. v § 91.

Připustková spojka *kakž* i *jakž* mívá příponu *-koli, -kolivěk*. Od původu je *koli* samostatné příslovce, a proto se někdy klade se spojkou nespojitě: *jakž jsem kolivěk* Mill. (§ 65). Viz k tomu v § 69 při *kdyžkoli* a *kdyžkoli*.

6. V dokladech v § 34, 59, 61 a 65 jsme viděli, že se věty souvětí připustkového a s ním vývojově příbuzného souvětí podmínkového zhusta spojují odporovacími spojkami. Podrobnějším rozbořením se ukazuje, že je v nich daleko častěji spojka *však*, avšak než *ale*. Tato okolnost přivádí k domněnce, že se tu odráží starobylá platnost tohoto slova, totiž citoslovečná platnost upozorňovací „hle“ (§ 12).

Podle toho na př. „kak mě hanba, však povědě“ znamenalo původně: čožpak je mi hanba? — hle, povím. Nebo „ač se sláma ztroskoce, však zrno ostane celo“ = že se rozdrťí sláma? — hle, zrno zůstane celé. Časem ztratilo však, avšak větnou platnost, rovněž platnost citoslovenou a nabylo platnosti souřadné spojky, a to odporovací.

Zda se v staročes. dokladech částečně pochofovala ještě platnost citoslovená či už jen spojková, s určitostí říci nedovedeme.

Sr. v § 35 a dále v § 95.

Literatura k § 55—66:

J. Gebauer: HistMluv. IV, 560, 678, 698.

J. Straka: Příspěvek k vývoji české hypotaxe, Mnema, sborník na počest prof. Jos. Zubatého, 86 násl. (materiál z Mat.).

Naše řeč V, 250—251, Jestli, jestliže.

Fr. Trávníček: Slovenské a staročeské *nie*. Sborník Matice slovenskej XIII, 42—43 (k § 64).

SOUVĚTÍ ČASOVÉ

67. 1. Plně jsou rozvity a ustáleny v starém jazyce časové věty se spojkou *když* (*kdyže*) a s i n d i k a t i v e m. Na př.:

když se sběžechu súsedé, tu počě . . . prositi Otc.; *když* dvaceti let minu, pojal sobě ženě »za ženu« pannu LMar.; *když* chtěl jíti mezi pohanstvo . . . , tehdy to jisté čtenie ostavi v židovskéj zemi Mat.; *když* třetí den vsta z mrtvých, tehdy zby všech žalostí svých Hrad.; aniž darmo stala se bůře mořská, *když* jest Kristus spal Hus; *když* oni odjidechu, počal Ježíš mluvití k zástupóm Chelě.; atpod.

Spojka *když* (*kdyže*) nestává vždy na prvním místě ve větě, nýbrž někdy až na druhém nebo i dalším:

v ten den Alexander *kdyže* na vojnu se s mocí zdvíže, všě se řeeká zem vzhrozi Alx.; stromy *když* z sebe ovoce púščějí, tehdy juž vietr . . . Krist.; to *když* jeho učeník vyzvědě i vecě Otc.; ciesař *když* to uslyšal Gesta; Klau-dianus, ten ciesař, *když* kralováše, mójěše jedinkú dcerku tamt. (často zde).

V raných textech se někdy vyskytuje *kdy*, ojediněle *kda*:

spade v nepřátely brže »spíš«, než *kdy* kámen vrhú z praka Alx.; *kdy* by syn boží již křtěn, na tom místě vynide z vody Mat.; *kdy* smy po tom dolu a po tom krušci šli bosými nohami, tu nás zjedl krušec do krve Otc.;

kda se slunce prosvietí, tu . . . dojíti boje bylo Alx.

Ojediněle jsou doloženy v těchto textech spojky *kehdyž* a *kdažto*, zastaralé to podoby spojky *když*:

kehdyž jej uzřela, převelikú radost jměla Hrad.; *kdažto* se hlava ztrudí »unaví«, tu zemdlejí všichni údi Alx.

2. Rovněž ojediněle jsou doloženy archaistické spojky *jedyžto* a *jedaž* ve významu »když«:

jedyžto přijídu do Syrie . . . , vojščě otdad vstáti káza Alx.; *jedaž* se slunce prosvietí, tu se spolu vojem snietí i dojíti bylo boje tamt.

68. 1. Spojky *kdy*, *když* . . . jsou od původu zájmenná příslovce tázací, slušející k zájmenům *kto*, *čso*, *který*, *ktož* . . .

Podoba *když(e)* má příklonné *-že*, *-ž* jako *kdež*, *kamž* . . . , *ktož*, *kterýž*. Obdobou dvojice *kdy(ž)* || *kda(ž)* jsou dvojice *nikdy* || staročes. a nářečně *nikda* (*nikdá*), *tehdy* || *tehda*.

K slovotvorné podobě *kehdyž* (§ 67) sr. příslovce *tehdy*, tvořené jako zájmeno *ten* z kmene *to-*.

Z původní platnosti tázací nelze však u těchto příslovcí dobře pochopit jejich platnost časové spojky, protože věty jimi uvozované není dobře možné pokládat za věty původně tázací. Spojkovou časovou platnost pochopíme, přihlédneme-li k vývoji zájmenných příslovcí *kdy*, *kda* . . . a příslušných zájmen *kto*, *čso*, *který*.

Jsou to sice od původu zájmena tázací, ale nabyly časem platnosti podřadné, zvané vztažná, a v ní hojně nahrazují jiná vztažná zájmena, totiž *jenž* . . . , od původu ukazovací. Sr. o tom v § 87 a násl. Pro nás je důležité, že se místo příslovce *jedy*, *jeda*, slušejícího k *jenž*, začalo brzo ujímat *kdy*, *kda* (§ 87). Z toho vyplývá, že tam, kde je *kdy*, *když* . . . , bývalo původně *jedy*, *jeda* (*jedyž*, *jedaž*), zachované v staroč. době jen jako řídký archaismus (§ 67).

Je nasnadě domněnka, že tato příslovce měla jako jiná ukazovací příslovce (*tehdy*, *tedy* . . .) původně citoslovenou platnost upozorňovací „hle“. Viz v § 12. Tak tedy na př. „jedyžto přijídu do Syrie“ (§ 67) znamenalo původně: hle, přišli. Časem nabylo *jedy* . . . platnosti časové spojky, jak jsme to viděli u původního citoslovce *amo*; sr. v § 21 („ano se již setmievá“ = *když* se již stmívá). A v tomto vývojovém období začalo se místo *jedy* . . . ujímat *kdy* . . .

Příčina je ve významovém odstínu původních tázacích zájmen a příslovcí *kto*, *kdy* . . . , t. j. v tom, že vyjadřují nějakou okolnost, za které platí obsah souvětne věty druhé, nejčastěji hlavní. Je to zhusta podmínka: *kdo nepracuje*, ať nejí = *jestliže někdo nepracuje* . . . (§ 86).

Viděli jsme, že *když* vyjadřuje nejen podmínku (§ 60), nýbrž také přípustku (§ 65) a že se tyto dvě platnosti původně nerozlišovaly (§ 66). Tak lze pochopit, že se ujímalo *když* místo *jedyž* též ve větách typu „jedyž přijedú do Syrie“, vyjadřujících prostě časovou okolnost, za které platí obsah věty hlavní. Jinými slovy: *když* vyjadřovalo původně okolnosti různé. Časem se tato trojí platnost začala výrazově rozlišovat, a to jednak rozlišením platnosti přípustkové od podmínkové (§ 66), jednak užíváním spojky *když* hlavně ve větách časových.

2. Na to, že je *když* místo staršího *jedyž*, ukazují dosti zřetelně ty případy, kde jde o platnost zřetelovou; na př.: *kterak se to stane*,

když já mužě neznají? EvOl. „jak se to stane se zřením k tomu, že já neznám muže?“ (§ 33).

Proniká tu dosti jasně původní citoslovečný smysl „hle, já neznám muže“. Tomu nasvědčuje to, že se v podobných větách klade *ano* a *an*; na př.: proč brzo neodpovíš, *ano* tebe veš svět čeká Pass.; co z toho mládečka bude, *an* se ani učí, ani se k čemu vede Krist.

První tázací věta s *ķterak* ukazuje, že druhá věta s *když* není od původu tázací, že nemůže znamenat původně „kdy neznám muže?“, neboť celé souvětí by nemělo ústrojný smysl. Se zřením k připomenutému citoslovečnému smyslu je patrné, že je tu *když* místo *jedyž*.

3. Podoba *kdy*, které se užívalo v raném jazyce v platnosti časové spojky jako *když* (§ 67), ustálila se později v platnosti v z t a ž n ě h o p ř í s l o v c e, zachovaného do dneška.

Na př. v souvětí »stalo se to ve chvíli, *kdy* si toho nikdo nevěšiml«. Věta s *kdy* nevyslovuje časovou okolnost věty hlavní, nýbrž rozvíjí její příslovečný výraz *ve chvíli*, je vztažná, rovná se smyslem větě »v které to nikdo nečekal«. Viz v § 88. Je to výsledek jemného rozlišování myšlenkového.

69. Dostí časté jsou již v raném staročeském jazyce věty se spojkou *kdyžkoli* v platnosti „kdykoli“. Na př.:

kdyžkoli jemu myšlenie přišlo, tehdy . . . říekáše . . . Otc.; *kdyžkoli* duch zlý nadlapiše Saula, David vzbudieše Ol.; tu pečet on má vždycky mieti, *kdyžkoli* pohní Všeh.

Přípona *-koli* je od původu samostatné zájmené příslovce časové, hojně se vyskytující v raném staročeském jazyce ve významu „někdy“. Proto se oddělovalo od *když*; na př.:

když se koli nečisté myšlenie v něm roznietí . . . , máš to vše uhasiti Otc.

Viz v § 111.

Původní smysl vět s *kdyžkoli* je tedy tento: když mu někdy přišlo myšlení atd. Z toho se pak vyvinulo pojetí opětovanosti.

Podoba *kdykoli*, *kdykolivěk* zobecněla až v jazyce pozdějším.

70. Jako osobitý typ jsou doloženy od samého 14. století časové věty ve smyslu novočes. spojky »jakmile«. Mají indikativ a uvozují se spojkou *jakož*, též v podobě *jakž*, *jakžt*. K ní se často přidružují příslovce *brzo**), *náhle*, *rychle*, a to zpravidla jako slova samostatná, oddělená od nich leckdy slovy jinými (*jakož* je *rychle* potka apod., viz dále). Někdy snad s nimi splývala v úkonu přípon, jak je tomu s *koli* u časových spojek *kdy*, *když* . . . (§ 69). Na př.:

jakž je uzřě, ihned je po obličejí pozna Otc.; slušie ihned udusiti hněv, jakž se zažže Štít.; *jakžt* (dívký) na mužě vynikú »vyrazily«, tak všecky plavecky křikú Dal.; *jakž* se túto mastú pomaže, tak sobě třetí den zvoniti káže Mast.;

*) Znamená původně „rychle“.

jakž brzo (člověk) boží milost ztratí, tak ihned v hříech upadne Alb.; *jakž brzo* provolachu, tak všickni na vojnu vstachu Alx.; *jakž brzo* se oddá na skutek smilstvie, tak ihned rozum bude pohřížen v tělesnosti Hus; *jakž náhle* v řeči bysta, oba sobě se sliúbista Jid.; moře, *jakž náhle* vietr pověne »zavane«, tak se vzmúti Štít.; *jakož* jej *rychle* potka, nejmě před ním živótka Alx.; *jakož to rychle* povědě, tak oběma očima vzhledě Hrad.

Z těch dokladů, kde je proti *jakož* . . . v hlavní větě příslovce *tak*, zdálo by se, že se platnost časové spojky »jakmile« vyvinula u *jakož* z úkonu souvztažného příslovce, jaký má v souvětích typu »jak si usteleš, tak si lehneš«. Tento výklad by nebyl správný, protože věty s *jakož* v platnosti »jakmile« jsou zcela jiné povahy než věty s *jak* souvztažným.

Věty s *jak* „jakmile“ vyjadřují časovou okolnost, za které platí obsah věty hlavní, jsou větně rozvíjecí. Věty se souvztažným *jak* však jsou člensky rozvíjecí, neboť rozvíjejí příslovce *tak* věty hlavní. Sr. v § 86. Vývoj od souvztažného příslovce *jak* k časové spojce nebylo by možné dobře pochopit.

Nabízí se domněnka, že se spojková platnost příslovce *jakož* vyvinula z jeho prvotní platnosti citoslovečné, a to upozorňovací »hle«. Na př. souvětí z Dal. znamenalo původně: hle, na muže vyrazily a tak plavecky vykřikly.

Tak zde má význam »proto, se zřením k tomu«, běžný ještě dnes, zejména v řeči lidové a hovorové: bylo mi zima a *tak* jsem šel *rychle*; bylo mi to divné a *tak* jsem se ptal, jak se to stalo.

Šlo by o obdobný vývoj, jakým nabylo platnosti časové spojky citoslovce *ano*. Viz v § 31.

Rozdíl je v tom, že *jakož* nabylo platnosti časové spojky ve smyslu »jakmile«. To však je rozdíl vyplývající z obsahu věty časové a z jejího vztahu k větě hlavní, z toho, že děj věty hlavní proběhne hned za dějem věty vedlejší. To pak je vyjádřeno adverbii *brzo*, *náhle*, *rychle*.

Z původního citoslovečného úkonu příslovce *jako* vyložili jsme si již jeho spojkovou platnost obsahovou (§ 44), podmínkovou (§ 60) a přípustkovou (§ 66).

PODŘADNÉ SOUVĚTÍ PŘÍČINNÉ

71. Příčinné souvětí*) je v staré češtině hojně zastoupeno několika různými typy podřadných vět.

1. Dostí časté, nikoli však v raných textech, jsou vedlejší věty se spojkou *protože*; na př.:

*) Užívám tohoto ustáleného názvu, třebaš nezcela přesného, protože mi jde jen o vznik a vývoj tohoto větného typu.

nepojedeš, protože jsi jediný syn můj Gesta; protože darem božím mně poddáno, o každém jich . . . chci se ku vypravení snažně pokusiti Mat. »protože mi (to) bylo svěřeno, chci se o každém z nich snažně pokusit vypravovat«; Daniela biskupa císař . . . uprosil, protože vlasky »vlašsky« uměje byl užitečen, an se však odtaháše, protože mějéše zinnici Pulk.; neutíkám potají . . . , protože vím, že vám nic neschází v slovu božím Hus.

Vlastní spojka je tu že a proto je příslovce, kladené původně v hlavní větě, jak tomu bývá ještě dnes: nepřišel proto, že přišlo.

Jde-li o texty rané, nemáme jistotu, zda číst: . . . proto, že . . . , či: . . . , protože . . . :

Tomu nasvědčují doklady, kde je na prvním místě věta vedlejší se že nebo s ež, na druhém věta hlavní s proto nebo s protož:

že tak chuten hříech, proto hříechu neostanú Štít.; že jediný jest buóh, protož jediný jest stvořitel Hus; ež jsem služebnicě Jezukristova, proto se porobenú služebnicí ukazují Pass.

Protož je z proto-že, znamená vlastně »proto-hle«, ale že s ním splynulo, aniž takto vzniklá spřežka nabyla platnosti spojky. Je to příslovce ukazovací = proto, jako v nové češtině: protož pojďme ap.

Ve významu »proto« je doloženo i protože: svatý Prokop téj chvále nechtieše, protože takto mluvieše: milá bratří . . . Hrad.

Podoba protož(e) vznikla dřív než spojka protože. Na to ukazují staročes. doklady, kde je protož, že:

protož, že dobrý život někteří v dětinstvě . . . počínají, protož jako v rozličných hodinách dělníci jsú do vinice pozváni Mat. [v hlavní větě opakováno protož].

Je tedy možné, že spojka protože nevznikla jen z »proto, že«, nýbrž i z »protož, že«, a to splynutím dvou ž.

Tomu, že proto ke spojce původně nepatřilo, svědčí doklady se samým že:

ti bydléchu u pokoji, že se juž nehodiechu k boji Alx.; Senacherius, že se rúhal pánu bohu, od svých synuóv zabít jest Žid.

Příčinná věta se že je tedy v podstatě věta obsahová; vyjadřuje obsah příslovce proto právě tak, jako vyjadřuje věta se že obsah zájmena to v souvětích typu »vizi to, žeť jest zima (Pass.)«. Viz v § 42. Proto se vyskytuje v příčinných větách jako v tomto typu vedle že též ež (viz výše Pass.) a jenž:

protož, jenž Josef bieše ot národa Davidova, pojem Marii z Nazareta do Betlema s ní šel Pass. »proto, že . . .«. Viz v § 43.

Z toho plyne dále, že původní smysl příčinného souvětí je tento: nepojedeš proto, hle, jsi můj jediný syn. Sloučení příslovce proto se že ve spřežku protože bylo provedeno ze snahy, aby se věty příčinné výrazově odlišovaly od vět obsahových. Je to odraz myšlenkového zpřesnění: mluvčí si uvědomili, že je v souvětí typu »nepojedeš proto, že . . .« obsahová věta jiné povahy než v souvětí typu »vizi to, žeť jest

zima«, že vyjadřuje okolnost, za které probíhá děj věty hlavní, pro kterou se děje to, co vyslovuje věta hlavní.

Užívání v příčinné platnosti spojky že samé, viz doklady výše, je archaismus, starší vývojové období, kdy se nerozlišovaly výrazově a původně ani myšlenkově, věty obsahové od příčinných.

Tento archaismus žije do dneška: že přišlo, nepřišel, »protože . . .«.

72. 1. Již v raných textech se klade spojka poněvadž (poňavadž, poňadž). Na př.:

poněvadž otec jest vždy, tehda také syn je vždy Štít.; poněvadž vás tam budu viděti, zdeť na vás nebudu hlédati Otc.; poněvadž sem se o jich vieř zvláště zmienil, také jsem tuto jich vlastní abecedu popsál Mand. // jiný rukopis poňadž;

poňavadž zlata ani stříbra nemáš, čím se obchodíš? Gesta „z čeho žiješ?“; poňavadž takým neřádem šel jest ten sbor . . . , nedajte sebe uhroziti Hus; poňavadž já tebe z tvého smysla bláznivého vyvésti nemohu, tehdať já tobě „pro tebe“ požádám, aby ty . . . Mand.

Po stránce slovtvorné je základem této spojky předložkový výraz po ně, původně po je, s významem „pro to, proto“ (§ 80).

K po ně z po je sr. na ně, za ně . . . z na je . . . podle k němu, v něm, s ním . . . Píšeme po ně . . . místo po ně podle pravopisného zvyku časem zobecnělého.

K významu předložky po sr. staroč. »jiti po vodu (po koho apod.)« = pro vodu . . .

Slabika -vad- je přípona jako v dota-vad, doka-vad (// dotud, dokud) a -ž je ze -že, které je od původu samostatné slovo, citoslovce že s významem „hle“ (§ 43).

Podoba poněvad, spodobená v poňavad, je doložena; na př.:

poňavad jste jednomu z těchto mých bratřicí nejmenšímu učinili, mně jste učinili Mat.

Má zde význam „pokud“: pokud jste . . . učinili, (potud) mně jste učinili. Je to platnost souvztažná, obdobná s „jak si usteleš, tak si lehneš“.

Podoba poňavadž vznikla nejspíše spodobou z poněvadž a poňadž vzniklo výpustkou z poňavadž.

Vyskytuje se též ponivadž, ale to není příčinná spojka, snad obměna spojky poněvadž, jak asi myslí Smetánka, který je uvádí v slovníku k Otc. pod tímto heslem. Obě tato slova mají společné jen příponové -vadž.

Základem našeho slova je výraz po ňu (přehláskou po ni), t. j. dobu, který tedy znamená »potud« a v podobě poniž pak má relativní platnost »pokud«.

Také poni-vadž znamená totéž; sr. v OtcB.: dokudž kto muož najdál, toho taj || rukop. A: ponivadž.

2. Se zřením k tomu, že poněvad znamená od původu totéž co proto, lze mít zato, že vývoj spojky poněvadž byl stejný s vývojem

spojky *protože* (§ 71), tedy »poněvad, že...«, pak »poněvadže, poněvadž«. Rozdíl mezi nimi je jen časový, ten, že původní výraz »poněvad, že...« splynul v *poněvadže* a nabyl spojkové platnosti o něco dříve než *proto, že...* Tomu nasvědčuje to, že se *poněvad, poňavad* vyskytuje v dějinné době už jen ojediněle; viz výše.

Když už byla spojka *poněvadž*, kladlo se v hlavní větě nějaké ukazovací příslovce náhradou za *poněvad* splynulé se *že*. Sr. v onom štítenském dokladě: *poněvadž otec jest vždy, tehda také syn je vždy*.

Tehdy (tehda) není v staré češtině příslovce jen časové, nýbrž mívá často význam »tedy, proto, tak«. To je výsledek jeho původní platnosti citoslovenčné (§ 12). Sr. různé významy příslovce *tu* (§ 16).

Sprežení *že* s *poněvad* vyplynulo jako u *proto-že* ze snahy rozlišit výrazově od platnosti prostě obsahové platnost příčinnou a je to další svědectví toho, jak se lidské myšlení zpřesňovalo.

73. 1. Velmi zřídka se uvozují příčinné věty spojkou *jež* a *ješto*, psanou zpravidla foneticky *ješto*; na př.:

svatého Klimenta máte dělati nemožieše, *jež sobě v žalosti rucě zhryzla* Pass.;

jenž dřieve, *ješto byl pohanem*, jedniem činem »neustále« blúdí Mat.; tak tů bolestí, *ješto se bieše ukúsl*, přemože žádost tělesnú Otc.; vobchází kolem kuchyně, *ješto ho svědí hladem břiše* FrantPr.

Leckteré doklady jsou nejisté, *poněvadž* lze v nich chápat *ješto* buď za příčinnou spojku nebo za t. zv. neshodné relativum místo *jenž...* (§ 81). Na př.:

hořě vám..., *ješto zavieráte* královstvie nebeské před lidmi Mat. = *protože* // kteří; hořě vám..., *ješto jéte* domy vdovie tamt.; hořě vám..., *ješto pravíte* tamt.

Na platnost relativní ukazuje to, že Br. má v třetím z těchto dokladů *kteríž pravíte*. Na druhé straně je v Mat. (132^a) vedle sebe *ješto* i *protože*:

těm také, jižto o něm vrtráchu »reptali«, *ješto* s zjevníky *protože* a s hřiešníky jedieše, proč také odpovéděti nehrdal?

Straka to vykládá tak, že se opisovači v 15. století zdálo *ješto* málo výrazné a proto je ještě za psaní nahradil spojkou *protože*.

Možnost dvojího pojetí těchto dokladů svědčí o tom, že se obojí pojetí vyvinulo z nějakého jiného staršího pojetí jednotného, myšlenkově méně přesného. Sr. na př. *ač* v platnosti podmínkové i přípustkové (§ 66).

K tomu přistupuje ta okolnost, že má *jež, ješto* platnost obsahové spojky *že* (§ 42, 43) a odporovací spojky *kdežto*; viz v § 82. Dále to, že mívá platnost vztažných příslovcí *kde, kam, kdy*; viz v § 88.

Za třetí je třeba mít na mysli to, že se v platnosti příčinné spojky vyskytuje v starých textech i maskulinum *jenž*. Na př.:

otec často jeho tepieše, *jenž se nechtěl pohanským modlám modliti* Pass.

Tyto okolnosti dokazují, že je třeba najít nějaký společný pramen, z kterého vznikly všechny tyto významy slova *jež, ješto*, i podoba *jenž*. Domnívám se, že jde o neutrum *ježe*, *jež* s původní platností »hle«, společnou s citoslovcem *že*. Viz v § 43. Poznali jsme v řadě případů, že se z původní upozorňovací platnosti vyvinula různá platnost spojková, u *že* samého, u *jako* a *kako*. Důležité je, že se též výrazné upozorňovací citoslovce *ano* vyskytuje v takových případech, kde proniká platnost příčinná »protože«:

v této někaké podobnosti velikáj »veliká je« nepodobnost, *ano naše zrcadlo jest k našemu obrazu učiněno* Štít.; neb se mu dobře vedieše, *ano jej ctie* na vše strany Baw.

Lze proto předpokládat, že na př. souvětí »dělati nemožieše, *jež sobě rucě zhryzla*« znamenalo původně: nemohla dělat, hle, pohryzala si ruce. Tím si vysvětlíme podobu *jež-to (ješto)* jako vzniklou spojením s druhým upozorňovacím neutrem a jako obdobu k *aj-to-t* (§ 12) a *ten-to* »tenhle«.

Pojetí neutra *ježe...* za spojku je odrazem rozvoje myšlení, toho, že si uživatelé jazyka uvědomili vztah mezi oběma větami v souvětí, příčinnou platnost věty s *ježe* (§ 71).

Vycházejíce z citoslovné upozorňovací platnosti neutra *ježe*, dovedeme dobře pochopit jeho spojkovou platnost obsahovou (»že«), neboť i ta vznikla z úkonu upozorňovacího (§ 43). Tato dvojnásobnost byla odstraněna tak, že se v platnosti obsahové, kterou má *ježe* v raných textech, ujalo časem zpravidla *že* (§ 42), takže se *ježe*, později veskrze *ješto*, mohlo stát jednoznačným výrazovým prostředkem pro platnost příčinnou. Tento vývoj je příznačný odraz zvýšení přesnosti v myšlení, záležející v tom, že si uživatelé jazyka uvědomili časem různý vztah vět v souvětí, vztah obsahový a příčinný, a že si jazyk tento dvojitý souvětý vztah rozlišil i výrazově.

Spojka *ješto* se dochovala v podobě *ješto* jako archaismus do nového spisovného jazyka.

Z původního citoslovenného *ježe* dovedeme pochopit i vznik příčinného maskulina *jenž*, a to takovým mluvnickým vývojem jako u *jenž* v platnosti obsahové spojky »že«. Viz v § 43. Vrstující přesnost myšlení a z toho plynoucí potřeba výrazového rozlišení způsobila, že se jazyk tohoto obojího *jenž* vzdal, *poněvadž* bylo svým zněním totožné s relativem *jenž*.

2. Konečně velmi zřídka je doloženo v platnosti příčinné spojky *jelikož, jelikožto*:

ty pravdy lidské..., *jelikož sú nalezeny od lidí*, nazývám lidské Chelč.; všechny věci jsú dobré, *jelikožto* jsú od jeho svatě milosti učiněny Hus.

Starší význam je „se zřením k tomu, že“, t. j. význam relativního příslovce (§ 87). A tento význam proniká zřetelně též v uvedených dokladech; nelze proto říci s jistotou, že v nich jde o platnost spojkovou. Ale jsou to případy, v kterých se spojková platnost časem vyvinula. Dnes je *jelikož* spojka nepochybná.

SOUVĚTNÉ VĚTY S *až* (*ažl*)

74. 1. V novém jazyce je *až* podřadná spojka jednak účinková (vybíral, *až přebral*), jednak časová (počkej, *až přijdu*). V starém jazyce jsou vedle těchto vět různé věty, kde *až* (*aže*) podřadnou spojkou není. Jsou důležité pro vývoj podřadné spojky *až* a vůbec pro vývoj podřadného souvětí.

Jsou to předně věty tohoto typu:

krátký čas toho vynide, *až král Filip světa snide* Alx. „se světa sešel, zemřel“; vstav nahoru inhed jide, *až* Sibillu tu nadjide Leg-Schwatz; těch let země velmi zhynu, *až* kniežecie mladost minu Alx.; na mále, *až* mě neužříte; opět na mále, *až* mě užříte EvS.

Podřadnému pojetí těchto vět s *až* brání tento jejich smysl: uplynul od toho krátký čas a král Filip zemřel. Naopak souřadnému pojetí nasvědčuje toto místo v Br. (Jan 16, 16):

maličko a neužříte mne, a opět maličko a užříte mne. Je to paralela k místu výše uvedenému z EvS.

Lze se dovolávat i obdobných příkladů novočeských: ještě chvílku *a bude to hotovo*. Má tedy *až* od původu v podstatě platnost slučovací spojky *a* a jde jen o to, jak vznikla podoba *až*. Z toho, co jsme poznali o staročeském větosloví, lze soudit, že je *až* z *aže*, jehož *-že* je od původu známé nám upozorňovací citoslovce *že* (§ 43).

Souvětí uvedené z Alx. znamenalo tedy původně: »... a hle, král Filip zemřel«. Mimoděk si vzpomínáme na hojně staročeské věty s *tu*, které znamenalo »hle« a stalo se citovou částicí: dále sme šli a tu přišedše ... Lobk. (§ 16). Je pravděpodobné, že i věty s *až* nabyly časem takového citového odstínu jako *tu*: krátký čas ... tu král Filip zemřel. Z toho plyne, že sprežka *až* nabyla platnosti citové částice, vyjadřující překvapení.

Doklady v § 16 mají hojně *tu* (*tuž*) po vedlejší časové větě: když u těch rovón stáchu, tu z nich hlínu vykopachu (Jiří). V Alx. se čte obdobný doklad s *až*:

když se rozpomenu, *až* mi se srdce zavine.

Ani zde není *až* spojka, a to účinková, neboť vedle podřadné spojky časové *když* nemůže být ještě účinková spojka *až*. I zde jde o původní *a že* »a hle, a tu«.

Proti dokladu z Jiří je tu navíc spojka *a*, která bývá často mezi větami souvětí podřadného (§ 34).

Lze říci ještě dnes: když si na to vzpomenu, *až se mi sevře srdce*. Není tu *až* podřadná spojka, nýbrž je chápeme v druhém úkonu, který dnes má, za příslovce, vztahující se k slovesu *sevře* = srdce mi to skoro, téměř sevře.

Proniká však tu též význam »tu«, tedy platnost citové částice. Toto pojetí je živý archaismus, kdežto pojetí příslovečné je vývojové novota.

Vidíme, jak si jazyk starou formu přizpůsobuje, vkládá do ní nový obsah.

2. V některých starobylých dokladech má *až* podle našeho pojetí úkon obsahové spojky *že*. Na př.:

sta se to časa jednoho ... , *až se ot lovcův zbludi* Alx. »... , že zabloudil od lovců«.

Na otázku, proč je tu *až*, lze odpovědět zase tak, že tu jde o *a že* »a hle, a tu«. Zda se věta s *až* chápala v tomto smyslu, či ve smyslu obsahové spojky *že*, s určitostí říci nedovedeme.

75. Případy uvedené v předešlém § umožňují nám správně pochopit tento výrazný souvětý typ s *až*, vyskytující se v raných textech:

liška toho řeci netaže, až ji čbán k sobě přitaže Hrad.

Jiné příklady: netáhl Ježíš toho řeci, *až* Jidáš s množstvím rytieřstva pojide Pass.; netáhneť mi vydati palladium, *ažl* já vám je vydám Troj.; netáhu zítra vstáti, *až* ten ciesař je se ptáti Kat.; netáhne míti od papeže listův, *až* ihned svolá žakovstvo Hus.

Sloveso *netáhnúti* znamená tu »nestihnout, nestačit«, *až* pak je z *a že* jako v typě z § 74. Smysl je tedy tento: nestačila to liška dořící a hle, džbán ji k sobě přitáhl || sotva to liška dořekla, než to liška dořekla, džbán ...

Sr. mor.-sloven., valaš. *stihnúť*: stihli ste dojt, už tam pří = jen jste stačili dojt, už ...; stihli ho obrajti dopadnúť, byli by mu vydubili = kdyby ho byli stačili obrajti dopadnout ... (Bartoš, Dialektický slovník moravský, pod heslem *stihnúť*).

A sr. rus. не успеть, как ...

Ani zde není tedy *až* podřadná spojka, nýbrž souřadné *a*, s kterým splynulo původní citoslovce *že*. Tomu nesporně nasvědčují případy, kde se připojuje druhá věta k první bezspoječně: *

netáhla se buchu pomodliti, přišlo hrozné hřimanie Pass.; netáhl na póli »v půli« řěky býti, ozřě se za se »za sebe« tamt.; netěže had k síle přijíti, poče hned vešken dóm jedem przniti Baw.

Podle případů v předešlém § je nasnadě výklad, že *až* nabylo i v našem typě platnosti citové částice »tu«, vyjadřující překvapení: nestačila to liška dořící a tu ji ... Na druhé straně pak je souvětý typ se slovesem *netáhnúti* oporou výkladu, že *až* znamenalo původně »a hle«.

76. S tímto souvětým typem souvisí další typ s *až*, totiž:

dřeve než šest dní pomínu, až strati lidu třetinu Alx.

Smysl je tento: dřív než minulo šest dní, ztratil třetinu lidu. V první větě bývá před *než* též příslovce *prvé*, někdy *než* samo. Na př.: *dřeve než tam přijel, až umřela* ta jistá paní Gesta; *prvé než* jest Abraham byl, *až jsem já* Krist.;

než ho ta (Kateřina) došla, *až* jí na cestě poselství . . . *oznámeno* VelKal.

Slovo *až* není ani tu podřadná spojka, nýbrž jako ve větách probíraných v § 75 a 74 od původu slučovací *a*, s kterým se spráhlo upozornovací citoslovce *že*. Prvotní smysl je tedy tento: dříve než minulo šest dní, (a) hle, ztratil . . . Z něho vznikl časem význam »(a) tu ztratil . . .«, t. j. citový odstín překvapení.

Slovo *než* chápeme za podřadnou spojku, takže spojení této vedlejší věty s hlavní spojkou *a* se *že* je známý nám typ »moci-li tak budeš učiniti a ty učiníš« (§ 34). Z toho plyne, že je naše souvětí od původu souřadné a proto se spojovalo slučovací *a* (§ 35). Tomu nasvědčují obdobné případy, kde není v první větě *než*, nýbrž záporné přísudkové sloveso. Na př.:

nezapřeje kohout, až mě zapřeš „zapřeš“ třikrát Krist.; ješče řeči *nebieše dokonala, až se jěj tu anděl zjeví* Kat.

V těchto případech je *a* zcela ústrojně a také tu jasně proniká původní smysl spojení *a že*: nezazpívá kohout a hle, zapřeš mě. Po stránce obsahové vyjadřují tato souvětí totéž co souvětí s *než*; lze říci: než zapřeje kohout, zapřeš mě. Rozdíl mezi nimi vznikl tak, že se v prvních kladla zápornka *ne* s a m o s t a t n ě, jako věta a spojovala se s větou slovesnou spojkou *že*: *ne, že* ho došla, *až* jí oznámeno poselství.

77. Toto *ne* byla jmenná věta s původním významem »není tomu tak, není to, ta okolnost«. Sr. v novém jazyce na př.: *ne, že bych vás nerad viděl* (Rais) = není tomu tak, není to proto, že . . .

Sr. též odpovědi: máš nůž? — *ne*; půjdeš tam? — *ne*. Dnes chápeme *ne* ve smyslu »nemám«, »nepůjdu«, ale toto pojetí je druhotné. Zápornka *ne* musila mít původně nějaký jeden smysl, který připouští podle různého obsahu otázky smysl různý. Sr. tento staročes. doklad z Gest: řekl císař jemu: já jsem ten (kámen) schoval . . .; Gido řekl jemu: *nenie tak* »neschovals jej«. Nebo tamt.: *ne*, nebylo by to spravedlivé »nemělo by to tak být«.

Od původu větné *ne* je v takovýchto staročes. dokladech:

ona nestrpěla, *než vždy se napila* (z konvice s jedem), i umřela Šach. »nezdržela se, nýbrž se vždy napila«.

Původně: nestrpěla; *ne, že* »hle«, vždy se napila = není tomu tak, (nýbrž) hle, vždy . . . Mluví na důraz opakoval sloveso »nestrpěla«, a to nepřímou tím, že místo něho položil *ne*. Dnes bychom řekli: ano, nestrpěla, nýbrž . . .

Než tu nabylo úkonu souřadné odporovací spojky »avšak, leč, nýbrž«. V knižním jazyce žije dodnes: kočka ryby ráda jí, *než* do vody se jí nechce.

Dále se vyskytuje od původu větné *ne* v dokladech tohoto typu: každú naši potřebu obmyslé; *ne, i* potřebu každé múchy Štit.; divná, *ne, i* strašivá věc se přihodila Pulk.

Původní smysl je tento: není tomu tak, i potřebu každé mouchy. Smysl pozdější: ba (dokonce) i potřebu každé mouchy.

Po ztrátě větné platnosti nabylo *ne* ve spojení s *i* úkonu stupňovacího příslovce »dokonce«, které se stalo součástí následující věty.

O původní větné platnosti *ne* svědčí ta okolnost, že v podobných případech má Štitný velmi často *nie*:

ne každýl, nie, zielo kto i z nábožných bude takým ohněm plápolati; — nic jim to nebude užitečno . . .; *nie*, hóre jim bude.

Gebauer pokládá toto *nie* za nejasné, ale je to totéž *nie*, které se vyskytá v slovesném tvaru *ne-nie* a které právem vyvozuje z *ne-je(st)*.

Původní smysl je tedy tento: ne každý, není tomu tak, málokdo . . .; není tomu tak, hůře jim bude.

Po ztrátě větné platnosti nabylo *nie* platnosti záporně stupňovacího příslovce: ne každý, ba naopak málokdo; nic jim to nebude užitečné, ba naopak hůře jim bude.

Tento vzácný archaismus z jazyka vymizel.

78. Pro vývoj vět s *až* jsou důležité jiné případy s původním samostatným *ne*; na př.:

sta se po hříechu těchž časov, kněz Oldřich umře; vlozichu jej v rov a ne tak kláštera ješče bieše dočínil, jakž svatému Prokopu slíbil Hrad. (14^b—15^a).

Dnešní pojetí je toto: vložili jej do rovu, než ještě (= do té doby) klášter dodělal, mohl dodělat. Původní znění je: a ne tak, kláštera dočínil, smysl pak: a není tomu tak, (že) klášter dodělal.

Obě věty se tu řadí k sobě bezespoječně, jak původně bývalo; viz typ »vizi na tobě, ty jsi prorok« (§ 30).

Je pravděpodobné, že *ne* ztratilo větnou platnost, stalo se součástí následující věty slovesné, ale nelze říci s jistotou, zda se věta s ním chápala v dnešním smyslu »než tak ještě klášter dodělal«, t. j. zda *ne* nabylo úkonu podřadné časové spojky.

Této platnosti nepochybně nabylo *než* v typu: *než ho došla, až jí poselství oznámeno* (§ 76). Předešlé případy ukazují, že je tu třeba vycházet z větné platnosti zápornky *ne*: *ne, že* ho došla . . ., a z původního smyslu: není tomu tak, že ho došla, a hle, bylo jí oznámeno poselství.

Další vývoj byl ten, že *ne* ztratilo větnou platnost, že platnost obsahové spojky, obě slova splynula v *neže, než*, které nabylo úkonu

časové spojky. V tomto novém úkonu se přidávalo příslovce *dříve* nebo *prvé*, vyjadřující srovnávací povahu spojky *než*, to, že uvozuje větu, jejíž děj nastane dříve než děj vyslovený ve větě druhé.

V tomto typu se připojovala obsahová věta k *ne* spojkou *že*: *ne, že ho dojela, kdežto v předešlém typu »ne tak, kláštera dočinil«* bylo spojení *ne* s obsahovou větou bezespoječné, t. j. vývojově starší. Sr. typ »vizi, ty jsi prorok (§ 30)« || typ »vizi, žeť jest zima« (§ 42).

V některých takových případech stalo se *než* členskou spojkou srovnávací; na př.: *jsem starší než ty*.

Gebauer správně praví, že to znamená vlastně: *jsem starší, ne ty, ale celý průběh tohoto dění byl tento: jsem starší, ne, že ty = jsem starší, není to, že ty (jsi starší)*. Je tedy *že ty* od původu obsahová věta jmená. Když *ne* ztratilo větnou platnost a splynulo se *že* v *neže*, *než*, ztratilo i *ty* větnou platnost a celý výraz *než ty* stal se částí předcházející slovesné věty »*jsem starší*«.

79. Ve všech případech dosud probíraných jsme zjistili, že *až* není spojka, nýbrž původní *a že* = *a hle*, tu. Spojkové platnosti, a to dvoji, nabylo však již v jazyce starém.

1. Za první má platnost *ú č i n k o v é* (*v ý s l e d n é*) spojky jako novočes. *až, že (takže)*. Na př.:

kázaje ho bítí, aže od paty do virchu nebylo v něm zdravie Ans.; *zimnice popade bratra našeho tak těžce, až musil v loži ležeti* Otc.; *já jsem tak nemilostivě zbita i zedrána, až na mě hrozno jest hlédati* Pass.; (voda) *jest tak lítně slítě, strašně studená, až vše pekelné ohně přemáhá* Lucid.; o stěnu *jím udeřila, až jest umřel* Gesta; *dotud neřád se rozmáháše, až i přide túha s hořem* Šach.; *aniť jsú (slova) tak tajna, až by jich nebylo praviti* Brig.

Z případů probíraných v předešlých paragrafech vyplývá, že *až* vzniklo z *a že* a nabylo spojkové platnosti z původního významu »*a hle*«. Je to odraz myšlenkového procesu, kterým si mluvčí časem uvědomili obsahovou souvislost obou vět, to, že druhá věta vyjadřuje účinek věty první. Původní znění *a že* svědčí, že souvětí s *až* bylo dříve souřadné; proto se spojovalo spojkou *a*.

Je to poučný příklad změny původního upozorňovacího citoslovce *že* v podřadnou spojkou (§ 43), tentokrát ve spřežce se souřadnou spojkou *a*. Z toho plyne, že též účinková spojka *že*, které se užívá vedle *až* (tak přšelo, že jsem promokl), je od původu upozorňovací citoslovce »*hle*«. Je proto již v starém jazyce:

tak již ohlechl »ohluchl« ten domácí lid obvolaný »*okřičený*«, *žeť se jeho nižádný nedovolá* Chelč.

A vyskytuje se tu i podoba *jež* (§ 42):

tak svatý život vedl, jež jest biskupem zvolen Pass.

Na původní význam »*a hle*« ukazuje dále to, že se v starém jazyce vyskytuje vedle *až, že (jež)* též *jako(ž)*, *jakž*, které rovněž znamenalo prvotně »*hle*« (§ 44). Na př.:

most Bavoři porubichu tak, jakož ledva strmieše Dal; *aby každý přihotoval se tak, jakž by té svátosti přijetí hoden byl* Otc.; *naplnichu obě lodí tak, jakž nemále toniechu* EvV.; *ten jest tak velmi nezbeden, jakž nedbá ijedněch kúzel* Alx.

Konečně je důležité, že se ve větách účinkových vyskytuje také *ano*, známé nám jako charakteristické staroč. upozorňovací citoslovce: *poče plakati, ano jeho slzy polévají* Otc. »*že ho slzy polévají*«.

2. Za druhé má *aže, až* platnost podřadné spojky časové jako v nové češtině. Na př.:

aže ležeš strachy hledě . . ., *lepší rady nemuož býti* Vít. »*až lehne . . .*«; *skry mě, až i mine tvój hněv* Pass.; *aniž muž čakaj, až by jeliž žena řekla* Štít.; *by král v smutce i v žalosti; až se své rady doloží, před tím se hradem položí* Alx.

I tentokrát se nabízí výklad, že tento spojkový úkon vznikl z původní platnosti »*a hle, a tu*«.

Když nabylo *až* úkonu podřadné spojky, jednak účinkové, jednak časové, drželo se *až* v platnosti »*tu*« ještě nějakou dobu, ale časem zaniklo.

Je tomu tak v těchto souvětích: *krátký čas toho vynide, až král Filip světa snide* (§ 74); *netáhl toho řeci, až . . .* (§ 75); *dříve než šest dní pominu, až . . .* (§ 76); *nezapěje kokot, až . . .* (tamt.).

Mimo spojkovou platnost podřadnou zachovalo se *až* v úkonu příslovce: *srdce se mi až sevře* (§ 74). Má několik odstínů: *až do rána; pět až šest atpod*.

V některých případech proniká původní větná platnost výrazu s *až*. Na př.: *plakal až hrůza*, původně: *plakal a že, hrůza = . . . a hle, (je z toho) hrůza*.

Literatura k § 67—79:

Jan Gebauer: HistMluv. IV, 672, 673 (k § 75; *netáhnúti, až . . .*), 207, 208.
Jos. Straka: Příspěvek k vývoji české hypotaxe. Mnema, 104, 105 (k § 73).
Fr. Trávníček: Neslovesné věty v češtině II, § 17, 19, 30.

VĚTY VZTAŽNÉ

80. Jsou v starém jazyce běžné, bohatě rozvité, ale rozvíjejí se dále, a jsou proto velmi důležité pro vznik dnešní mluvnické soustavy. Jejich různé podoby jsou nestejněho původu, takže sledování jejich vzniku poskytuje hojně poučení o rozvoji myšlení našich předků.

a) *Vztažné věty s jenž a ješto*.

Jde nejen o věty s přídavným zájmenem *jenž*, *jež* . . . , nýbrž také se zájmennými příslovcí tvořenými ze stejného základu, *jedy*, *jeda* a *j*., viz dále v § 87.

Věty s přídavným *jenž* jsou velmi hojné od nejstarší doby. Toto zájmeno se mluvnicky shoduje se jménem hlavní (řídící) věty, ke kterému se vztahuje, t. j. které rozvíjí. Protože je toto jméno členem věty hlavní, jsou vztažné věty s *jenž* člensky rozvíjecí. Na př.:

vosk, *jenžto plove* ŽKL.; *ten*, *jenže* větróm káže EvS.; *kamének*, *jenž* byl vzal Pror. [*jenž*, archaistický akus. = *jejž*]; vidiechom jednoho slavného *starce*, *jemužto* Eliáš riekáchu Otc.; toť jest mój *synáček*, v němž mi se jest slíbilo EvZ.; *ovce*, *jež* zahynula ŽW.; *pomsta*, jíž si nás trápil Modl.; jsva *bratřencé*, *ježto* naše matka mní . . . Pass. (du. = o kterých se domnívá); *tací dni* biechu, v nichž všě osenie ktviechu Alx. (místo *ktviechu* = *kvetla*).

Archaisticky jsou doloženy některé tvary bez -ž:

pochválen hospodin, *jen* nedal nás v jetie ŽW. »bud pochválen . . . , *jenž* nás nedal v zajetí«; jeden, v něm ďábel bieše, voláše Alb.

Relativum *jenž* je od původu u k a z o v a c í zájmeno *jen*, fem. *je* atd. s významem »ten«, který je hojně doložen v raných a ranějších památkách.

Na př.: böh *jeho* poraz, ktož jho hanie Mast. »toho . . .«; slúži *jemu*, jehožto ukřižovalo Pass. »tomu«; podobni budú *jim*, jíž činie to ŽW. »těm, kteří . . .«

Podoba *jenže*, *jenž* má příklonné -že, od původu citoslovce že »hle«; sr. *ten-hle*. Z toho dále *jenž-to*, sr. *ten-to*.

I podoba *jenž* mívá platnost ukazovací.

Na př.: ujide jediný Straba tú radú, jíž *jemuž* bieše dala bába Dal. »kterou *jemu* . . .«; když jěj počechu (nepoctivé ženy) . . . mluviti, *jimúžto* svatá Háta odpoveděvši vecé Pass. »těm . . .«

Vztažné souvětí je tedy od původu souřadné; na př. »vidiechom *starce*, *jemužto* Eliáš riekáchu« znamenalo původně: viděli jsme *starce*, tomu říkali Eliáš. Nebo »*tací dni* biechu, v nichž osenie ktviechu« znamenalo: byly takové dni, v těch . . .

Vznik vztažné platnosti zájmena *jenž* je následek toho, že si mluvčí uvědomili vztah obou vět souvětí, to, že druhá věta doplňuje obsah věty první. Vývoj hypotaxe z parataxe je jako ve všech ostatních případech odrazem rozvoje myšlení, jeho zpřesnění.

Je dobře možné, že se v rané době staročes. chápaly věty s *jenž* částečně za souřadné, v konkrétních případech však nemáme jistotu, o jaké pojetí jde. Odrazem původní platnosti ukazovací je užívání zájmena *jenž* p ř í v l a s t k o v ě ; na př.:

na tom (sloupě) je stál deset let . . . ; *jehožto* času veliká saň bieše v té straně . . . Otc. »toho času«. Podobně: *jenž biskup* oheň připravováže Pass.; *pro nižto příhodu* Ol.

81. Vedle *jenž*, shodujícího se mluvnicky s příslušným jménem věty hlavní, vyskytuje se velmi často r e l a t i v u m n e s h o d n é (nespojité, absolutivní), a to zejména *ježto* (*ježtož*), psané zpravidla foneticky *ješto* (*ještož*).

1. Tam, kde by mělo být shodné relativum v nominativě, klade se veskrze samo *ješto*; na př.:

tu řeč maje na paměti svatého Pavla *apoštola*, *ještož* praví Otc. [místo *jenž*]; není muže, *ješto* by všel k nám Br.; nemož lid státi dobře, jakž není krále, *ješto* by lid pořiedil Štít.; Jana jsú znali, *ješto* jediné u vodě moc měl křtíti Chelč.; súť někteří, *ješto* mnějí Hrub. [m. již]; to slušie těm, *ješto* nemají nižádné viny Otc.

2. Mělo-li by být relativum v jiném pádě než v nominativě, klade se zřídka samo *ješto*:

o válčě, *ješto* dievky s mužmi jměli Dal. [místo *juž*]; toto-li jest ten váš syn, *ješto* jste vy mluvili EvOl. [m. o němž].

Zpravidla se klade *ješto* a vedle něho osobní zájmeno *on* v příslušném pádě. Na př.:

kupte sobě oleje, *ještoť* jej prodávají Štít. [= *jejž*]; jakož se čte o jedné vdově, *ješto* jí zabili muže tamt. [= *jíž*]; u oltáře, *ješto* kněz na něm mši slaužil Lobk. [= na němž]; mnoho ctností, *ještoť* jsú *jimi* obdařeny mnohé panny Tkadl. [= *jimiž*].

Je-li podmětem hlavní věty *já*, bývá vedle *ješto* příslušný pád zájmena 1. osoby:

já sem ten, *ješto* pro mě prorok treskce padalé v hřiech Otc. [= pro nějž].

3. Řidčeji než *ješto*, ale celkem dosti často vyskytuje se neshodné relativum *jenž*, *jenžto*. Na př.:

památen byl jest *slova*, *jenž* jest měl k Abrahámovi ŽKL.; *tělo*, *jenž* pro ny těžce trpělo NRada; to ti naposled povědě, *jenž* . . . nejlepší vědě Alx.; *kněžna*, *jenžto* těžka bieše Pass.; *řeka*, *jenž* Meothides slove Alx.; *prorokuóv*, *jenžto* já šli »posílám« Pror.; *mnozí* sú mezi nimi, *jenž* tím nejsú vinni Hus;

s toho hradu, *jenž* Hrádek dějí Pulk. [= *jemuž*]; v niž hodinu »v tu . . .«, *jenž* mluvieše Saul Ol. [= v ňuž];

dub, *jenž* jej nazývají dryp Mand. [= *jejž*]; vida jednu moc svú velikú, *jenž* jí měl na světě Tkadl. [= *jíž*]; byl některaký muž, *jenž* se *jemu* udal jednu jeti . . . Gesta [= *jemuž*]; to on sám bieše, *jenž* mu se to přihodilo Otc.; královstvie to, *jenžto* on o něm kázáše Mat. [= o němž]; všech nedostatkov, *jenž* je člověk na sobě má Tkadl. [= *jež*].

82. Podle Gebauera vyjadřuje neshodné zájmeno »jenom relativnost« a přidané zájmeno 3. osoby »příslušný pád«. Neshodné relativum je pryč »odchylkou místo shodného«, t. j. vzniklo ustrnutím ze zájmena shodného. Domnívám se, že tomu tak není. Nelze dobře pochopit, že by si byl jazyk vytvořil shodné relativum a vedle něho vznikalo odchylkou relativum neshodné, které však v nepřímých pádech zpravidla vyjadřuje shodu připojeným osobním zájmenem *jeho, jemu* atd. Připojování tohoto zájmena svědčilo by o snaze shodu vyjadřovat, ale neshodný tvar *ješto* nebo *jenž* byl by s touto snahou v rozporu.

Gebauerovu pojetí neshodného relativu je na závadu to, že se zpravidla nevyskytuje místo shodného relativu *kteřý, která*... Gebauer praví toto: »*ěso, čsož* vyskytá se ve funkci relativu absolutiva v jazyku starším velmi zřídka, hojněji je pak *co* doloženo v jazyku pozdějším a novém«. A uvádí první nepochybné doklady až ze století 16.:

se všě zvolí, což k tomu příslušie VšehK. (z r. 1515) [m. která]; peněz, co litterati vykoledovali KolČČ. (1548) [m. které].

Starší Gebauerův doklad, z Rožmb. 221 (z doby kolem r. 1360), je nejistý.

Gebauer cituje takto: *opovie tu škodu, což se byla stala*. Ale text zní takto: *což se mu bylo za dřevního úředníka stala*. Neutrům *bylo* může být písařský omyl místo *byla*, ale nelze vylučovat možnost, že je naopak *stala* omyl místo *stalo*. Může jít o relativní větu od původu neutrální tohoto smyslu: *opoví škodu (z toho), což se mu bylo stalo*.

Ale i kdyby byl doklad z Rožmb. jistý, neměnila by se tím skutečnost, že se staročeský stav u zájmena *kteřý* podstatně odlišuje od stavu u zájmena *jenž*. Bylo by možné dovolávat se toho, že je neshodné *co* místo shodného *kteřý* běžné v dnešních nářečích: to je ten *člověk*, *co* jsem ti o něm vyprávěl. Ale to není zachovaný stav starobylý, nýbrž pozdní novota, která vznikla, až když *jenž* v nářečích úplně odumřelo nebo odumíralo. Není žádný důvod předpokládat, že se to snad stalo dřív než v době staročeské (§ 87—90).

Gebauerovu výkladu je dále na závadu mnohovýznamovost staročeského *ješto*. Má platnost příslovečných relativ *kde, kam, kdy* (viz v § 88); platnost obsahové spojky *že* (§ 42), příčinné spojky *protože* (§ 73) a účinkové spojky *že* (§ 79).

V některých dokladech má *ješto* platnost příčinné spojky *kdežto*: *ješto* dievka a nevdaná móż mysliti to, což k bohu slušie, to vdaná těžce robieć světu musí hlédati Štít. »mít zření na svět«; *ješto* by bohu tiem vším jměl slůžiti, bude tiem slůžiti světu tamt.; z čehož se máme radovati?; z toho dobrého, co jest nám učinil... , že nám již den nastal, *ješto* dřieve noc byla Rokyc.

Gebauer praví, že neshodné relativum nabývá »významu spojek podřadicích«. Je velmi málo pravděpodobné, že by relativum, třebas

neshodné, nabylo několikeré platnosti spojkové. Naopak je třeba předpokládat, že se různá spojková platnost i platnost jako relativního zájmena vyvinula z nějaké platnosti starší, a to z citoslovné platnosti upozornovací »hle«. Tak jsme si vyložili platnost obsahové spojky *že*, platnost příčinné spojky *protože*. Tak lze dobře vyložit i spojkovou platnost »kdežto«: *ješto* dievka móż mysliti to, což... = hle dievka... Z citoslovné platnosti lze dobře pochopit i platnost relativní; viz v následujícím §.

Proti výkladu, že je staročes. *ješto* neshodné relativum vzniklé ustrnutím shodného *jenž*, svědčí dále to, že se místo shodného *jenž*... vyskytuje vedle neshodného *ješto* též *jako, jak, jakož, jakožto*. Na př.:

kto jest ten, *jako* tě zradí Lék.; po smrti toho, *jakož* zabit byl Mill.; kdo jest onenno, *jako* tamto jde? Ezop; ten kohaut, *jako* zazpieval Lobk.; mezi rudú, *jako* z hor kopají Mill.; ten pes, *jakož* jeho pán miluje Gesta; hrnec, *jakožto* jím hrách cedie Lék.

Gebauer uvádí takové případy zároveň s *ješto* jako neshodné relativum »místo shodného«. To by znamenalo, že *jako* vzniklo místo shodného *jaký*. Tento výklad však nemůže být správný, protože ve shora uvedených příkladech shodné *jaký* vůbec nemohlo bývat: kto jest ten, jaký tě zradí; po smrti toho, jaký zabit byl atpod. Relativa *jaký* se užívalo a užívá dodnes v případech povahy jiné, totiž tam, kde jde o srovnání: *jakýž otec, takýž syn* ŽKl. Viz v § 91. Ve shora uvedených případech s *jako* o srovnání nejde a nemohlo proto vzniknout *jako* ze shodného *jaký*. Neboli: *jako* je od původu něco jiného než relativum.

83. Všechny tyto okolnosti nasvědčují tomu, že ani neshodné *ješto* nevzniklo ustrnutím ze shodného *jenž*, nýbrž že je to pozůstatek staršího stavu, kdy *ješto* ještě relativem nebyvalo, neboli kdy bývalo něčím, z čeho se teprve časem relativum vyvinulo. Vedle něho se kladlo osobní zájmeno nikoli jen na vyjádření »příslušného pádu«, nýbrž jako skutečné osobní zájmeno, v plné své platnosti tak, jak se klade ve všech jiných případech.

Podle Gebauera je t. zv. neshodné relativum vývojová novota místo hotového pravidelného relativu shodného, podle mého mínění je to vývojově archaismus. Vznik a vývoj relativních vět nelze vykládat odtržené od ostatních vedlejších vět. Souvětná podřadnost je výsledek zpřesnění myšlení, vyvinula se ze souřadnosti a proto je třeba vystopovat, z jakého souřadného větného typu podřadný vztahný typ vznikl.

Věděli jsme, že vztahné platnosti nabylo v jistém omezeném rozsahu zájmeno *an*, které se vyvinulo z původního upozornovacího citoslovce *ano*. Viz v § 39 a 41. Tento vývoj je podle mého mínění klíčem k vysvětlení t. zv. neshodného relativu.

Víme, že neutrům *ježe, jež* mívalo původně platnost upozornovacího citoslovce »hle« jako *ano*; viz o tom v § 43. Neshodné relativum

ješto je od původu neutrum *ježe*, spřežené s *-to*, které mělo rovněž upozorňovací platnost (§ 12). Je to tedy obdoba s *to-to* »tohle«. Proto se domnívám, že je neshodné relativum *ješto*, *ješto* svou původní platností upozorňovací citoslovce »hle«.

Podle toho na př. »Jana sú znali, *ješto* moc měl křtíti (Chelč.)« (§ 81) znamenalo původně: »znali Jana, hle, měl moc křtít«. Nebo »kupte sobě oleje, *ještoť* jej prodávají (Štít.)« znamenalo: kupte si oleje, hle, prodávají jej.

V tomto druhém dokladě je zájmeno *jej* zcela ústrojně, je položeno místo substantiva *olej*. Podobně je tomu se zájmenem v případech s *ješto* *jí*, *ješto* na něm atd., uvedených v § 81.

Na původní význam »hle« ukazuje zvláště *ješto* v platnosti vztažných příslovcí *kde*, *kam*, *kdy*; viz doklady v § 88. Je to plná obdoba toho, že i původní citoslovce *to*, *tu*, *tehdy*, *teď* nabyly platnosti místních nebo časových příslovcí (§ 12, 16).

Další vývoj byl zcela obdobný jako u *ano*: *ješto* ztratilo větnou i upozorňovací platnost, nabylo úkonu citové částice a později platnosti vztažné. Z *ano* se přímo vyvinulo shodné *an*, jak jsem vyložil v § 39, kdežto z *ješto* shodné relativum *jenž* nevzniklo. Na to ukazuje příznačná okolnost, že se píše zpravidla foneticky *ješto*, kdežto shodné relativum *jenž* ve spojení s *-to* píše se zpravidla se ž: *jenžto*, *ježto* (du.), *jehožto*, v *nichžto*.

Vztažná platnost shodného *jenž* vznikla z původní platnosti u *k a z o v a c í* »ten« (§ 80), takže věty s *jenž* existovaly, možná jen v začátcích, již v době, kdy ještě neutrum *ješto* znamenalo »hle« nebo bylo citovou částicí. Je pravděpodobné, že se neutrum *ješto* samo a spojení *ješto* *jeho*, *ješto* *jemu* . . . začaly časem chápat v relativní platnosti vlivem vztažných vět se shodným *jenž*. Teprve v tomto období lze mluvit o neshodném relativu, ale je třeba si uvědomit, že nevzniklo ustrnutím relativu shodného.

Tak dovedeme bez obtíží vysvětlit i »neshodné« relativum *jako*, *jakož*. Je to od původu upozorňovací citoslovce »hle«, které se časem stalo citovou částicí a nabylo platností relativní jako *ješto*. Na původní citoslovnou platnost neutra *jako* . . . ukazuje jeho pozdější platnost spojky obsahové (§ 44), podmínkové (§ 59), přípustkové (§ 66) a časové (§ 70).

Tak si dovedeme vysvětlit i neshodné *jenž* (*jenžto*), *jenž* *jej* apod. Domnívám se, že vzniklo spřežením shodného zájmena *jenž* s neshodným *ješto*, pochopitelným v době, kdy vedle sebe existovaly dva základní typy relativní, s *jenž* shodným a s původním citoslovečným *ješto*.

Vztažné věty člensky rozvíjecí (§ 80) vznikly tedy z dvojího pramene. Obojí vznik je odrazem rozvoje myšlení, jeho zpřesnění, záležitějšího v tom, že si mluvčí začali uvědomovat obsahovou souvislost

dvou původně souřadných vět jak v souvětí »vidiechom starcé, *jemužto* Eliáš říekáchu«, které prvotně znamenalo » . . . tomu říkali«, tak v souvětí »Jana sú znali, *ješto* moc měl křtíti«, které znamenalo prvotně » . . . hle, měl moci«.

Z existence dvojího typu vztažných vět člensky rozvíjecích lze si vysvětlit, že se spisovný jazyk mohl časem vět s neshodným *ješto* a *jenž* vzdát.

b) Vztažné věty s *kto*, *kteřý*.

84. Jde o věty se zájmennými substantivy *kto*, *čso*, *kolik(o)*, s adjektivem *či*, *kteřý* a s adverbii *kde*, *kam*, *kdy*, *kudy*, *odkud*, která mívají velmi často podobu *ktož*, *čsož* . . . Tyto věty jsou již v raném starém jazyce plně rozvity. Na př.:

ktož *pie* *vino*, dá se znáti Vít.; *ktož* chce, ten pochválí Alx.; böh jeho „toho“ poraz, *ktož* jho hanie tamt.; *kto* kak umie, ten tak pëje tamt.; *ktož* chce v domu škody zbyti, nedaj jiskřě ohněm býti Dal.;

což na duši zíščeš sbožie, s tobú jeho nic (do hrobu) nevložie Vít.;

kterýž (člověk) chce zbyti všeliké strasti, nerod prsta mezi dřvi a podvoj klásti Dal.; *kterýžt* nechtěl uvěřiti, ten v svém hoři musil býti Vít.;

která (žena) v založení kázní, téj netrěba časté bázni Alx. „která si počíná ukázněně ze své povahy“; *která* (bohyně) kraššie, téj bude dáno (jablko) tamt.; abychom skutky . . . popsali, *kteréž* smý svýma očima viděli Otc.; křesťané, *kteríž* jsú mezi nimi, ti obvíjejí své hlavy plátňem Mand.;

blažený, *či* böh *Jakubóv* pomocník jeho ŽW. »*či* pomocník je *Jakubův* büh, komu pomáhá *Jakubův* büh«;

tito, *kamž* se *vrhú*, tudy tesknosti nezbudú Kruml.; najvěčšie šlechta tu je, *kdež* smysl nrawy okrašlije Alx.; *ktož* *kady* chtě, jde do města tamt.; svatá Alžběta, *kudy* mohla, tudy radila svému muži Otc. »pokud, jak mohla«; zlý pokoje dobrých . . . nenávidie a ruší jej, *kudy* mohú Štít.

Tato vztažná zájmena jsou od původu *t á z a c í*.

Tázací zájmena *kaký* (příslovce *kako*) a *kteraký* (*kterako*) zpravidla vztažné platnosti nenabyly. O *kakož* . . . v platnosti přípustkové spojky viz v § 66.

Mínění Gebauerovo a Zubatého, že vztažné věty s *kto*, *kteřý* . . . nejsou v raném jazyce tak plně rozvity jako věty s *jenž*, není správné. Gebauer praví: »Relativní význam zájmenného adjektiva *kteřý* vyvíjí se teprve v době pozdější a během času. V jazyce starším je pravidlem relativum *jenž*; teprve časem klade se za ně *kteřý* víc a víc, až vrchu dosahuje; šíření vidí se patrně od stol. XV.«.

To je v příkrém rozporu s fakty. Zájmeno *kteřý* a k němu slušející substantiva *kto*, *čso* i příslovce *kde*, *kam*, *kdy* . . . jsou snad jako relativu vývojově pozdější než relativum *jenž*, avšak již ve 14. století existují vedle *jenž*

a nevznikla místo něho, nýbrž samostatným vývojem ze zájmen tázacích. Proto mají věty s nimi jinou základní platnost než věty s *jenž*; viz v § 85. Relativa typu *kteřý* časem částečně nastupují místo relativ typu *jenž* (§ 87 a násl.), ale to je jejich vývojový proces, který nelze považovat za jejich vznik. Gebauerův názor vyplývá z nerozlišování platnosti obojích zájmen.

Zubatý, který je si vědom rozdílu mezi obojimi zájmeny, praví, že je „v staré době *jenž* mnohem častější, než *kteřý*“ a dokládá to statistikou z Alx., kde prý je *kteřý* doloženo 12krát, *jenž* 214krát.

Tato statistika je pochybená, neboť záleží na obsahu projevů a na autoově pojetí, užije-li zájmena *jenž* či *kteřý*. V překladě Katonových Distich z doby kolem r. 1350, dochovaném ve Vít., je naopak zájmeno *kteřý* a *kto*, čso daleko častější než *jenž*. Prostě proto, že je žádá obsah díla, jeho obecný, příslovnický ráz: *kteřýž* člověk jest nesmělý, tenť k mužství nenie dospělý, *ktož* přemléčí, cti dobývá apod. Viz dále.

85. Ve všech dokladech uvedených v § 80 mohli bychom dnes užít zájmena *kdo* nebo *kteřý*: ten, *jenž* větróm káže = ten, *kdo* || *kteřý* rozkazuje větrům; ovce, *jež* zahynula = ovce, *kteřá* zahynula atpod. Měl-li starý jazyk relativa dvojí, nabízí se otázka, byl-li mezi nimi rozdíl či nebyl. Rozdíl mezi nimi byl proto, že jsou dvojího původu. Zájmeno *jenž* je od původu ukazovací (§ 80), vztažná zájmena *kto*, *kteřý* . . . jsou od původu tázací. Jde o to, jaký rozdíl mezi nimi v starém jazyce byl.

Profesor Zubatý vystihuje tento rozdíl tak, »že se věta se zájmenem *jenž* může vztahovati jen k osobě nebo věci určité, známé mluvčímu, k níž k jako známé vztažnou větou může ukázati; věta vztažná vyjadřuje jen jeden ze znaků známé osoby nebo věci, jež mluvčí chce zvláště vytknouti«. Zájmena *kteřý* užívalo se podle Zubatého »jen ve větách, které se vztahovaly k osobám nebo věcem n e u r č i t ý m (tedy ve větách významu obecného), anebo k osobám nebo věcem, které teprve obsahem vztažné věty se stávají určitými«. A podobně praví Zubatý o zájmenu *kdo*, že se věta s ním »vztahovala původně jen ku předmětu dosud neznámému, neurčitému«.

Tento rozdíl mezi obojimi vztažnými větami není dost ostrý.

Napsal-li autor Rožmb.: »ten při ztratil, *jenž* se otiperal«, mělo by v ní být podle Zubatého *kteřý*, protože jde o větu obecné platnosti jako v souvětí z Dal.: *kteřýž* chce zbyti všeliké strasti, nerod prsta . . .

A pokud se tento rozdíl projevuje, je nepodstatný. Obojí vztažné věty mají společné to, že jako všechny věty vedlejší blíže určují věty hlavní (řídící). Podstatný rozdíl mezi nimi může být jen v tom, jak, po jaké stránce je určují. Nazval jsem vztažné věty s *jenž* člensky rozvíjecí, (§ 80), protože rozvíjejí, blíže určují jeden člen věty, ten, s kterým se mluvnicky shodují: vidiechom . . . *starce*, *jemuž*to Eliáš říekáchu (Otc.).

86. Vztažné věty s *kto*, *kteřý* . . . chápeme dnes rovněž za člensky rozvíjecí. V souvětí »kdo nepracuje, ať nejl« vyjadřuje vztažná věta podmět věty hlavní = ať nejl člověk nepracující. V souvětí »kdo lže, ten krade« blíže určuje vztažná věta podmět věty hlavní, vyjadřený jen obecně ukazovacím zájmenem *ten* = lhář krade.

V souvětí »čím dřív, tím líp« (= čím to bude dřív, tím to bude lepší) blíže určuje vztažná věta příslovečné určení věty hlavní *tím* = bude to lepší o to, oč to bude dřív.

Toto pojetí však není původní, jak vyplývá z toho, že jsou to od původu věty tázací. Zeptám-li se: kdo to dokáže? a dodám-li: ten dostane odměnu, jsou tyto dvě věty základem vztažného souvětí »kdo to dokáže, ten dostane odměnu«. Vztažná věta neurčuje blíže ani sám podmět *ten* ani sám holý přísudek *dostane* ani jeho předmět *odměnu*, nýbrž rozvíjí celou větu »ten dostane odměnu«, neboť vyjadřuje okolnost, za které platí obsah celé této věty. Je v ě t n ě r o z v í j e c í.

Ona okolnost je podmínka nebo určení jí blízké = dostane odměnu za takových okolností, dokáže-li to, až, když to dokáže, se zřením k tomu, proto, že to dokáže. Vztažná věta tu má obdobnou platnost jako věty spojkové, vyjadřující různé okolnosti, za jakých platí věta hlavní (řídící). Sv. v § 66, 68, 73 o větách podmínkových, přípustkových, časových a zřetelových.

Tuto větně rozvíjecí platnost pochopíme, uvědomíme-li si, že tázací věty s *-li* a *jestliže* nabyly veskrze platnosti podmínkové. Sr. v § 62 a 63.

Podmínková nebo jí blízká platnost proniká dosti zřetelně ještě dnes; místo »kdo nepracuje, ať nejl« lze říci podle smyslu: nepracuje-li někdo, ať nejl. Smysl souvětí »co se vleče, neuteče« lze vyjádřit podmínkovým souvětím: neuteče to, vleče-li se to. Viz ještě v § 88 a 89.

O tomto pojetí v jazyce starším zřetelně svědčí některé doklady. Na př. v AlxV. 236—241:

ktož má dobré mravy, *kdo-liž* jest své viery pravý, nebo *ač* i pokolenie některý zbožného nenie, však jsú dostojni čstnosti, když dbajú o múdrosti = má-li kdo dobré mravy, je-li kdo v své víře pravý, nebo i není-li (i když není) některý z bohatého pokolení, jsou hodni cti, dbají-li moudrosti. Vztažná věta s *kto* je smyslem podmínková.

Věta s *kto* je mluvnicky relativní, druhá má relativum *kto* s podmiňovací spojkou *-liž*. Následující věta s *ač* vyjadřuje zdůrazněnou podmínku. Z toho vyplývá, že se též věta s *kto* chápala za podmínkovou = má-li kdo dobré mravy.

Jestliže si připomeneme, že jsou podmínkové věty s *-li* od původu tázací (§ 64), pochopíme, proč je v první větě *kto*, v druhé *kto-liž*: v staré češtině se druhá a další otázka souvětí uvozovala částicí *-li* (§ 29).

V tom je zároveň svědectví, že jsou podmínkové věty od původu tázací.

Nebo ve Vít. jsou obsahově obdobné případy vyjádřeny jednak souvětím vztažným, jednak podmínkovým s -li. Na př.:

což tě potká všelikého . . . , drž se toho || máš-li v domě co laskavého nebo jinde co milého, puť od toho »upuť«; pakli učiníš jinému co dobrého kterému, nerod toho zpravovati »nemluv o tom« || mohlo by být: co dobrého učiníš kterému.

Tu zároveň vidíme, že původně tázací zájmena *kto, čso, který . . .*, užije-li se jich v podmínkovém souvětí s -li, nabývající platnosti zájmen neurčitých = někdo, něco, některý . . .

Původně: *kdo se ptá? — ten nerad dá.* Z toho buď vztažné souvětí: *kdo se ptá, nerad dá, nebo souvětí podmínkové: ptá-li se kdo, nerad dá.* Podobně: *co se vleče, neuteče || vleče-li se co . . .*

Tato obsahová blízkost vět vztažných a podmínkových proniká zřetelně i v jiných případech.

Na př. v Alb. se čte: bohu příslušie . . . odpustiti hříechy, *komauž chce a když chce.* Druhá věta s *když* je podmínková = chce-li (§ 60), první relativní a má tedy též smysl podmínkový = chce-li komu (někomu).

Nebo říkáme: udělej (to), *co můžeš.* V Mat. se čte: *muůžeš-li co, pomuož (!).* Tato nepochybná podmínková podoba ukazuje, že i »co můžeš« znamenalo původně »můžeš-li co (něco)« nebo »pokud můžeš, pokud stačí tvé síly«. Dnes chápeme větu »co můžeš« spíše za člensky rozvíjecí, za určení zájmena *to*, za vyjádření jeho jen naznačeného obsahu.

Člensky rozvíjecí pojetí bylo podle okolností a vůle mluvčího možné i v jazyce starém, ale vyjadřovalo se neutrem *ješto*: *zději, vece, ješto mohu Alx. »učiním . . .« (§ 89).*

K platnosti zájmen *kto, který . . .* viz ještě v § 90.

c) *Nahrazování typu a) typem b) a naopak.*

87. V staročeském jazyce se pozoruje živý vývoj relativ, projevující se v tom, že jeden typ ustupuje druhému, úplně nebo částečně se jím nahrazuje. To je odrazem částečného stírání původních významových rozdílů mezi nimi.

1. První období tohoto dění záleží v tom, že ustupovala některá *příslušie*, příslušející k zájmenu *jenž*.

Již v rané době staročeské jsou doložena jen jako řídké archaismy příslovce *jedyž-to, jedaž*, která nabyla platnosti časové spojky a byla nahrazena spojkami typu b), hlavně *když*. Viz k tomu § 68.

2. Dost často je v rané době staročeské doloženo příslovce *jamo, jam, jamž*, které je obdobné s *tamo, tam* a také má původně týž význam. Na př.:

jam víetr pochýlí, *tam* člověk se schýlí Alx.; beř sě, *jamž* chceš Pass.; přišel jest na to miesto, *jamžto* ho poslal hospodin prorokovat Pror.

Ale bývá tu již často *kam*:

abychom odtud počeli jíti, *kamž* jsme vpadli Štít. [jiný štítenský rukopis má *jamž*]; jdi volno, *kam* libo Pass. „kam je ti libo“ [sr. výše *jamž*].

Časem *jamo* zcela odumřelo.

Je to poučný případ toho, jak se stíral významový rozdíl mezi obojími zájmennými příslovci.

Podle svého původu kladlo se *jamo* ve větách člensky rozvíjecích, t. j. v takových, které rozvíjejí, blíže určují jen ten člen věty hlavní, ke kterému se vztahují, t. j. nějaké příslovečné určení (sr. ve shora uvedených příkladech *na to miesto*), často příslovce *tam*.

Príslovce *kamo* se kladlo ve větách větne rozvíjecích, t. j. vztahujících se k obsahu celé hlavní věty a vyjadřujících nějakou okolnost, za které její děj probíhá (§ 86). Na př. *tito, kamž se vrhú*, tudý tesknosti nezbudú Kruml. = *tito* i *když* se někam, kamkoli se vrhnou, nezabývají se tím teskností. Vztažná věta nerozvíjí některý jednotlivý člen věty hlavní, na př. *tudy*, neboť to není příslovce místa, nýbrž znamená »tím, tak«.

Když se tento rozdíl mezi *jamo* a *kamo* setřel, začalo se *jamo* nahrazovat příslovcem *kamo*. Sr. dále *ješto*.

3. Dále ustupuje z velké části příslovce *jeliž, jelikož, jelikž, jelikož(to)*, tvořené obdobně jako *tolik(o)* a mající původně tento význam.

Je doloženo i v původní platnosti ukazovací:

jelikož proto budú velikú muku trpěti Mat. [písař napsal vedle tohoto archaistického příslovce i běžné *proto*]; *jeliž* po třech dnech sjidešta se Štít. »toliko, až po třech dnech«.

Jako relativum se vyskytuje v platnosti srovnávacího příslovce »jako«: Kristus počat jest *jelikožto* člověk Hus. V této platnosti odumřelo.

Dále má příslovečnou platnost »pokud«: řeči prázdne, *jelikož mohu*, myšli ukrátiti Dal.; *jelikož* slunce svietí, *tolikož* nám jest dne jmietí Vít. V této platnosti bylo veskrze nahrazeno příslovcem *pokud*.

V platnosti zpodstatnělé je za ně už v raných textech *koliko*: dáno mu zbožie *toliko*, do smrti třeba *koliko* Alx. »kolik (jak mnoho) je třeba do smrti«.

Vedle toho se vyskytuje v platnosti spojkové, jednak »až, až když«: *jeliž* let dojde, teprvť učiní slib čistoty Štít.; a jednak »protože«, viz v § 73. V této druhé spojkové platnosti dochovalo se do dneška.

4. K zájmenu *jenž* náležejí též příslovce *poňuž (poniž)* a *doňud, doňudž, doňuž (donid . . .)*. Na př.:

poniž by jiní kralovali, aby oni nezhyňuli Mat.; kněz *donidž* stravu jmieše, *dotud* ctěn byl Dal.

Od původu je *poňuž* předložkový výraz *po ňuž* (dobu) »po kterou dobu« a *doňud* sprežka z předložky *do* a z příslovce *ňud* (z jud), obdobná s *dotud* »do které doby«. — Vyskytují se též podoby *doňadž, doněvadž . . .*; viz obdobné *poňad, poněvad* v § 72.

Dosti brzo ustupujú tato príslovce príslovcím *dokud, pokud (dokad, pokad)*.

88. V tomto prvnom období ústupu relativ typu *a*) drží se valnou měrou *neutra* *jež*, zpravidla *ješto* v platnosti *příslověčné*, tam, kde dnes užíváme príslovci *kde, kam a kdy*. Klade se pak *ješto* ve větách člensky rozvíjecích jako celá skupina zájmena *jenž*. Na př.: tu, *ješto* i dnes predikáteri klášter mají Pass. »kde«; tam, *ješto* sem čeledi učinil pomluvu »výklad« Štít. »kde«;

chvátaj k věčnému životu, *ještoť* všichni věrní spějí NRada »kam«; od toho dne, *jež* pohnon byl svědčen »kdy« Rožmb.; ne jako nyní, *ješto* se mlhy vlačie lecjakés Rokyc. »kdy«; podletního času, *ještoť* ožívá koření NRada »kdy«.

V prvém dokladě blíže určuje *ješto* príslovce *tu*, v druhém *tam*, v třetím príslovečný výraz »k věčnému životu« atd.

Sr. obdobně jako v § 91.

Tím se *ješto* odlišuje od príslovci *kdež, kamž a když*, kterých se užívalo ve větách větně rozvíjecích, vyjadřujících nějakou okolnost věty hlavní (§ 86). O této větně rozvíjecí platnosti príslovce *kamž* viz v predešlém § při *jamo*. Když se významový rozdíl mezi *ješto* a *kamž* setřel, začalo se místo *ješto* klást *kamž*.

To se kladlo též místo *jamo* (viz tamt.), takže v konkrétních případech nedovedeme říci, zda je *kamž* místo původního *jamo* či *ješto*.

Ke *kdež* s větně rozvíjecí platností sr. na př.: jmažuce rychlé koně, svobodně, *kdež* *chtie*, přihonie Alx. »chtí-li někde«; největšie šlechta tu je, *kdež* smysl nraý okrašlije tamt. »jestliže smysl krásli mravy«; tímto mužóm polekú, *kdežto* mociú nedotekú Dal.

Tento poslední doklad je zvlášt poučný; znamená: tím nastražily mužúm léčku se zřením k tomu, že se jich moci, silou nedotkly, že je silou nezdolaly. Je tu možné i pojetí příčinné: *protože* . . . Ať tak či onak, je nepochybné, že tu *kdežto* neurčuje blíže nějaké príslovečné určení, že není člensky rozvíjecí, nýbrž že vyjadřuje okolnost vztahující se k celé větě, je větně rozvíjecí.

Místo místního *ješto* začíná se užívat príslovce *kdež(to)* již v starých textech; na př.:

tehdy Ježiúšé vedú do města, *kdež* Kaifas nebo Annas biešta Hrad.; *kdež* bojiště slove pod Vyšehradem, tu stojéchu Dal.; vizte miesto, *kdež* jsú byli jeho položili EvPr.

U príslovce *když (kdy, kda)* proniká větně rozvíjecí platnost nejzřetelněji, neboť již v raném jazyce má úkon spojky, a to buď časové nebo podmínkové. Viz v § 60, 68. Všechny věty spojkové, tedy i s *když*, vyjadřují nějakou okolnost věty hlavní, neurčují jen některý její člen.

Proto se místo člensky rozvíjecího *ješto* neklade zpravidla *když*, nýbrž *kdy*, podoba bez -ž:

sotně mohou dočekati, *kdy* by bylo léci Alx. »sotva se mohou dočkat (chvíle), v které by bylo možné lehnout si«.

Jen velmi zřídka se vyskytuje v raných textech *když*:

(Jidáš) nesl zlé ovoce (!) tehdy, *kdyžto* proradil spasitele Mat. »kdy zradil . . .«.

Tak se tu ostře rozlišuje podoba *když* (v platnosti spojky) a *kdy* (v platnosti príslovce), ačkoli se u ostatních zájmen podoba se -ž stírá s podobou bez něho v téže platnosti; *kto — ktož, čso — čsož* atd. Toto rozlišování je výrazovým prostředkem dvojitosti významové.

Ze snahy po rozlišování si vysvětlíme, že v platnosti spojky bývá již v raných textech velmi zřídka *kdy (kda)*; sr. v § 67.

89. Zájmeno *jenž* samo začalo ustupovat zájmenům *kto* a *který* později. V století 14. a zhruba do konce století 15. zachovává se *jenž* valnou většinou. Začátky ústupu pozorují se u *z p o d s t a t n ě l é h o n e u t r a jež, ješto, ješto*, místo kterého nastupuje *čso, čsož (co, což)*. Ale dosti dlouho se významový rozdíl mezi oběma zájmeny zachovává.

1. Zájmeno *čso(ž)* klade se v těch případech, kde proniká jeho smysl podmínkový nebo zřetelový, jak jsem vyložil v § 86, neboli kde je větně rozvíjecí. Na př.:

což na duši zíščeš sbožie, s tobú jeho nic nevložie Vít. »získáš-li něco na bohatství«; jakž oštúpie dále, *což* najhoršieho vědie, o mých sloviech propovědie Alx. »vědí-li co nejhoršího«; *což* tě potká všelikého . . ., drž se toho Vít. »potká-li tě všelicos«; to, k čemu se jest člověk zavázal, sprvu velmi nesnadné a hořké bude Kruml. »zavázal-li se člověk . . ., bude to zprvu . . .«; viz v § 86.

Protí tomu se klade *jež* . . . v platnosti člensky rozvíjecí, jako bližší určení *neutra to* nebo neutrálního substantiva; na př.:

odpovězte Janovi, *ješto* jste slyšeli a viděli Mat.; kde je to nyní utěšenie, *ješto* sem veždy jměla Ans.; sdržte se ode všeho, *ješto* by duše vaše zšeřadilo Štít.; kak by se mu to dostalo, *ješto* se jmu ve sně zdálo Alx.; aby zóstalo (při hostině něco), *z něhož* by chudí potřebu vzeli Štít.; ty (bohyně) zlaté jablko jmiechu, *o něžto* se velmi přiechu Alx.; v tom městě, *v jemž* súd bývá Rožmb.; to, *jmž* by je mohl od bludu odvrátiti Otc.

Toto neutrum je dílem původní upozorňovací citoslovce, které nabylo vztahné platnosti, dílem původní zájmeno ukazovací. V konkrétních případech nelze tento původ určit, protože jde o doklady z doby, kdy už *jenž* i citoslovce *ješto* mělo relativní platnost. Obecně však na tento dvojí původ ukazuje grafika. Psaní *ješto* ukazuje na původ první, neboť tak se píše neshodné *ješto* (místo *jenž* . . .), které je citoslovečného původu.

Již v raných textech se vyskytuje místo něho *čso*, avšak dosti zřídka. Na př.:

to, *což* jej naučili, toho pak sami nečinili Mat.; móż mysliti to, *což* k bohu slušie Štít.; (had) vždycky činí, *což jemu* přirozenie dalo Gesta.

Časem ustupuje *ješto* víc a víc a v novém jazyce ovládlo veskrze *co*, takže nelze říci na př.: to je všechno, *jež vím*.

2. Dále se vyskytuje vzácně v raném jazyce ještě příslovečný instr. *jímž* jako protějšek k *tiem*; na př.:

jímž smutnějše chodil, tiem böh skot jho vicee plodil LMar. Původní smysl je: stále chodil smutnější a tím... Relativní věta je člensky rozvíjecí, blíže určuje ukazovací *tiem*.

Proti tomu *čímž* vyjadřuje nějakou okolnost věty hlavní (řídící). Na př.:

aby tiem jeho čest rostla, *čímž* by svého nepřitele na čas trpěl Mat. »se zřením k tomu, že svého nepřitele na čas trpěl« nebo: »protože...«.

Je to velmi poučný příklad, kde má *čímž* platnost blízkou spojkové. To je právě svědectví větně rozvíjecí platnosti vztažných vět s *kto*, *čso*... (§ 86).

Také tento příslovečný instr. *jímž* nahrazuje se postupně instrumentálem *čímž* (*čím*); na př.:

čímž toho poklada jiným vicee udielejí, tiem sami bohatějše bývají Otc.

Časem *čím* zcela ovládlo a *jímž* odumřelo.

90. A d j e k t i v n í nebo z p o d s t a t n ě l é *jenž* mimo neutrum vyskytuje se v raných textech s platností člensky rozvíjecí skoro pravidlem. Viz doklady v § 80. Přidávám k nim doklad na zpodstatnělé *jenž* ze samého začátku Alx.:

jenž ze jmene byl věhlasný, *jehož* rozum byl tak jasný, že jmu bylo všecko známo v zemi, u moři, v hvězdách tamo, ten však čtveru věc vyčítá, *jež* před jeho zrakem skryta.

Spojka *však* v hlavní větě, podle našeho pojetí neústrojná, zřetelně svědčí o původní paratactické povaze onoho souvětí a o původním ukazovacím významu zájmena *jenž*: ten byl (sice) věhlasný svým jménem..., ale vypočítává čtveru věc mu nejasnou. O podobných případech souřadné spojky v podřadném souvětí viz v § 34.

K dokladům se shodným *jenž* řadí se i doklady s neshodným *ješto* (§ 81).

Vedle *jenž*, nikoli místo *jenž*, hojně se užívá též zájmena *ktož* a *který*, *kterýž*, avšak zpravidla v platnosti větně rozvíjecí. Tato platnost zřetelně proniká v dokladech uvedených v § 84. Na př.:

ktož pie víno, dá se znáti (Vít.) = pije-li někdo víno, prozradí se; *kterýž* (člověk) chce zbýti všeliké strasti... (Dal.) = chce-li se některý člověk uvarovati...; *kterýžt* nechtěl uvěřiti... (Vít.) = nechtěl-li kdo uvěřit...; *která* (bohyně) kraššie... (Alx.) = je-li některá (bohyně) nejkrásnější...; abychom skutky popsali, *kteréž* smy viděli Otc. = se zřením k tomu, že jsme je viděli; křestané, *kteríž* jsou mezi nimi... (Mand.) = pokud jsou mezi nimi křestané...

Nebo: těm všem, *kteríž* po česti stojí Alx. = stojí-li z nich kteří o čest, pokud stojí o čest; *kterúž stranu* peniez súdí, druhá se na prázdno trudí tamt. = soudí-li některou stranu peníz (= má-li některá strana při přelíčení peníze)...; *ktož* neústupně smrtedlně hřeší, jest kacieř Hus »hřeší-li někdo...«.

Sr. novočes. přísloví: *který kůň* ovsa dobývá, nejméně ho jí = dobývá-li některý kůň ovsa...

V raných textech se vyskytuje *který(ž)* v platnosti člensky rozvíjecí, tedy m í s t o *jenž*, ojedinele; na př.:

ještě bieš ruky neotrhl »neodtrhl«, *kterúžto* se bieše zavrhl »zaštitil, zakryl« Alx. (v. 1691); od toho dne, *kteréhož* Antoní modlitvu učinil Otc.

Až v textech pozdějších nalézáme *který(ž)* místo původního *jenž* častěji. Na př.:

sú kněží, *kteríž* praví Hus; hoře vám, *kteríž* pravíte Br. (Mat. má tu *ješto*); tito jsau moji psi, *kteréž* já... chovám a krmím a *jimiž* (!) se naději, že nebeskau slávu ulovím VelKal. [v druhé větě ještě zájmeno původní]; Vlasta a jiné dívky Amazonky, *kteréž*... českú zemi hubily..., od mužův na hlavu poraženy tamt. (1. vydání).

V jednom případě se naopak ujalo časem zájmeno *jenž* místo *který*. Je to přívlastkový genitiv *jehož*, *jejichž* a dále genitiv feminina *jejíž*, který nabyl povahy adjektiva: je to slovo, *jehož* původ neznáme; je to platnost, *jejíž* původ neznáme.

*

Stírání původních významových rozdílů mezi zájmeny *jenž*... a *který*... a z toho vyplynulý ústup zájmen jedněch zájmenům druhým, hlavně zájmen *jenž*... zájmenům *který*..., neznamená snížení výrazové přesnosti. Viděli jsme v § 88, že náhrada původního příslovečného *ješto* příslovcí *kde*, *kam*, *kdy*... umožnila jazyku rozlišovat různou platnost (= na kterém místě // na které místo // v které době...), vyjadřovanou předtím příslovcem jediným.

Podobně nahrazování původního *jedy* (*jeda*) v platnosti časové spojky vztažným *kdy* (*kda*), *když* (§ 68) vyplynulo ze snahy po výrazovém zpřesnění, neboť vztažné *kdy*... má pro svůj tázací původ větší schopnost vyjadřovat spojkovou platnost než původně ukazovací *jedy*.

Tam, kde je *kdo*, *který*... od původu (kdo nepracuje, ať nejlí), zachovává si v jisté míře do dneška svou původní větně rozvíjecí platnost, vyjadřuje podmínku nebo okolnost jí blízkou (§ 86, 90). Tuto svou platnost ztrácí, stává se člensky rozvíjecím tam, kde nahrazuje starší *jenž* (§ 90). Jde tu tedy o jeho novou platnost, o rozšíření platnosti původní. To nepochybně oslabuje jeho platnost větně rozvíjecí, vede ke splývání této platnosti s platností člensky rozvíjecí.

Toto stírání rozdílu mezi oběma platnostmi nahradil jazyk tím, že tam, kde jde zřetelně, plně o platnost větně rozvíjecí — o platnost podmínkovou nebo jí blízkou—, užívá spojek.

d) *Věty se zájmenem jakýj.*

91. Toto zájmeno souvisí s *jenž* a je jako ono od původu u k a z o v a c í, znamená »takový«. Je tedy mezi *jenž* a *jakýj* obdobný významový rozdíl jako mezi *ten* a *takýj*, *takovýj*, t. j. ten rozdíl, že *jakýj* ukazuje nejen prostě na něčí existenci, nýbrž i na něčí vlastnosti = mající ty a ty vlastnosti. Náleží k němu příslovce *jako*, *jak*. V relativní platnosti má *jakýj* i *jako*, *jak* zhusta příklonné -ž, které je jako u *jenž*, *ktož* . . . výrazovým prostředkem vztažné platnosti.

O ukazovacím původu našeho zájmena svědčí to, že mělo jeho příslovce *jako* citoslovenou platnost upozorňovací »hle«, z které se vyvinula platnost spojková. Viz v § 44, 60, 66, 70, 79.

Dnes má *jakýj* (*jak*) též platnost zájmena tázacího, ale tato platnost se vyvinula až v pozdějším jazyce vlivem zájmen *ktož*, *kteřij* . . ., která mají platnost tázací i vztažnou. V jazyce starém je vznik tázací platnosti zájmen *jakýj*, *jako* teprve v začátcích.

Když se tato zájmena stala tázacími, stará tázací zájmena *kakýj*, *kako* odumřela. Veleoslavín má v Silva quadrilinguis ještě *jak* i *kerak*.

Relativní platnost tohoto zájmena je doložena již v raných textech. Na př.:

jakýž otec, *takýž* syn ŽKl. [jmenné souvětí]; v takém veselí, *jakéhož* nikdy neměli Alx.; i vytesa Mojžies dvě dště »desky«, *jacies* napřed biešta Ol. (du.); *jakáž* slova mluví, *takým* se vñutř pokazuje Túl.; *jakž* jsú byli dědové, *takéž* buďte vnukové Alx. »ať jsou« (3. os.); *jakžto* jest tam (v jiné kronice) postaveno, *takéžt* jest i mnú ustaveno Dal.; *takež*, *jakež* jest byl dóm nečistý, *takež* již učinil se dóm modlitebný Pass. »stal se domem modlitebným«.

Původní smysl je tento: *takový* (je) otec a *takový* (je) syn; tak byli dědové a tak buďte vnukové atpod. Relativní platnosti nabylo *jakýj* (*jako*) tehdy, když se začala chápat obsahová souvislost mezi oběma větami v tom smyslu, že věta s *jakýj* blíže určuje, rozvíjí větu druhou. Tím zároveň nabylo původně souřadné souvětí povahy podřadné. Rozvíjecí platnost vztažné věty záleží v tom, že rozvíjí zájmeno *takýj* nebo příslovce *tako* (*take*), *tak*, *také*. Je to tedy věta č l e n s k y rozvíjecí.

Zhusta proniká ve vztažné větě odstín srovnávací. Tím si vysvětlíme zřetelně srovnávací úkon příslovce *jako*, běžný po celou dobu historickou. Sr. již v starém jazyce: kmetě vdovcě mōž takež pohoniti *jako* holomka Rožmb.; slzy mu (psovi) tekú *jakž* člověku Hrad.

Člensky rozvíjecí platnost projevuje se též v tom, že se *jako* vyskytuje vedle *ješto* jako neshodné relativum (§ 82).

Dále to, že se příslovce *jako* užívá stejně jako *ješto* (§ 88) v platnosti vztažných příslovcí *kde*, *kam*, *kdy*. Na př.:

to jest to miesto, *jako* Samson podtrhl na se slúp Lobk. »kde«; již běchu pomínuli ottad, *jakož* na moře vzplynuli, časi jednoho měsiece Alx. »od té doby, kdy (co) . . .«.

V obojí platnosti se *jak* drží v lidové mluvě novočes., částečně i v jazyce spisovném.

Sr. na př. všichni, *jak tu sedíte*, jste jeho poddanými (Světlá); v hospodě, *jak tam říkali* »U Maňasů« (Jirásek).

Literatura k § 80—91:

Jan Gebauer: HistMluv. IV, 248—259.

Jos. Zubatý: Jenž, který, kdo, co NŘ. II, 37—44.

SOUVĚTÍ SE SITUAČNĚ DRUHOTNÝM PROJEVEM VYJÁDRĚNÝM PODŘADNĚ

92. Jde o souvětí tohoto typu: *odpověděl, ež to rád trpí Pass.*

Je to souvětí, jehož věta s *ež* (*jež*), nejčastěji se *že*, je obsahová. Vyjadřuje něčí projev, pronesený původně za jiné situace, neboli vyjadřuje projev situačně druhotný, vzniklý z potřeby reprodukovat projev učiněný za jiné prvotní situace. Viz k tomu v § 16 a 36.

Druhotná situace projevu záleží v tom, že projev situačně prvotní pronese jiný mluvčí (M2) než jeho původce (M1). Tuto novou situaci projevu vyjádří nový mluvčí v uvozovací větě slovesem *praviti*, *řéci*, *napsati* . . ., kterým označuje větu se *že* za cizí projev. Tvarem slovesa *řekl* (*řekli*) apod. označuje M2 prvotního mluvčího za mluvnickou osobu 3., tvarem *řekls* (*řekli jste*) za osobu 2., t. j. za posluchače situačně druhotného projevu (P2).

Spojení uvozovací věty s větou obsahovou je mluvnicky buď souřadné nebo podřadné. Souřadné spojení je v starém jazyce stejně jako v novém. Na př.:

Beda slovatný *mluví a řka*: *Mojžies knihy* o stvoření nebe i země *popísal* Mat.; jim Libuše *odpovědě*: *to vám beze lsti povědě* . . . Dal.

Podřadné spojení má stejnou větu uvozovací jako spojení souřadné a rozdíl je v tom, že se obsahová věta připojuje k uvozovací spojkou *že*, neboli *že* je vedlejší, že tvoří s uvozovací větou souvětí podřadné; viz výše: *odpověděl, že* . . . O toto podřadné spojování nám jde.

Spojení souřadné se nazývá tradičně *řeč přímá*, spojení podřadné *řeč nepřímá*. Tyto názvy však nevystihují skutečný stav. Řeč přímá i nepřímá v tomto pojetí je projev situačně druhotný, protože »řeč« nepro násí její původce, prvotní mluvčí (M1), nýbrž mluvčí jiný (M2). Chybí nám pak název pro projev situačně prvotní. Dále je ta skutečnost, že pro-

jev situačně prvotní je dvojitý. M1 řekne: *rád vám pomohu*, nebo: *opakuji: rád vám pomohu*. První projev je neuvozený, druhý uvozený. Uvozuje jej jeho vlastní původce, buď chce-li svůj projev zdůraznit neboli opakuje-li jej, protože jej někdo dobře neslyšel a pod.

Svůj vlastní uvozený projev může M1 vyjádřit souřadně, viz výše, nebo podřadně: *opakuji, že vám rád pomohu*. Nemluví o něm v dalších výkladech proto, že projev sám zůstává v své původní mluvnické podobě.

Je však třeba si tyto skutečnosti uvědomit. Proto rozlišují projev situačně prvotní a druhotný, projev neuvozený od uvozeného a proto rozlišují uvozený projev souřadný a podřadný.

93. Proslovení situačně prvotního projevu za druhotné situace má za následek mluvnické změny v něm. Jsou v podstatě dvojitě podle toho, označuje-li mluvčí druhotného projevu původce prvotního projevu a) za mluvnickou osobu 3. či b) za osobu 2. Vyjděme z jazyka dnešního.

a) **rád pomohu* || druhotný uvozený projev podřadný v 3. os.: *řekl, že . . .*

Hvězdičkou označen prvotní projev neuvozený.

To, co se v druhotném projevu vztahuje na původce projevu prvotního (M1), vyjadřuje se v 3. mluvnické osobě: *řekl, že rád pomůže*.

Nebo: **já se o to pokusím* || *řekl, že on se o to pokusí*; — **to je můj podíl* na společném díle || *řekl, že je to jeho podíl . . .*

To, co se vztahuje v prvotním projevu na někoho jiného než na M1, vyjadřuje druhotný projev tou mluvnickou osobou, která je označena v uvozovací větě.

Na př.: **rád vám pomohu* || *řekl vám (o vás), že vám pomůže* || *řekl nám, že nám pomůže* || *řekl jim, že jim pomůže*; —

**rád jim pomohu* || *řekl jim, že jim pomůže*.

V situačně druhotném projevu bývá tedy mluvnická osoba přísudkového slovesa nebo i dalších větných členů někdy jiná než v projevu prvotním. Tradičně říkáme, že se mluvnická osoba p o š i n u j e.

Již v raném jazyce staročeském bývá mluvnická osoba pošinuta; na př.:

otpověděl, *že to vše rád trpí* Pass. [**rád to trpím*]; vévoda káza kněziu pověděti, *že chce zjítka s ním boj vzieti* Dal.

Vedle toho bývá dosti často n e p o š i n u t a, t. j. druhotný projev má podobu projevu prvotního. Na př.:

poznal se jest »přiznal se«, *že nejsem já Kristus* EvZ. [s pošinutím by bylo: *že on není Kristus*]; císař zěti káza pověděti, *žeť jsem jedl chléb tvój* Dal. [s pošinutím: *žeť jest jedl jeho chléb*]; (Jan Kristovi) jest ukazoval řka, *že . . . já nejsem Kristus, ale poslán jsem* před ním Chelč. [s pošinutím: *že on (Jan) není Kristus, ale poslán jest . . .*]; zapřěl, *že neznal jsem* člověka toho EvOl.; mluvili k němu, *že tomu*

nevěříme, ale myť věříme katům víc než tobě BartPís.; ďábel řekl jest (Ježíšovi), *že tobě dám* všecka ta králevstvie Hus; pověděl, *že břítmě mé jest lehké* Chelč.

Někdy je vedle sebe osoba nepošinutá i pošinutá:

příseže »přisáhl« jemu Jonatha, *že cožkolivěk zvěděl bych* na otcí, *že mu to vše chce* pověděti Comest.

b) **rád pomohu* || *řekls, že . . .* [M1 označen v uvozovací větě za mluvnickou osobu 2.].

V novém jazyce má to, co řekl M1 sám o sobě, mluvnickou osobu 2.: *že rád pomůžesh*. Tak tomu bývá v jazyce starém, ale vedle toho se vyskytuje i osoba nepošinutá. Na př.:

dobřesh řekla, *že nej mám mužě* EvZ.; řcete, *že jsme* nestatečné slúhy Hus [s pošinutím: *že nej máš; že jste*].

94. Nepošinutí gramatické osoby je svědectvím toho, že se prvotní projev původně prostě připojoval k větě uvozovací, jak jsme to viděli u souvětí typu »Čtirad uzřě, nali dievka pláč« (§ 36). Staročes. a novočes. souřadné spojování projevu s větou uvozovací (§ 92) je pokračování původního způsobu spojování. Pošinutí mluvnické osoby je odraz myšlenkového sepětí obou vět, uvědomění si, že je věta se *že* závislá na větě uvozovací, že vyjadřuje myšlenkový obsah slovesa *řeci* apod.

Tato myšlenková závislost se projevila po stránce mluvnické též spojením druhé věty s první spojkou *že*. Mluvnicky je tedy souvětí typu »otověděl, *ež to rád trpí*« stejné s obsahovým souvětím typu »vizi to, *žeť jest zima*« (§ 42). Obsahová věta druhého souvětí, jak víme, zněla původně »že, jest zima« a znamenala »hle, je zima«, t. j. bylo to vlastně souvětí, kterým mluvčí upozorňoval na to, co viděl, slyšel . . . Uvozovací větou *vizi* vyjadřuje mluvčí prvotní projev jako výsledek poznání, myšlení, kdežto uvozovací větou *řekl . . .* označuje mluvčí prvotní projev (»trpím to rád« . . .) za cizí projev. Tato souvětí svědčí o tom, že tu byl různý cíl dorozumění, že tu byla různá dorozumivací potřeba. Je to svědectví rozvoje myšlení a s ním dialekticky spjatého rozvoje dorozumivacích potřeb.

Projevuje se to dále srovnáním se souvětími typu *řkúc, aby šel za sě Otc.*, a *rci jemu, ať brzo pryč jde* Gesta; viz v § 47, 49. Jejich uvozovací věta mívá rovněž sloveso *řeci . . .*, ale jejich vedlejší věta má platnost účelovou. Jazyk si tak vytvořil uvozováním souvětí jiný, než jsou obojí souvětí předešlá, a to jako odraz přesného myšlenkového rozlišování vět tvořících tato souvětí.

V souvětí »vizi to, žeť jest zima« nabylo *že* spojkové platnosti z původní platnosti citoslovecně upozornovací (§ 43). Je proto pravděpodobné, že je tomu tak aspoň částečně v souvětí typu »pověděl, že

břímě mé jest lehké (Chelč.)“; t. j. že obsahová věta znamenala původně: hle, břímě mé je lehké.

Situačně druhotné projevy mohly však vzniknout ze situačně prvotních i bez *že* „hle“. Na př.: *rád to trpím > odpověděl, že to vše rád trpí* (Pass.). Tento postup byl možný tehdy, když už *že* nabylo platnosti spojkové.

Podstatou pošinutí mluvnické osoby je přízpůsobení osoby prvotně situačního projevu mluvnické povaze věty uvozovací, takže obsahová věta v situačně druhotném projevu nemá jinou osobu, než má věta uvozovací. Je to odraz myšlenkové závislosti původního projevu na větě uvozovací.

Užívání nepošinuté osoby neznamená, že si mluvčí ještě neuvědomovali závislost věty s *že* na uvozovací větě. Je to jeden z příkladů stalinské poučky, že se drží stará forma, ale nabývá postupně nové platnosti. Časem se jazyk této staré formy vzdal.

Literatura k § 92—94:

Jan Gebauer: HistMluv. IV, 70—74.

ZÁVĚR K VÝKLADŮM O SOUVĚTÍ

95. 1. Sledování různých souvětých typů zřetelně nám ukázalo, že je jejich vznik a vývoj »nerozlučně spjat s myšlením«, jak praví Stalin o jazyce vůbec, že je to odraz rozvoje myšlení našich předků, tvůrců a nositelů českého jazyka.

Souřadné spojování obsahových vět (vizi na tobě, ty jsi prorok || uziš a já vstanu, § 30), spojování spojkou *a* hlavních vět s větami později podřadnými (pohnal mě holomkem a já paní jmám, § 32) a spojování souřadnými spojkami *a*, *ale* . . . vět v souvětí podřadném (moci-li tak budeš učiniti a ty učiň, § 34) svědčí o tom, že původní souvětí bylo jen souřadné a že je souvětí podřadné vývojově mladší. To je v souhlasu s postupným vývojem myšlení od útvarů jednodušších ke složitějším.

2. Z jazykových faktů v rané době staročeské vyplývá, že se i souvětí souřadné vyvíjelo. Jde zejména o to, že spojka *a* mívá nejen platnost slučovací, nýbrž dosti často též odporovací. Na př.:

druzí obličej mají pokojný, *a* myslce vždy žádá vojny Alx.; svět nedrží boha, *a* buóh svět drží Štít.; svatý Prokop chtěie se skrýti . . ., *a* kněz Oldřich i všě bratřie nečekachu Hrad. atpod., viz u Gebauera ve SlovnStaroč. Lze proto předpokládat, že odporovací platnost mívala též spojka *i*.

To znamená, že se původně nerozlišoval odporovací vztah souvětých vět od vztahu slučovacího. Mluvčí si uvědomovali jen rozdíl mezi větami samostatnými a větami tvořícími myšlenkovou jednotu.

Dále o vývoji souřadného souvětí svědčí existence spojení bezspojčného a spojkového. Bezspojčné spojování je první stupeň ve vývoji souvětí, prosté přiřadování souvětých vět beze zření k jejich obsahu. Zreadlí se v něm myšlení, kdy uživatelé jazyka vyjadřovali své myšlenky především se zřením ke skutečnosti, k časovému sledu těch dějů nebo jevů, jejichž poznání myšlenky vyjadřují; na př.: vizu na tobě, ty jsi prorok [jevy současné]; uziš a já vstanu [jevy budoucí]; praviš, bych já blúdil „že jsem bloudil“ (§ 45) [druhý jev minulý].

Spojování spojkou *a* v platnosti slučovací i odporovací je proti bezspojčnému spojování vývojově mladší a výrazově přesnější, neboť zřetelně vyjadřuje obsahovou sounáležitost obou vět. Byl to první krůček k dalšímu rozvoji souvětí.

Užívání spojek *ale*, *avšak* . . . jen v platnosti odporovací je další, a to významný krok ve vývoji souvětí, neboť svědčí o tom, že ve vědomí mluvčích vystupoval časem rozdíl mezi platností slučovací a odporovací zřetelně.

Je třeba mít na mysli, že je staročes. užívání spojky *a* v platnosti odporovací pozůstatek stavu staršího, že se tato stará forma podle Stalinovy poučky z části držela i tehdy, když se již ve vědomí mluvčích rozlišovala platnost slučovací od odporovací. Tento archaismus je nám však ukazatelem vývojových cest.

Rozlišování souvětí slučovacího a odporovacího je odrazem zpřesňování myšlení, záležejícího v tom, že si mluvčí uvědomovali již vztah mezi obsahem souvětých vět. Slučovací a odporovací platnost jsou tak základní kategorie souvěté.

3. V § 31, 33, 35 a 66 vyslovil jsem domněnku, že jsou souřadné spojky *a*, *i*, *ale*, *však* (*avšak*) od původu upozorňovací citoslovce s významem „hle“. Pro tento předpoklad svědčí též připomenutá okolnost, že spojka *a* (*i*) mívala též platnost odporovací. To lze dobře pochopit tak, že všechny souřadné spojky měly původně nějaký úkon jednotný, nespojkový, a že se od sebe úkonně odlišily teprve v dalším vývoji, až když si začali mluvčí uvědomovat slučovací a odporovací vztah mezi souvětými větami.

Souřadné spojky jsou prostředky mluvnické, sloužící k vyjadřování obsahového vztahu mezi větami. Sr. v § 35. A protože je uvědomění obsahového vztahu výsledek dlouhého vývoje, vyplývá z toho nepřímě, že souřadné spojky tento vztah vyjadřující nejsou od původu slova s úkonem mluvnickým, nýbrž slova s významem slovníkovým. I tato okolnost svědčí tedy pro předpoklad o citoslovečném původu souřadných spojek.

Dalším svědecktím toho je nepochybný fakt, že i mluvnické prostředky podřadné, hlavně spojky, jsou od původu slova s významem slovníkovým, a to z nemalé míry upozorňovací citoslovce (*že*,⁸ *jako*, *kako*, *jedy*).

96. 1. Všechna souvětí podřadná jsou další stupeň v uvědomování si obsahového vztahu mezi větami. Jejich společný rys je ten, že postihují obsahovou závislost myšlenky vyjádřené t. zv. vedlejší větou na myslence vyjádřené t. zv. větou hlavní (řídící). Četné typy podřadného souvětí ukazují podivuhodnou hloubku a přesnost myšlení již v rané době staročes., kdy byla řada dnešních typů podřadných více méně hotova, nebo kdy byly položeny základy k dnešní souvětě soustavě.

Při probírání různých podřadných souvětí vystoupily nám jejich dva základní typy: souvětí s vedlejšími větami obsahovými neboli souvětí obsahová, a souvětí s vedlejšími větami rozvíjecími neboli souvětí rozvíjecí. V prvním typu vyjadřuje vedlejší věta obsah toho, co vyslovuje věta hlavní neboli uvozovací: vizi, *žeť jest zima*; Ctirad uzřel, *nali dievka pláče* apod. Náleží k nim i t. zv. nepřímá řeč (§ 92). V typu druhém vyjadřuje vedlejší věta rozličné okolnosti časové, podmínkové, příčinné . . . , za kterých probíhá děj věty hlavní; neboli věta vedlejší rozvíjí větu hlavní. Je to buď člensky rozvíjecí věta, rozvíjí-li jeden člen věty hlavní; na př.: vidiechom jednoho starcě, *jemužto Eliáš diechu* (§ 80) [vztažná věta rozvíjí předmět hlavní věty, *jednoho starcě*]. Nebo je to věta rozvíjecí větně, vztahuje-li se k celému obsahu věty hlavní; na př.: *ač co jest dobrého*, vsej to (§ 55). Těchto vět je poměrně víc než vět člensky rozvíjecích.

2. Po stránce mluvnické vyplývá z myšlenkového vývoje souvětí ten důležitý poznatek, že jsou všechny mluvnické prostředky podřadnosti svým původem prostředky, které se vyskytovaly v parataxi, neboli že své platnosti nabyly časem. Jsou to vztažná zájmena *kto . . . , jenž . . .*, kondicionál (v souvětích typu »by ty byl syn boží, pomohl by sobě i nám« (§ 59) a z největší části spojky *že, ač, až . . .*. Převahou spojkových vět a jejich výrazovou zřetelností vysvětlili jsme si to, že se místo pouhého kondicionálu podmínkového ujímá kondicionál s *kdy-* nebo s *když* (§ 59). Tak se staly spojky příznačným mluvnickým prostředkem podřadnosti, osobitou, slovnědruhovou kategorií, která vyjadřuje obsahový, myšlenkový vztah své věty k větě hlavní (řídící), t. j. kategorií mluvnickou.

Příznačný je i slovtvorný výrazový prostředek hypotaxe, záležející v tom, že mnohá slova mají trvale nebo často v podřadné platnosti příklonné *-že, -ž*: *jen-ž, kterýž-ž, kto-ž, kdy-ž, jako-ž, kako-ž . . .* Tím se zcela nebo částečně odlišují od příslušných slov s platností paratactickou: *jenž* // staroč. *jen* „tento“; *ktož, kterýž* // tázací *kto, který* apod. Někdy se podobou s *-že, -ž* a bez něho rozlišují též dvě různé platnosti podřadné: *kdy-ž* [spojka] // *kdy* [příslowce tázací] a // *kdy* [příslowce vztažné].

Toto *že* je od původu upozorňovací citoslovce, které se spřahovalo s některými slovy ve svém plném významu: *jen-že = tenhle, a-že =*

a-hle . . . Časem tento význam ztrácelo, stávalo se výrazovým prostředkem podřadnosti, měnilo se většinou v *-ž* a přiklánělo i k slovům, s kterými se *že* jako citoslovce nespřahovalo.

3. Svým původem jsou podřadné spojky dílem příslovce, jako *poněvadž, kdy, když*, zejména pak upozorňovací citoslovce *že (ježe . . .)*, *ano, nali, jako, ješto, kako, až*. Snad se zdá málo pravděpodobné, že tak četné druhy vedlejších vět vznikly z vět s upozorňovacími citoslovci. Ale tu si musíme uvědomit, že jednak je souvětí podřadné vůbec vývojově pozdější než souvětí souřadné, a jednak, že různé druhy podřadného souvětí vznikaly postupným rozlišováním obsahového vztahu mezi souvětími větami. Z toho plyne, že dokud si mluvčí různý vztah mezi větami neuvědomovali, vyjadřovali je do značné míry stejně. A že v nich užívali hojných citoslovci, souvisí s jejich jinými životními podmínkami a s jinými výrazovými potřebami na nich závislými.

Je třeba mít na paměti, že citoslovce *ano, nali, že . . .*, jejichž platnost vystihujeme souborně jako upozorňovací, měla původně různé odstíny, které dnes postihnout nedovedeme. Nepochybně se tato citoslovce rozlišovala tak, že upozorňovala na něco blízkého nebo vzdáleného, jako rozlišujeme ukazovací zájmena *ten, tento, tenhle, tamten, onen*. A snad se rozlišovala podle různého citového zaujetí mluvčího, podivu, radosti, překvapení atd.

4. Postupným myšlenkovým postihováním vztahu mezi obsahem souvětí vět vysvětlíme si jednak to, že mají některé spojky několik platností. Tak především *že (jež)*, vyskytující se v souvětí obsahovém, příčinném a výsledném; *když* v souvětí časovém, podmínkovém a zřetelovém; nebo *ač* v souvětí podmínkovém a přípustkovém apod. A jednak si vysvětlíme to, že se též platnost vyjadřuje různými spojkami nebo jejich předchůdci; na př. podmínková platnost spojkami *-li, jestliže, kdy, když, ač, jakž*; příčinná platnost spojkami *že, protože, ješto, jelikož* a pod.

S pokračujícím myšlenkovým zpřesňováním nalézali naši staří předkové též obsahový vztah v souvětích původně vyjadřovaných různě a naopak různý obsahový vztah v souvětích vyjadřovaných stejně, až se časem rozlišily od sebe ty kategorie podřadnosti, které jsou běžné dnes: věty časové, podmínkové, přípustkové, příčinné atd. Zároveň s myšlenkovým rozlišováním rozvíjela se i stránka výrazová, jazyková, a to tak, že některé výrazové prostředky úplně nebo skoro úplně zanikly (*nali, ano*), jiné svou platnost různě změnily, omezily a tím zpřesnily, nebo že vznikly některé výrazové prostředky nové (opsané imperativ „ať, nechť nese“, kondicionál). Podle Stalínova zákona o zachování staré formy držely se některé prostředky nějakou dobu ve dvou nebo i ve více úkonech, ačkoli se tyto úkony již od sebe ve vědomí rozlišovaly.

Úhrnem je vývoj podřadného souvětí výsledek usilovného, úporného zpřesňování, zjemňování myšlení našich starých předků. Plně se na tento vývoj vztahují Stalinova slova o gramatice vůbec, že je „výsledkem dlouhodobé abstrahující činnosti lidského myšlení, ukazatelkou nesmírných úspěchů myšlení“.

B. Části (členy) věty.

1. DOPLNĚK

97. Doplněk je větná část velmi důležitá jak pro poznání staré češtiny, tak svým vývojem pro správné pochopení nového jazyka po několika stránkách.

Doplněkem nazývám ten větný člen, který vyjadřuje vlastnost (stav) substantiva nebo zájmena za děje, vlastnost děj prostě provádějící, nezávisle na ději vzniklou.

Na př. *chlapec chodí bos* [adjektivní doplněk *bos* k podmětu *chlapec* za děje „chodí“]; *narodil se Čechem* [substantivní doplněk *Čechem* k *on* za děje „narodil se“]; *ovoce jsme syrové* [adj. dopl. *syrové* k předmětu *ovoce* za děje „jíme“]. Srov. v-mé NovočMl. II, 764 a násl.

Tak doplněk blíže určuje nejen své substantivum (zájmeno), nýbrž i sloveso. Proto se též nazývá „přísudkový, slovesný přívlastek“.

Dvojí určovací úkon vysvětluje Zubatý tak, že na př. »bratr leží nemocen« vzniklo splynutím dvoučlenného větného útvaru „bratr nemocen, leží“, který znamenal „bratr je nemocen a leží“.

V starém jazyce, zejména raném a ranějším, je doplněk velmi častý.

1. **Adjektivní doplněk k nominativu.** Na př.: *tak zahanben stáše* Pass. [dopl. k *on*, rozumějícímu se ze *stáše*]; *chodí zdrav i jasen* Alx.; *jenž se byl slep urodil* Pass. „narodil“; *aby se slepý narodil* Hus; *Ježiš mrtvý ležal* Chelč.; *aby ostali celí* tamt.; *proč-li je byl (hrad) pust ostaven* Dal.; *oba jsou právi zůstali* Všeh.; *aby nebyl neposlušný viděn* Otc.; *než by se ukázal křiv* Štít.; *neukážeš se přede mnú prázdný* Hus; *když se jim živý ukázal* Chelč.; *dávám se vinen* Kruml.; *hříšník se vinen dal* Hus; (dítě) *se slepo bieše narodilo* Otc.; *zrno ostane celo* „celé“ Štít.;

(čbán) *zdáše se jej nésti těžek* Hrad.; *obličej bude mi se zdáti krásen a ctný* Otc.; *krátka se jemu zdála chvíle* tamt.; *člověk neústavný bude se zdáti tichý* Štít.; (slovce) *se jim zdějí dvorna* Hrad.; *věc daleká blízká a blízká daleká, malá veliká a veliká malá* . . se zdála Komen.;

k a k u s a t i v u : *uzřě košík svalen* Otc.; měli jazyk *rozvádn* Hus; *anděla viděl velmi smutna* Alb.; *uzřev jej náha* Gesta; *Rubína nalezše umrla* Pass.; *dábla svázána táhnieše* tamt.; *člověka mrtva opustivše*

Hus; vidí vlka *jdúcieho* tamt.; nalezl bratra již do klášteřa *přineseného* Háj.; jej jal a *svázaného* před súdci přivedl Gesta; dceru *zdrávu* uzřechu Pass.; tu truhlu *převrácenu* nalezneš tamt.; ostavi *nedoděláno* dielo své Otc.; maje vše *hotovo* Hus; ač všecko znamenitě ušlechtilé *spořádané* a *veselé* uhlédáš Komen.; do Prahy je *svázaný* poslachu Dal.; ty jistě jinde *pochovaný* nalezneš Pass.;

ke genitivu: *té dievky svaté nikdy ižádny neviděl hněvivy* Krist.; (dívký) mne *svázaný* tuto odběhnú Dal. (= odběhly ode mne svázané); (strážci) *otevřena* žalářě nechavše, pryč běželi Pass.;

k dativu: *neslušíe mi pěši jiti* Pass. [doplňk k dat. *mi* při inf. *jiti* = jít a být pěši, jít pěšky, viz § 106]; jest velmi užitečno každému služě božiemu *samému* přebývati Otc.; žet mi (Marii) *živě* jest ostati Modl.;

instrumentálu: *smiluj se nade mnú hřiešným Rúd.*

2. Substantivní doplněk k nominativu:

pravda se zdá bláznovství Chelč. „bláznovstvím“; Jidáš zdál se dostojný *apoštol* Hus; veždy se jmu *spile* zdáše Hrad. „zdálo se mu (to) hrou“; zdá mi se (to) užitečná *věc* těm pannám Štít.;

počevši „počavši“ *dievkú* ostala Hrad.; která (panna) bude chtieti ostati *pannú* Štít.;

k akusativu: *neb jsem boha vežde pomocníka jměl* Pass. „jako pomocníka, za pomocníka“; abychom je *pomocníky* jměli v svých potřebách Štít. „za pomocníky“; ten znamenav Soběslava *mužě* udatného Dal. „poznav Soběslava jako muže udatného“;

tu jeho ani křestanem ani blúdiem nalezla Pass. „jako křestana (ani jako bludaře)“; když mě *dědicem* chtiechu ostaviti Otc.; kanovníci ho rádi *biskupem* jmiechu Dal. „jako biskupa, za biskupa“; ež se narodil *člověkem* Kat.; ostaviv *knězem* Vratislava, bratra svého Dal. „jako knížete“; pohnal mě *holomkem* Rožmb. „jako holomka (= svobodného člověka)“; tu jej před sebu *děťátkem* znali Pulk. „jako dítě“; abych mlčel a *hostem* se . . . pamatoval Komen. „pamatoval, že jsem host, choval se jako host“; on jeho nectieše svým *synem* Otc. „jako svého syna“.

98. 1. V uvedených případech typu „*zahanben stáše*“ a „*dceru zdrávu uzřechu*“ shoduje se doplněk mluvnický s příslušným jménem: *on — zahanben, dceru — zdrávu*. Tato mluvnická shoda je výrazovým prostředkem myšlenkového vztahu doplňku ke jménu; toho, že doplněk vyjadřuje vlastnost (stav) jména za děje.

Leckdy však je tato shoda porušena: *pohnal mě holomkem*. Jde o neshodu v pádě, neboť jméno má akusativ, kdežto doplněk instr. Viz ještě v odst. 2 a v § 99.

Tato mluvnická neshoda je výsledek toho, že se vztah doplňku k příslušnému jménu uvolňuje, že se přestává živě pocítovat. To pak znamená, že převažuje vztah doplňku ke slovesu, že se doplněk chápe

píše za bližší určení slovesa, které nežádá mluvnickou shodu s nějakým jménem, nýbrž se vyjadřuje nejčastěji příslovcem nebo příslovecným výrazem, a má tedy povahu příslovečnou, jako na př. v novočes.: *spí tvrdě, šel za deště, nepřišel pro nemoc*.

Toto nabývání příslovečné povahy nazývám adverbialisace doplňku.

Mluvnická shoda je nejednou porušena tím, že má doplněk místo nominativu a k u s a t i v u při slovesích s reflexivem se. Na př.:

když se vidí křestan obklíčena Kruml.; jakož již *věděl se chuda* Otc.; k tomu se *povinného* znal Komen.

To znamená, že se doplněk pocítoval za bližší určení předmětového akusativu se, nikoli podmětového jména. I to je tuším svědectví tomu, že se významový vztah doplňku k příslušnému původnímu jménu do jisté míry uvolňoval.

Sr. podobný jev v § 109.

2. Tato adverbialisace nastává hojně u doplňků substantivních o k nominativu a k akusativu. Již v raných památkách má tento doplněk místo nominativu a zejména místo akusativu nejčastěji instrumentál: *dievkú ostala; jej děťátkem znali, jmiechu ho biskupem* atd., viz v § 97, odst. 2. Z dokladů tam uvedených vidět, že se doplněk k akusativu vyjadřuje akusativem velmi zřídka: *neb sem boha pomocníka jměl . . .* Nebo: *blúdiš, ač tak zahradníka jho mníš* Hrad. „pokládáš za zahradníka“.

Dnes nahrazujeme tento doplněk výrazy „jako děťátko“, jako biskupa, za biskupa“, t. j. vyjadřujeme jej neshodně, neboť tyto výrazy mají platnost příslovečnou: *znali jej děťátkem* = *znali jej za jeho dětství, když byl ještě děťátkem; jmiechu ho biskupem* = *měli ho za biskupa, v úkonu biskupa, aby vykonával úkon biskupa*.

V prvním případě má *děťátkem* platnost příslovečného určení průvodných okolností, v druhém určení účelu . . .

Výraz s *jako* nemá příslovečnou platnost srovnávací, jako na př. ve větě „*počíná si jako dítě*“, kde má „*jako dítě*“ platnost způsobovou, znamená „*dětským způsobem, dětsky*“.

Z toho lze usuzovat, že je staročes. instr. v substantivním doplňku místo akus. výrazovým prostředkem příslovečného pojetí, které již tehdy pronikalo. O tom svědčí předně to, že se již v starém jazyce ne ojedinele vyskytuje vedle instrumentálu nomin. nebo akus. s příslovcem *jako*, tedy výraz nepochybně příslovečné povahy. Na př.:

má přijat býti jako pokrm Štít.; *aby jej pohonili jako holomka* Rožmb. [|| *holomkem*, viz v § 97].

Dále tomu nasvědčuje to, že se vedle instr. klade v starém jazyce místo nominativu a akusativu předložkový akus. se *za*, rovněž výraz příslovečný. Na př.:

Božej a Mutyně za *starosty ostata* Dal. „zůstali starosty, jako starostové = stařešiny, jako stařešinové“; to každému múdrému za *pravdu* zdá se Vít.; těmto poslům se to zdieše za *veliký div* Kat.; mně by zdálo se to za *veliké štěstie* tamt.;

že sú tě ledva za *člověk* poznali Rúd. „jako člověka“; že potvoru za *buoh* jmáš Otc.; budeš Jana mne místo „místo mne“ za *syna* jmieti Hrad.; chcem mužě za *hospodu* jmieti Dal. „za hospodáře, za vládce“; črt má to sobě jako za *znamenie* Štít. [k předložkovému výrazu se za přidáno příslovce *jako*].

Instrumentál se ujal místo akusativu proto, že má po celou dobu historickou ze všech pádů nejčastěji rozmanité úkony příslovce (úkon nástroje a prostředku, příčiny a důvodu, původce a původu, zřetele, způsobu atpod.).

V nové češtině se místo nominativu v případech uvedených shora neklade akus. se za, nýbrž instr. nebo nomin.: zůstal *předsedou*; zdá se to *pravda*. Předložkový akus. bývá jindy: *jít za svědka*, za *kmotra*.

Instrumentál se ujímá místo nominativu, akusativu a jiných pádů též v platnosti jiné, která je platnosti doplňkové blízká. Viz dále v § 108.

Vyskytuje se v celé slovanštině a v litevštině a vykládá se různě. V. Ertl se domnívá, že vznikl napodobením instr. srovnávacího, na př.: pole leží *úhorem*: býval u něho *hostem*. Tento výklad není správný, protože srovnávací instr. sám není původní, nýbrž i on vznikl za starší nominativ nebo jiný pád.

99. 1. Proti substantivnímu doplňku klade se v starém jazyce shodný a d j e k t i v n í doplněk mnohem častěji. Viz příklady typu »zahanben stáše« (doplněk k nomin.), »uzřě košík svalěn« (k akus.); »mne svázány odběhú« (ke gen.); »neslušie mi pěši jíti« (k dat.) . . . v § 97, odst. 1. To si vysvětlíme jednak tím, že je případů s adjektivními doplňky daleko více než se substantivními, jednak tím, že se u adjektiva zcela přirozeně pocituje jeho vztah k příslušnému substantivu. Záleží tu na významu slovesa, ke kterému se doplněk vztahuje. Na př. po slovese *zdáti se* klade se zpravidla nominativ (viz v § 97, 1. odst.) a jen ojedinele instr.: *abych se nesmělým* nezdál Komen. Z toho vyplývá, že se tu adjektivum plně pocituje za určení svého jména, nenabývá příslovečné povahy.

Jindy tu proniká adverbialisace. Jejím odrazem je *ustrnutí* dativu sing., a to místo nominativu:

my radějšě chcemy zemřieti než bez studu *živu ostati* Pass.

Tento dativ je přejat z těch případů, kde se vztahuje k substantivu (zájmenu) v dativě: *neslušie mi pěši jíti*; *žeť mi* (Marii) *živě* jest *ostati*; viz v § 97, odst. 1.

Odradem adverbialisace je kladení instrumentálu místo akusativu (§ 97, 1. odst.):

blázen jest, ktož *cizozemcě dobrým* súde Dal.; jehož jest nepoznala, ale *pracným mniec* Otc.

2. Leckdy se vyskytují za shodné doplňky adjektivní příslovce v e č n é v ý r a z y substantivní; na př.:

tak se domov *ve zdraví* vrátil Pass. »zdráv«; svú hospodyní nadjide *v veselí* Levšt. „veselou“.

Jde tu o příslovečný výraz se substantivem slovtvorně souviseícím s adjektivem: *zdravie* — *zdráv*, *veselé* — *vesel*.

Sr. novočes.: vrátil se *zdráv*, *vesel* || *ve zdraví*, *s veselou*.

3. Dále se kladou příslovečné výrazy adjektivní s předložkou za, a to dílem místo nominativu, dílem místo akusativu. Na př.:

jenž za mrtvého ležieše Kruml.; *za pochybné se* nem (to) *zdá* Pulk.; což *se* mu *za pravé vidí* Ol.;

ani ji všichni *za múdru* *jmaji* Otc.; jej oblúpili i zranili a *za mrtvého nechavše* šli od něho Kruml.; *snemše* ji *za umřlu* Lvov. »šnavše ji jako mrtvou«; země je *za živa* pozřela Pulk.; by mě země *za živa* *pohltila* Modl.;

to jměj *za celo* Alb. „považuj za pevné, jisté“; to věz *za celo* Kat.; to vám *za jisto* praviu Dal.; viem to *za věrné* EvOl.; *za zlé* (to) *neměje* Hus; páni počechu mu *za zlé* *jmieti* Dal.

Tu proniká někde zřetelně příslovečné pojetí: *ležieše* za mrtvého = jako mrtvý; je *za živa* pozřela = za života, když byli ještě živi; *za zlé* *jmieti* = vykládat ve zlém.

Sr. vedle *za živa* původní shodný doplněk v akus.: *ty* poklínáč *živý* *užhlí* Ol.

Vedle „viem to za jisto“ bývá složený tvar *za jisté* a z něho je novočes. příslovce *zajisté*, změněné podle *jisté* v *zajisté*. Také tu se hlásí zřetelně platnost příslovečná. Podobně je tomu s příslovci *jisté* a *věrně*, která se vyskytují vedle předložkových výrazů:

abych to jisté věděla Pass.; to *jisté* vědě Vít.; *jisté* pravi vám EvVíd.; *věrně* věz Vít.

Príslovce *jisté* (*věrně*) vyjadřuje jen bližší určení přísudkového slovesa „vím“, a to určení z p ů s o b u = vím to v jistotě, s jistotou. Původní vztah doplňku k příslušnému jménu, zde k zájmenu *to*, ustoupil zcela do pozadí, zanikl. Neboli: původní doplněk byl nahrazen jiným větným členem, příslovečným určením. To je konečný výsledek větoslovného vývoje doplňku.

O tom, že se příslovce chápe jen za bližší určení slovesa, nikoli též příslušného jména (zájmena), svědčí případy, kdy toto jméno není vyjádřeno. Sr. výše: *jisté* *pravi vám*, *věrně* *věz*. Tak je tomu též ve

rčení „jmieti za zlé“, kde má předložkový výraz zřejmě povahu příslovecnou, takže lze psáti *zazlé*.

V případech typu „za živa je upálili“ má předložkový výraz nahrazující původní doplněk rovněž platnost příslovecnou, avšak jiného odstínu. Vyjadřuje určení průvodných okolností, které je způsobovému určení blízké, ale není s ním totožné; ptáme se na ně otázkou „za jakých okolností“, nikoli otázkou „jak“ jako na určení způsobu.

100. 1. Způsobové příslovce na -ě, -e vyskytuje se za původní doplněk i jindy, v starším jazyce někdy vedle shodného doplňkového adjektiva. Na př.:

tvé tělo *mrtvě* ležalo Rúd. || jehožto svaté tělo *mrtvo* ležieše Pass.; když chováš *čistě* své tělo NRada; v tom úmyslu stój *tvrdě* tamt.; dirž svú vieru k bohu *tvrdě* Kat. || mateřino naučenie často děti držíe *tvrdó* Štít.; chovajž *tvrdé* moje slova Alx.; rači „rač“ hříechy odpustiti i jich *plně* „plně“ očistiti Kunh. || to všecko i jiné . . . slíbil jest v radě *plně* učiniti Malír.; *drazeť* jej vážie Štít.; *draze* vážie dary božie tamt.; toho sobě *draze* váže OpMus. || *drahoť* buoh váží to vítězstvo Štít.; *draho* váže věc drahú tamt.; *draho* všecky váží tamt.; vezme *předraho* sukno zlé Hrad.; své masti *draho* prodati Mast.; jakoť bych tu svátost vážil *lehce* Štít.; bude jiné vážiti *lehce* tamt. || čest tak *lehko* cěnil Rúd.; hříechy *lehko* vážil Štít.

2. Dnes chápeme *draho* ve větách typu »koupil to (tu knihu . . .) draho« za příslovce. Podobně se nám zdá příslovcem *tvrdó* ve štíten-ském „mateřino naučenie často děti držíe tvrdó“. Avšak doklady s nepochybným shodným adjektivem — chovajž *tvrdé* moje slova [žen. tvar místo neutra, jak bývá v staré češtině dosti často]*); to všecko . . . slíbil jest *plně* učiniti —, dokazují, že tu jde o původní doplňkové adjektivum. To bylo ústrojné, vztahovalo-li se k neutru sing. (*drahoť* váží to vítězstvo), ale ustrnulolo a kladlo se i tam, kde byly původně tvary jiné, na př.: *draho* všecky váží, místo: drahy (nebo složeným tvarem drahé) všecky váží.

Ustrnutí neutra je odrazem adverbialisace doplňku, o které byla řeč v § 98, 99. Má obdobu v ustrnulém dativu sing. (tamt.). Kladení adverbia na -ě, -e (*drazeť* jej váže; dirž svú vieru *tvrdě*) je další stupeň adverbialisace doplňku (§ 99).

V hanác. nářečí císařovském klade se dodnes adjektivní doplněk: nač to kupuješ tak *drahi* = tak drahé.

Na tento vývoj ukazují také jiné případy, kde je adjektivní tvar na -ě, -e vedle na -o nebo vedle tvaru složeného; sr. výše: tělo leželo *mrtvě* || *mrtvo* ležieše; *plně* očistiti || to všecko slíbil jest *plně* učiniti.

*) Čte se obyčejně *tvrdě*, ačkoli rukopis má zřetelně *tvrdé*. Sr. v Trautmannově vydání na str. 4 (k AlxV., verš 298).

Je pravděpodobné, že se tvary na -o částečně chápaly v takovýchto případech za adverbia již v starém jazyce, ale je nepochybné, že to nejsou adverbia od původu. Na druhé straně z toho vyplývá, že se v takovýchto případech adverbia na -ě, -e původně nekladla. Jsou to náhrady jednak za starší ustrnulá neutra na -o, jednak někde přímo za různé shodné tvary doplňkové.

3. Z toho můžeme usuzovat, že také některé jiné adjektivní tvary na -o nejsou adverbia od původu, nýbrž ustrnulá neutra doplňková. Na př.: koupil to (knihu . . .) *lacino*;

Sr. v nářečí císařov.: tá móka je *nakópená* *lacená*. Viz výše ve 2.: nač to kupuješ tak drahi.

hotovo: kníhy hotovo sebrané Štít. Dnes bychom řekli *hotově*. Původně: kníhy sebrané *hotové*;

novó: rány novo kyji bité Pass.; pojide vrtranie ot novo obráčených lidí tamt.; o zákonu predikátorovém novo potvrzeném tamt. I tu bychom dnes užili příslovce *nově*. Původně: rány *novy* (*nové*) kyji bité . . .;

samo- v *samodruhý*. Říkávalo se: jel, šel . . . sám druhý, jela sama druhá apod. Sr. obdobné staročes. případy *sám třetí*, *sám desát* || *desátý* Na př.:

jel na voze sám čtvrt Jar. [= se třemi jinými lidmi, takže byl sám čtvrtý]; chtěv jeti sám třetí nebo sám čtvrtý tamt.; jmá (matka) sama desáta jíti Dal.

Jde tu o doplněk *sám*, rozvitý adjektivem *druhý* . . .

Místo shodných tvarů *sám*, *sama* . . . kladlo se ustrnulé neutrum, *samo druhý*, *samo druhá* . . ., a splynutím vzniklo *samodruhý*, v novém jazyce *samodruhá*, kterého se začalo užívat i mimo určení přísudkové.

Tak vznikly též složeniny *prvorozený* a *druhorozený*.

Říkáme narodil se *první*, *prvý*, *druhý*. Říkávalo se: *prv rozený syn*, *prva rozená dcera*, *prvo rozené dítě* [jmenné tvary] atpod. Ustrnutím neutra *prvo rozený syn*, *rozená dcera* . . ., splynutím *prvorozený* . . .

4. Je přirozené, že se v starém jazyce vyskytuje někdy tvar na -o, kde má dnešní jazyk příslovce na -ě, -e; sr. v odst. 3. *hotovo*, *novó*. Podobně na př. *kruto* a *rózno*:

učíň (to), jakž ty ráčíš, *kruto* Rúd.;

sirdce šlo strachy *rózno* Alx.; země se otevřě *rózno* Rúd.; oba *ruózno* věziešťe Pass. „byli uvězněni“; by je mohl *ruózno* úděly rozděliti Mill.

Rózno znamená v starém jazyce „na různé strany, na různých místech“. Dnes je to příslovce způsobové = různým způsobem.

V staré češtině se tu odráží starší vývojový stav. Na druhé straně shledáváme v ní adverbia na -ě, -e tam, kde jsou dnes adverbia na -o nebo ještě doplňková adjektiva, na př.:

nazě: kdyžs byl pro mě veden naze Rúd. || novoč. *nahý*.

Viz ještě v § 102.

To si vysvětlíme tím, že byl vývoj doplňku v starém jazyce ještě živý a rozmanitý a že časem nastalo ustálení, při kterém se někdy ujal vývojový útvar starší, nikoli poslední.

101. 1. Gebauer napsal, že v rozsahu adverbii na -o a -ě, -e „rozdíl mezi jazykem nynějším a jazykem stč. památek přesných jest pranepatrný“. Na velmi hojném materiálu staročes. ukazoval to Em. Smetánka. Viděli jsme, že tento rozdíl není „pranepatrný“, ale třeba není početně značný, nelze se spokojit s jeho konstatováním; je třeba se ptát, jak vznikl. Tu je důležité, že adjektivní tvary na -o nejsou všechny od původu adverbia, nýbrž ustrnulé doplňky (§ 100, 2. odst.).

Toto mínění vyslovil Zubatý, a to hlavně jako výsledek srovnávání různých indoevropských jazyků. Obraz o staročes. stavu, který jsem podal zde výše v § 97—100, toto mínění potvrzuje.

Zubatý praví, že adjektivní tvary na -o „z největší části jsou po stránce syntaktické nominativy“. Tak je tomu nepochybně v případech typu »tělo mrtvo ležieše Pass.«, je však nemálo případů, kde se adjektivum na -o vztahuje k substantivu (zájmenu) v akusativě neutra a je to tedy od původu akusativ. Je tomu tak v případech typu „koupil to *draho*, *lacino*“; sr. v § 97, odst. 1, 99, odst. 2, 100, odst. 1.

2. Smetánka připomíná, že jsou v našich východních nářečích adverbia na -o mnohem hojnější než v západních.

Na př. v mor. slovenštině: *tvrd*, *pevno*, *slabo*, *hladko*, *prudko*, *pilno*, *náhlo*, *rychlo*.

Z toho, že se staré památky moravské »v usu adj. adverbii na -o a -ě s češtinou skoro bez výjimky shodují«, soudí Smetánka, že dnešní stav ve východ. nářečích nastal náhradou starších adverbii na -ě adverbii na -o, a to až po začátku stol. 17. Jeho výklad, proč se tak stalo, je nepravděpodobný.

V té době prý »lid moravský méně četl, a tak se na Moravě dělo, co se stává u všech národů: řeč, literaturou nekonservovaná, vyvíjela se krokem velmi rychlým«.

Jde zajisté o změnu pronikavou, o změnu jedné kvality v druhou, a ta se mohla podle obecného stalinského zákona o vývoji jazyka provést postupně, nenáhle a v dlouhé době. Dále pak nelze tuto změnu vysvětlovat izolovaně od vývoje doplňku, se kterým obojí adverbia souvisí.

3. Zubatý napsal: »Jsem ovšem dalek, každé střední příslovce vykládati způsobem podobným, jako ztrnulý tvar střední místo bývalého rodového přídavného jména výrokového, anebo jako napodobeninu příslovce podobně vzniklých«. Uvádí pak dále některé střední akusativy na -o, které jsou adverbia od původu. Tak zejména adverbia

časové nebo prostorové míry a míry vůbec: *mnoho*, *málo*, *dávno*, *vysoko* (si cenit). Za příslovce od původu pokládá Zubatý zájmečná příslovce *tako*, *kako*, *jako*.

Príslovci od původu jsou též *sěmo*, *tamo*, *kamo*, ba u nich je to zcela nepochybné, protože nemají vedle sebe tvary adjektivní.

Jsou též obdobná původní příslovce na -e: *viece*, *dřeve*, *sice* (původ. = tak, jinak).

Príslovce *kde*, *sde*, *onde* . . . jsou původní, ale nejsou to nominativy ani akusativy, nýbrž tvary neohnuté.

Nehledíc k těmto původním příslovcím jsou adjektivní tvary na -o původní doplňky všude tam, kde se vedle nich vyskytují jiné tvary doplňkové. Říkáme ještě dnes »ležel, padl *mrtvo*« a je tady *mrtvo* v staročes. dokladě »tělo mrtvo ležieše (Pass.)« původní doplňkové adjektivum, které se časem chápalo příslovečně, ve významu „mrtvě“, jak svědčí doklad z Rúd., kde je neutrum *mrtvo* nahrazeno nepochybným příslovcem *mrtvě*: tvé tělo mrtvě ležalo. Sr. k tomu § 100.

102. 1. Viděli jsme již v tomto §, že doplněk býval v starším jazyce častější, než je dnes, a uvidíme to na hojných případech v dalších výkladech; na př. novočes. „jdu, šla, jdou *pěšky*“ || staročes. „ . . . *pěš*, fem. *pěše*, pl. *pěši* . . .“ (§ 106). Z toho vyplývá, že staročes. stav není začátek vývoje doplňku, nýbrž jisté období v tomto vývoji, neboli že se vývoj doplňku začal již v dobách dávnějších, předpísemných.

Tak se na př. v starém jazyce vyskytují zpravidla adjektiva na -o, nikoli shodné doplňky, v takovýchto případech obdobných s dnešními, odešel *daleko*, stojí *blízko*, postavil to *vysoko*, spadl *hluboko*, sestoupil *nízko*, půjdeme *skoro* „rychle“, trvalo to *dlouho*, chodí tam *často* atp.

Nám se zdá nepochybné, že jsou to od původu příslovce časové nebo prostorové míry, ale již sám fakt, že jsou jindy v starém jazyce doplňky častější než dnes, přivádí na myšlenku, zda se tu původně nekladla doplňková adjektiva a zda tvary *daleko*, *blízko* . . . nejsou ustrnulé neutrální doplňky jako na př. *draho* v »koupil to *draho*«. Šlo by o ustrnulá neutra již někdy před stoletím 14. a chápaná v staré češtině zpravidla příslovečně.

Tato myšlenka má oporu v tom, že se tu někdy vyskytují v staré češtině nebo i v nové vedle tvarů na -o příslovce na -ě, -e; na př.:

daleko || *dalecě*: lidé dalece od boha zacházejí Štít.; jehožto sú oni všickni *dalecě* u poznání duchem božím viděli Krist.;

skoro || *skořě*: skoře-li hlíza přijde Štít. [skorý = rychlý];

často || *čestě*: nečestě bývati u mše Štít.;

Při sponovém slovese *bývati* o doplněk jít nemůže, ale byl sem přenesen z vět, kde je doplněk možný; sr. na př. často nahodí se je túha Štít.; často se to naházje tamt.

hluboko || *hlubocě*: hříechov pokrytých, v srdci hlubocě zarytých Rúd.;

krátko || *krátce*: jakož sem toho krátce dotekl Štít.;

řiedko || *řiedcě*: řiedce mieti perly Štít.

Sem náležejí případy, kdy má stará čeština vedle adverbia na -ě tvar na -o častěji než nová; na př.:

těžcě || *těžko*: musil bych se těžce káti Štít.; těžcě na jeho svaté tělo padši Pass. || mosil by za ně trpěti těžko Štít.; těžko nám to leží BohDial.; těžko tobě žalujem Vít.

V novém jazyce se dochované tvary na -o a na -ě, -e významově rozlišily.

Je to týž jev jako v těch případech z doby historické, kde je tvar na -o nepochybně původu doplňkového a kde se vedle něho užívá příslovce na -ě, -e, sr.: tělo ležalo *mrtvo* || *mrtvé* (§ 100). Jinými slovy: je to doznívání adverbialisace doplňku, která se začala před stoletím 14. Lze tu tedy pro dávné doby předpokládat užívání doplňků, na př.: *přistoupil blízký, odešel daleký, chodí sem častý* atpod.

Tento předpoklad má dále podle Zubatého oporu ve stavu jiných jazyků indoevropských, kde se v takových případech ještě doplňkových adjektiv užívá, na př. v latině *frequens* »častý«, *rarus* »řidký«.

2. Podobně je tomu s hojnými staročes. adverbii na -ě, -e, vedle kterých se neuvžívá shodných doplňků a která se vyskytují též dnes: *běží rychle, mluví tiše, hlasitě, moudře, spí tvrdě, ví něco dobře, přijal to vděčně, tajně něco udělal* atp.

I tu se nám zdá, že jde od původu o adverbia, vyjadřující hlavně způsob děje. Ale i tato adverbia nejspíše vznikla hlavně jako náhrada za doplňková shodná adjektiva, kladená v dávných dobách: *běží rychlý (rychel)*, ví něco *dobré* (dobro), udělal to *tajně (tajno)* . . . Je to konečný bod ve vývoji doplňku, proběhlý dávno před stoletím 14., jako je v dobách historických na př. »tělo leželo mrtvé«, »vím to jistě«. I zde se lze se Zubatým dovolávat některých jazyků indoevropských, kde se doplňková adjektiva kladou v takovýchto případech: *stichý přehlížel šíky, kuň běží rychlý* ap.

3. Zubatý praví obecně o vývoji doplňku toto:

»Jest pravdě podobno, že adjektivní určení děje bylo možno v jazycích indoevropských původně jen přísudkovým přívlástkem . . . V některých jazycích indoevropských se časem způsobem rozličným vyvinula i příslovce jmen přídavných, jako . . . slovanská na -ě . . . Při tom však se držela dále přísudková jména přídavná . . . a rodové tvary přídavné . . . nabývaly povahy nerodových a nesklonných příslovcí. Časem se to dělo . . . zvláště často s tvary středními«.

Zubatý se tedy domnívá, že jsou adverbia na -ě, -e v případech typu „běží rychle“ vývojově, časově starší náhrada za prvotní shodné doplňky než neutra na -o v případech typu „odešel daleko“.

Myslím, že tu nějaká ostrá časová hranice nebyla, t. j. že ona adverbia na -ě, -e nevznikla veskrze z adjektivních doplňků přímo, nýbrž že od samého začátku vývoje doplňku byla shodná adjektiva nahrazována též tvary na -o, z kterých mnohé ustoupily časem adverbii na -ě, -e.

Domnívám se tedy, že vývoj doplňku probíhal od samého začátku v podstatě tak, jako v době historické. Značný počet adverbii na -ě, -e v případech »běží rychle« lze dobře pochopit z toho, že jsou to prastaré případy, jejichž vývoj probíhal dlouhou dobu a dospěl ke konečnému výsledku.

Dlouhý vývoj doplňku probíhal dialekticky různě. Ve východních nářečích našeho jazyka již v dávných dobách i později ujímaly se hojně střední tvary na -o, méně často adverbia na -ě, -e, a je dobře možné, že když časem měly tvary na -o převahu, některá starší adverbia na -ě, -e byla nahrazena tvary na -o.

Nelze se domnívat se Smetánkou, že měla východní nářečí až do začátku stol. 17. převážně adverbia na -ě, -e jako spisovný jazyk a pak změnila tento stav v opak.

Tento výklad, který opakuje v r. 1953 Fr. Kopečný, naprosto se nehodí na slovanské jazyky, z nichž ruština, srbština a bulharština adverbia na -ě, -e buď skoro vůbec nebo vůbec dnes nemají a měly je jen o něco ve větší míře v době starší.

103. Adverbialisace adjektivního doplňku, probíhající po celou dobu dějinnou, projevuje se různě u různých adjektiv nebo u jmen adjektivní povahy neboli u adjektiv v širším smyslu.

Z těchto adjektiv širšího smyslu zasluhují pozornosti doplňky vyjadřované p r e c h o d n í k e m p ř í t o m n ý m.

Jde o přechodníky, které ztratily svou původní větnou platnost a splynuly s větou, se kterou tvořily souvětí, jako její člen, a to doplněk. Viz v § 140.

Doplňkový přechodník vztahující se ke jménu v nominativě mívá v starém jazyce ještě někdy nominativ. Na př.:

když by mohl protivenství a křivotu trpěti *mlče* Otc.

Dnes bychom tu užili příslovce *mlčky*, utvořeného z přechodníku. Podobně říkáme: vyprávěl to *plačky*.

Príslovce je doloženo již v starém jazyce, a to *mlčěčky*, nebo *vmlčěčky (umlčěčky)*, s předložkou *v. (u)*:

přišla *mlčečky* Pr.; já tomu *vmlčečky* rozumím Tkadl.

Podobně se vyskytuje příslovce *nechtěčky* (Hrub.).

To znamená, že se původní doplněk *mlče* . . . začal počítovat za příslovce, a to průvodních okolností, tvar *mlče* ustrnul a přizpůsobil se tomuto novému větnému pojetí též slovtvorně, t. j. byl přetvořen v příslovce *mlčky* a *mlčěčky*.

Príslovce typu *mlčěčky* byla utvořena beze vsí pochyby z tvaru nomin. sing. *mlče* právě tak jako novočes. moravskosloven. *ležačky, stojačky, klečačky*,

seďačky ... z mask. *leža* ... Je tu jakoby přípona *-čky*, ale nabízí se výklad, že podoba *mlčččky* vznikla z *mlčky* podle ustrnulého mask. sing. *mlčč*. Podle ní pak vznikala příslovce jiná, *nechtččky*, *stojáčky* atd.

Obdobou předložkového výrazu *v-mlčččky* je novočes. ustrnulý *v-stoje* vedle *stojě* ..., na př.: *spí* (spíme ...) *stojě* || *vstojě*; dělám (děláme ...) něco *leže* || *vleže* ..., za původní: spal *stojě*, spala *stojěci*, spali *stojěce* ...

Předložka *v* zde zřetelně vyjadřuje příslovečnou platnost ustrnulého tvaru mask. sing. *stojě*. Staročes. *v-mlčččky* se liší od těchto případů tím, že je tu předložka *v* vedle hotového příslovce *mlčččky*, možná právě podle *v stojě* ...

Podle Jungmanna (Slovník II.) je *mlčky* instr. plur. od substantiva *mlček*, *mlčku* »mlčení« a podobně (Slovník III.) *plačky* instr. plur. od zdrobněliny *pláček* k *pláč*. Jungmann se opírá o to, že je doložen též tvar *mlčkem*, instr. sing. od *mlček*, a v pozdějších textech předložkový výraz *s plačky*. Tento výklad však nepřihlíží vůbec k vývoji doplňku, o jehož odraz tu jde, a je závadný po stránce úkonné.

Po této stránce bylo by lze pochopit výraz *s plačky*, na př. vyprávěl to s *plačky* = s *pláčem*. Nelze však pochopit starší *mlčččky*, podle Jungmanna prostý instr., neboť prostý instr. nemá v celé době historické význam průvodných okolností, o který tu jde. Neříká se ani neříkalo: vyprávěl to *radostí*, vrátil se *veselou* ap., nýbrž jen ... *s radostí*, *s veselou*. Tento příslovečný úkon průvodných okolností vznikl z původní platnosti doplňkové, která se částečně dochovala do dneška: vrátil se *vesel* (*veselý*), vyprávěl to *celý rozradostněný*.

Obdobou k tomu jsou slova *pěšky* a *bosky* (šel, šli *pěšky*, *bosky*). To však jsou nepochybná příslovce průvodných okolností, vzniklá z doplňků *pěš* (*pěši*) a *bos*; sr. v § 106.

Předložkový výraz *s plačky* pochopíme tak, že k příslovci *plačky* byla vlivem významu „s *pláčem*“ přidána předložka *s*. Možná, že někteří autoři chápali toto adverbium za instr. plur. Tak se asi počítávalo příslovce *mlčky* a proto si k němu někteří autoři přitvořili sing. *mlčkem*. Tímto individuálním pojetím si vysvětlíme to, že se *mlčkem* ani *s plačky* do nového jazyka nedochovalo.

Je však dobře možné, že *mlčkem* vzniklo přímo z ustrnulého přechodníku *mlčč*, a to jako jeho příslovečná podoba vedle *mlčky*. Podobné je lašské *oblem* z doplňku *obl* (*oblý*); sr. (mnozí lidé) pravého rozumu v slovu božím neznají ..., *oblo je* požírajíce Chelč. „požírajíce je *oblé*, v kusech, ne-strávené“.

Při předpokladu, že jsou *mlčky* a *plačky* od původu instrumentály plur., bylo by třeba pokládat za původní instr. pl. též *mlčččky*. Ale bylo by jednak nejasné, od jakého substantiva je to instr., jednak bychom nepochopili, že se instr. spojuje s předložkou *v* (*v-mlčččky*).

104. 1. Doplňkový přechodník vztahující se k akusativu mask. sing. má v starém jazyce hojně původní akusativní tvar typu *ležíec*. Na př.:

viziv strážu svého na nosidlech ležíec LAl. „vidím ... ležícího“; jakž brzo takyto pták vyr nad sobú *sediee* uzříš Pass.; když svého kněze za železným stolcem *jedúc* uzříte Dal. (od *jěsti* = jak jí); poznavši syna z daleka *jdúc* Comest.; jej *kázic* slyšiechu Vít.; zaslyšal hlas *řkúc* Pass.; když tě slyši *křičiee* Plankt; mistra toho *stojéc* viděla Brig.

Dále se tu vyskytuje shodný životný akusativ složený typu *ležíecieho*; na př.:

vidí vlka *jdúcieho* Hus; našli sú jeho v chrámě *poslúchajcieho* a *otazujcieho* tamt.

2. Starobylý akus. mask. *ležíec* klade se někdy neshodně ke jménu množnému; na př.:

velmi vás hjřiee vizi Pass.

Tento tvar tedy ustrnuje, a to následkem příslovečného pojetí přechodníkového doplňku. Viz v § 99,1. odst. dat. *živu*. Sr. ještě zde dále ve 4.

3. Vedle *ležíec* je k akus. sing. mask. hojně doložen tvar *ležíece*; na př.:

uzřě syna syého Augustina podlé sebe *stojěce* Pass.; uslyšal hlas k němu *řkúce* tamt.; když jest syna viděla v chrámu *sediee* Hrad.; viděch kříž svatý *rostúce* Marg.; aby neviděla syna *mrúce* Comest.; vizi jej na kříži *pniece* Hrad.; když kokota slyšel *pějice* Hod.

Tento tvar se nezřídka vyskytuje také k akusativu substantiv jiného rodu než muž, a k substantivům v plur. Na př.:

uzřě tvář jejě stviee Pass.; vidiech ve sně dievku krev *ločice*, v svéj zemi jako vzteklú *běhajice* Dal.; své rúcho na trhu *visiee* uzřěl ML.; *apoštoly spiee našel* Pass.; uzřě dva anděly *sediee* Hrad.; jiné rád o něm slyší *mlwiece* Kruml.; umřěl (za nás) veň *věriece* všickny křestany Vít.

Tento tvar na *-ce* je zřejmě ustrnulý a svědčí o příslovečném pojetí přechodníkového doplňku ke všem akusativům. Tuto adverbialisaci poznali jsme již výše v § 99, odst. 2. Protí případům tam uvedeným projevuje se zde příslovečné pojetí morfologicky jinak. Sr. tam na př. vedle „žije šťasten“ též příslovečně jednak „žije *šťastně* [příslovce]“, jednak „žije *ve štěstí*“ [substantivní příslovečný výraz].

Na adverbialisaci ukazuje i ta okolnost, že se přechodník časem nejednou nahrazuje *infinitev*m; sr. novočes.:

viděl jsem. tě ležícího, sedícího || *ležet, sedět*; slyším *zpívat* kohouta; rád jej slyším *vyprávět*.

Příslovečný tvar *ležíece* je shodný s původním nom. plur. přítomného přechodníku, který se však vyskytoval jako shodný tvar k substantivu v nomin.; sr. novoč.: *pracovali ležíce*. Při rozmanitém vývoji přechodníků

je dobře možné, že se tento tvar ujal v příslovečné platnosti též tam, kde jde o původní přechodníkové doplňky k akusativu.

Zubatý má za to, že je tvar na *-ce* novotvar, chápaný za neutrum sing.

4. Ustrnulý tvar na *-ce* vyskytuje se dosti často též místo jiných přechodníkových tvarů. Na př.:

[místo dat.] běda *mně* hroznú horkost od dáblóv *trpiece* Pass.; *daj nám s matkú tě vidúce* kralevati v tobě *jsúce* Kunh.; potřeba *nám* jest *modléce* se volati Pass.;

[místo genit.] slyšela jsem *od otce tvého mluvíce* Comest.; poslúchaj *hlasóv posmievajíce* se synem tvým Ans.;

[místo lok.] čte se *o jednom muži jdúce* v jeden háj Gesta.

Zřídka se tu vyskytuje ustrnulý tvar na *-c*:

člověku jest . . . *přijmác* držeti pravú vieru Štít.

Vzácné jsou doklady, kde je shodný dativ:

nenieť múdré (*člověku*) v žaláři *vězienci* veseliti se Štít.; běda *mně* (Marii) tě na kříži *vidúci* Hod.

K ustrnulým přechodníkům na *-ce (-c)* viz ještě v § 143.

105. Adjektivum *rád* vyskytuje se po celou dobu historickou jako shodný doplněk pravidlem. Sr. novočes.:

někdo *ji rád* maso; matka *má ráda* své děti; dítě *se rádo koupe*; *chodíme rádi* do divadla;

staročes.: ustalý *rád* pitie sahá Alx.; *rádo* by se dietě skrylo tamt.; oně (dvě ženy) vypravišta i *neradě* Otc. (du.); můžete sem *rádi* hleděti Mast.; atd.

V komparativě a v superlativě však má nový spisovný jazyk příslovce *raději*, *nejraději*. V starším jazyce raném a ranějším vyskytují se ještě namnoze příslušné tvary shodné, a to sing. mask. *raději*, fem. *radějiši* (*radši*) a plur. (du.) *radějiše* (*radše*). Na př.:

raději bych chtěl umřieti Alx.; že by chtěl *raději umřieti* Otc.; neb bych *radějiši* ot meče sešla Pass.; *radějiši* bych to zvolila Hrad.; jáť bych *radši* umřela Otc.; aby ty *radši* s mladicemi běžala Kruml.; vždy *radějiše* věříme pochlebníkom Štít.; *radějiše* se máte potupiti Modl.; *radějiše* mi hlavu setněta Pass.; *radše* v dobrotě s sebou mluvte Štít.; proč *radše* bezprávie nepřijímáte Koř.

Vedle toho jsou doloženy ne ojediněle tvary neshodné; na př.:

aby jiní lidé tím se *raději* pode mne brali ListKrumbs. [místo *radějiše*]; zabí mne *raději* Br. [m. *raději*]; *raděje* v ňu (v smrt) upadnu Alx. [m. *raději*]; *radějiši* byste mohli mój súd trpěti Dal. [m. *radějiše*]; *radějiši* zvolili tmy Chelč.; proč ty *radče* mluvíš Blah. [m. *raději*].

Adverbialisace pronikala tedy již v době staré a jejím vlivem se neshodně kladly tvary různé. Časem se ve spisovném jazyce ustálilo příslovce *raději*.

V lidové mluvě se vyskytují ustrnulé tvary *rači* (z *radši*) a *rač* (buď z *rači* nebo z *rače* za starší *radše*). Sr. u Blah. *radče* (= foneticky *rače*; psáno s *-dě* podle staršího *radše*).

Místy ve vých. Čechách je i v pozitivě ustrnulé *rádi*. V záp. slovenštině je místy ustrnulé *rád*.

106. Poznali jsme některé případy, kde byl v historické době původní adjektivní doplněk časem veskrze nahrazen příslovcem a kde starší jazyk ještě doplněk má, nebo na něj zřetelně ukazuje. novoč. *raději* || staroč. *raději* . . . (§ 105); novoč. *mlčky* || staroč. *mlčě* (§ 103); novoč. (vím to) *jistě* || staroč. *za jisto* (§ 99).

V prvním případě se pozoruje zánik adjektiva vůbec; znělo by dnes *radějiši* (sr. *jist*, *jistý* || *jistější* . . .).

1. Podobně zaniklo starobylé adjektivum *nic*, fem. *nicě* . . ., složený tvar *nicí* a bylo nahrazeno příslovečným výrazem »na kolena, na kolenu, tváří k zemi, na zem«. V starém jazyce jsou doloženy ještě některé shodné doplňkové tvary; na př.:

otec pade *nic* před ním Otc.; ve dne v noci *nic* leže tamt.; padl sem *nicí* na zemi Pass.; (Anna) plačící pade *nicě* LMar.; věhlasnost pade *nicě* Vít.; ležeta před vozem *nicě* Alx. (du.); čarodějníci chodie *nicí* Hrad.

2. Zaniklo adjektivum *čist niti* »čistý od niti, nemající na sobě ani nit, nahý«; na př.:

kněz *čist niti* s málem stojěše Dal.; inhed svlekú (Kateřinu) *čistu niti* Kat.; (oni dva) sta *čista niti* jedva utekla Lit.; kázal je (panny) *čisty niti* svléci Pass.

Ustrnutím: kázal je *čisto niti* svléci ML.

Ustrnulé „čisto niti“ změnilo se v *čisto v niti* a to se chápalo za mask. *čistov niti*: kněz *čistov niti* stojěše Dal. (jiný rukopis než C); odtud fem. *čistova niti* . . . a ustrnulé *čistovaniti*, *čistovanit*.

3. Dnes je jen příslovce *ručě*, v staré češtině bylo ještě adjektivum *ruč* (*rúč*), fem. *ručě* (*rúčě*) atd., ale je doloženo mimo doplněk:

že jsem byl *rúč* ke zlému Admont.; bývaj *rúč* Ol. V doplňku se vyskytuje již jen ustrnulé neutrum *ručě*: vstaň *ručě* Štít.; *ručě* uslyš nás Modl.; pójdu *ručě* Hrad.

4. Dnes máme jen příslovce *čtvernožky*, v staré češtině je doloženo ještě doplňkové *čtvernoh* (*čtvernoh*), *-noha* . . .; na př.:

by (kovář) musil *čtvernoh lézti* Hrad.; kto *čtvernoh* chodí Snář.

Ustrnutím: zvierat, ježto chodie *čtvernoch* (!) Ol.

5. Říkáme »jdu . . . *pěšky*« || staroč. *pěš*, fem. *pěšě*, n. *pěše*, pl. *pěši* . . .; na př.:

pěš jdi Rožmb.; (Kristus) *pěš* chodil Vít.; (dětátko) daleko *pěše* jíti nemohlo Krist.; jižto *pěši* jdiechu Ol.; všěcky (panny) *pěšě* do Říma šly Pass.;

neslušie mně *pěši* jíti Pass. [dat. mask. sing. *pěši* k dat. *mně*].

Ustrnutím *pěš*, *pěši*: více sme šli *pěš*, nežli jeli Jar.; že by ledva *pěši* mohl tam dojíti Baw.

A také již adv. *pěšky*: pán Kristus *pěšky* chodil HusitKáz.

6. Vedle toho se vyskytují v staré češtině zcela ojedinělá doplňková adjektiva tam, kde jsou dnes adjektivní adverbia nebo substantivní příslovečné výrazy:

(vdovec) *nesedí ustavičný* dvorem s čeledí jako ženatý Rožmb. „ustavičně“; *bezpečni cestú děte (!)* Vít. „bezpečně“; *Lazar čtyřdný spal* Hus „čtyři dni“.

Snad jsou to vzácné archaismy; dosti pravděpodobná je tato možnost v prvním případě, a to pro starobylost jazyka v Rožmb. Snad i v dokladě druhém. V třetím jde nejspíše o doslovný překlad latinského adjektiva *quadriduamius*.

7. Úhrnem je zřejmé, že vývoj doplňku pronikavě zasáhl do větoslovné stavby našeho jazyka. Vznikla velmi početná kategorie příslovcí na *-ě*, *-e* a na *-o*, která mají úkon bližších slovesných určení. Ve smyslu stalinského pojetí jazyka je to zdokonalení mluvnické stavby proti původnímu stavu, kdy se tu kladla shodná doplňková adjektiva.

Literatura k § 97—106:

Jan Gebauer: HistMl. IV, 21 a násl., 138, 139, 171, 172, 181 a násl., 191, 195, 196, 197, 303 a násl., 509, 600 a násl.; LF. XXII. 130 (k § 101).

V. Ertl, NŘ. VI, 290 (k § 98).

Fr. Hruška: O výrazích doplňkových s hlavním zřetelem k instrumentalu, LF. XVII, 44 a násl.

Fr. Kopečný: Slavia XXII (1953), 559.

Jiří Malovaný: O doplňku v češtině, zvláště nové. Program realky. v Kroměříži 1909/10 (materiál z císařovského nářečí; k § 100).

Em. Smetánka: Adjektivná adverbia na *-o a -ě* v staročeštině, LF. XXII, 91 a násl.

Jos. Zubatý: K výkladu některých příslovcí, zvláště slovanských, Sborník filologický III, 120 a násl. = Studie a články II, 106 a násl.

2. JMENNÁ PŘÍSUDKOVÁ A OBSAHOVÁ URČENÍ

107. Jde o určení vyjádřená adjektivy nebo substantivy trojího typu: A. *to je pravda, správné*; B. *přítel se stal ředitelem, opatrný; zvolili jej předsedou (za předsedu), učiním tě šťastným*; C. *musíš být opatrný, chci být učitelem*.

Tato určení se namnoze považují za doplněk, ale neprávem. Mají s doplňkem společné to, že blíže určují jméno podmětové nebo předmětové (zájmeno), že se k němu vztahují; na př. v A se substantivum *pravda* vztahuje k podmětu *to*; v B se vztahuje instr. *šťastným* k předmětu *tě*.

Tento vztah je však jiný než při doplňku. Doplněk vyjadřuje vlastnost (stav) jména za děje (§ 97), vlastnost k ději jen průvodnou, děj provázející, na ději nezávislou. V A je však *pravda (správné)* samo přísudkem, a to sponově jmenným. Může být i přísudkem čistě jmenným: *mladost radost* »je radost«.

Ve větě „*přítel se stal ředitelem*“ vyjadřuje *ředitelem* nikoli vlastnost podmětu *přítel* za děje „*státi se*“, jak je tomu u doplňku, nýbrž vlastnost na tomto ději závislou, a to tímto dějem teprve získanou.

Ve větě „*zvolili jej předsedou (za předsedu)*“ vyjadřuje instr. (výraz s předložkou *za*) vlastnost nějaké osoby až po volbě, vlastnost volbou zamýšlenou. Volilo se proto, za tím účelem, aby byla tato osoba činná jako předseda. Tak instr. (předložkový výraz) nabývá povahy příslovečného určení účelu.

Rozdíl mezi doplňkem a obsahovým určením vystupuje zřetelně u téhož slovesa, na př. *poslati*, kterého lze užít v obojí platnosti. Ve větě „*poslali jej tam svázaného (staroč. svázána)*“ vyjadřuje participium vlastnost na ději „*poslali*“ nezávislou: byl svázán a v tomto stavu jej poslali. V dokladě z Rúd. „*zpomeň, zes nám sem k vykupiteli poslán*“ vyjadřuje předložkový dativ vlastnost, pro kterou byl někdo někam poslán, které teprve posláním nabyl. Smysl je: zes nám byl poslán za vykupitele, abys nás vykoupil. Sr. v § 109, 2. odst.

V C jména *opatrný* a *učitelem* určují obsahově neplná slovesa *musíš* a *chci* po stránce obsahové.

Vztah těchto určení k podmětovému nebo předmětovému jménu projevuje se namnoze mluvnickou shodou: *to* (nom.) je *pravda*; *musíš (ty)* být *opatrný*. Vlivem rozmanitých příslovečných významů, kterých tato určení nabývají, mluvnická shoda se nezřídka uvolňuje: *přítel* (nom.) je *učitelem*; zvolili *jej* (akus.) *předsedou* || *za předsedu*. Jde tu jako u doplňku (§ 98) o adverbialisaci, o změnu ve větném skladu.

V tom se tato určení shodují do jisté míry s doplňkem, ale průběh a výsledek adverbialisace je u doplňku ve značné míře zcela jiný. Z toho vyplývá, že přes tuto shodu vystupuje doplněk v jazykovém povědomí vedle případů A, B, C jako kategorie osobitá.

Míšením obojích případů zatemňuje se objektivní poznání jejich vývoje.

Sledování staročes. stavu je mnohdy nezbytné pro správné pochopení stavu dnešního.

Typ A.

108. Je to typ v celé dějinné době velmi hojný a probíhá u něho změna v pádové shodě.

1. A d j e k t i v u m, vztahující se k podmětu, má v starém jazyce zpravidla n o m i n a t i v. Na př.:

(mnich) jest *pokoren* a *krotek* Otc.; paklit jest ten příklad *mál* Pass.; kak jest *vrátka* seho světa čest hi chvála Jid.; (jméno) jest *svato* Hus; takoví daři jsú *potřebni* Pass.; které (věci) *mály* sú a *potřebny* Chelč.; rucé biešta *těžce* Ol.; oči jich *plně* sta prachu Ol.; kteráž (srdce) jsú *čista* Štít.;

(s tvarem složeným): že jest archangel mocně *silný* Krist.; toto poselstvie jest nikda *neslýchané* tamt.;

(s komparativem a superlat.): ten (lhář) jest *hoří* než izádný zloděj „jakýkoli zloděj“ Alb.; zda jsi ty *čistší* než ona Dal.; jsau na ně *laskavější* než na křestany Kab.

Velmi zřídka je doložen i n s t r u m e n t á l ; na př.:

pójdú na svět a budu *světským* Otc.; aby zlé *dobrym* bylo Štít.; jež jest occi (!) i mateři *jedinú* Kat.; kdo jsou *staršími* té sekty Blah.; zdaž každý tak *drzým* jest Komen.

Staršími je nepochybně substantivisováno = stařešinami; též asi *jedinú* = jedináčkem, a *světským*, sr. protějšek *duhovní*. Substantivum se pak klade v instr. dosti často; viz dále v 3.

V dokladě ze Štít. proniká smysl „aby se zlé *stalo* dobrým, *proměnilo* v dobré“, t. j. proniká pojetí příslovečné (viz dále v 3), jehož odrazem je instr.

2. Přísudkové substantivum bývá hojně v n o m i n a t i v ě ; na př.:

obec jest každého ohrada Dal.; chléb s olivovým ovocem mně *pokrm* bieše Pass.; ty si *otec* samého črta tamt.; *syn* buď mi Alx.; nejsem jeho *slúha* Hrad.; kterýchž dědin jest *hospodář* Rožmb.; poslední byl ještě *dítě* Jid.; jež sú byli *lidie* jako i my Pass.; ta knieni *pohanka* bieše Dal.; jenž jest byl *starosta* mnohých klášteruóv Otc.; jsúc *královna* všeho světa Hrad.; ty budeš jeho *máti* Hrad.; žeť ti bude *král* nad králi Vít.; budeš-li dobrého tovařistvie *následovník*, budeš *následovník* i jich šlechtností Štít.; to buď *tvá práce* a *zaměstnání* Komen.

Ale též hojně v i n s t r. ; na př.:

Ján jest andělem Otc.; byla *dřieve* jeho *dceři* a již jest jeho *mateři* Vít.; *pravíš*, ež jest böh *člověkem* Kat.; komuž jeden manžel bude *kmotrem* Štít.; at já ani *soudcem* nejsem ani se nesoudím La.b.; já jsem *hajtmanem* ŽerZáp.; jenžto po něm byl *králem* frančským Pass.; bych nebyl *křestanem*, inhed bych se pomstil tamt.; ponidž »dokud« jest tu *opatem* byl Hrad.; svatý Makarius *biskupem* jerusalémským byl Pref.; uhel často *ohněm* bývá Dal.; což *stromem* ještě nebylo Komen.; ktož shřeší protiv bohu jsa již *křestanem* Štít.; jsúc ještě *lankrabinú* Otc.

Kladení instrumentálu místo nominativu je jako při doplňku (§ 98) odrazem a d v e r b i a l i s a c e přísudkového substantiva. Ta záleží v tom, že se instrumentál chápe za příslovečné určení, vyjadřující něčí úkon, poslání, účel: *nejsem soudcem* znamená »nevykonávám úkon soudece, nejsem k tomu, abych soudil«; *bude kmotrem* =

bude za kmotra. Někde proniká význam změny: *uhel ohněm bývá* = změni se v oheň. Tento význam je zřetelně povahy příslovečné, neboť vyjadřuje výsledek, účinek děje.

V novém jazyce je instr. v této příslovečné platnosti pravidlem (přítel je *učitelem*, *předsedou* organisace . . .). Nominativu pak užíváme tehdy, jestliže někoho, něco prostě jmenujeme, vyjadřujeme jako pojem, hodnotíme: *to je pes*, *pravda*; je to ještě *dítě*; to je *výborný učitel*.

Hrubě neústrojně je hojně dnešní *je pravdou*, *to je pravdou*.

Tento rozdíl v starém jazyce nebyl ještě plně vyhraněn, neboť se kladl hojně nominativ i v platnosti příslovečné. Sr. výše: *syn buď mi* = buď mi synem, kterýchž dědin jest *hospodář* = je hospodářem; jenž jest byl *starosta* mnohých klášteruóv = byl starostou. Z toho vyplývá, že se původně kladl vůbec nominativ.

Typ B.

109. Je to typ rozmanitější než předešlý, neboť adjektivum a substantivum je obsahové určení sloves a vztahuje se ke jménům v podmětu nebo v předmětu. Lze rozlišovat čtyři základní podoby tohoto typu.

1. Podoba *přítel se stal opatrný*, t. j. adjektivum se vztahuje k podmětu. Vyjadřuje pak adjektivum obsahové určení k slovesům *státi se*, *slúti*, *zváti se* (*nazývati se*), *činiti se* . . . A klade se v nomin., v akus., v instr. a v akus. s předložkou *za*. Jsou tu rozdíly podle sloves. Na př.:

to se *jmá za jisto státi* Hrad.;

jdíž do té ulicě, ješto *slove pravá* Pass.; pro něšto *slove veliký* Ap. || ač chceš vežde *dobrym* slúti Vít.; *milosrdným* slouti budeš Br.; *chtie slúti dobrými* Štít.;

kdyžto se sám bude všech *menší nazývati* Otc.; Hron tu byl ze všech *múdrější* nazván Dal. || bych se *menším* nazýval Otc.;

Lazar *činil se nemocný* Hus; chtěl se rovný bohu učiniti tamt.; nečinš se však jiných niží Vít.; řeka činí se *vodna* Hrad. || ani se *lepší* čině ani horším Štít.; učinš se *veselým* Troj.; *malým* učiněn jest Chelč.; aby *moudrym* učiněn byl Komen.; jenž se praví *nevinen* Rožmb.;

dělá se nemocným Br.

Akusativ se klade dosti často místo nominativu při slovesích s předmětovým reflexivem *se*; na př.:

(*Kochan*) *se ve všem věrna čině* Dal.; sám se *vina* nečiní (v rukopise newyny) Vít.; kterak jest Soběslav chtěl se *známa dáti* Dal.; Josef *neđuóstojna* se mně Kruml.

Svědčí to tomu, že se adjektiva chápala za bližší určení nikoli podmětu, nýbrž předmětu *se*. Sr. zde dále ve 2. a při doplňku v § 98.

Neshoda v pádě vystupuje zřetelně jako odraz adverbialisace adjektiva v dokladě z Hrad. *to se jma za jisto státi*. Původní „to se jma státi *jisto*“ znamenalo „to se má stát jisté, to má nabýt jistoty“. V tomto pojetí je adj. bližším určením jak zájmena *to*, tak slovesa *státi se*, a to obsahovým. Ptáme se na ně: jaké se to má stát? Znění v Hrad. má však tento smysl: to se má stát jistě. Adjektivum *jisto* přestalo být určením zájmena *to* a stalo se způsobovým určením slovesa „státi se“; ptáme se na ně: jak se to má stát?

V ostatních případech s neshodou v pádě nevystupuje příslovecně pojetí adjektiva tak jasně, v tak pokročilém vývojovém období, ale z vývoje doplňku lze soudit, že je tu neshoda v pádě začátkem adverbialisace.

Je třeba mít na paměti, že někdy mohla vzniknout pádová neshoda i tam, kde adverbialisace nepronikla, prostě napodobením případů, kde o ni vskutku šlo.

2. Podoba *přítel se stal* ředitelem, t. j. substantivum se vztahuje k podmětu. V starém jazyce se tu často klade *n o m i n a t i v*; na př.: *učiněn jest hospodn útočišče chudému ZW.*; *učiněn jest* (Kristus) *kámen kútový a uhelný Zrc.*;

Ctibor *múdrá hlava* slovieše Dal.; lidie, jisto *Vandali* slúli Pass.; ačť slovú *polúbratřie*, někdy *polúsestrie* Štít.; proč *jest Adam* slúl Kat.; od toho *registrátoři* slovú, že . . . Všeh.;

ti, ješto i jeho *učedníci* se nazýváchu Otc.; jeho sestra bieše menována *božie služebnicě* tamt.

Častěji však *i n s t r u m e n t á l*:

králem se nad námi činil Hrad.; *ktož se synem božím činí* Vít.; *člověkem učiněn* Štít.; ten se *moravským zběhem* činieše Dal.; *tlumoč-níkem* se udělav Komen.;

bych jedno slúl *vaším králem* Alx.; ačť *jest* *viac slúti zběhem* Dal.; *inheď bláznem* sluóve Vít.; aby se nestyděl slúti *křestanem* Štít.;

křestanem vychován *jest* Mitr. „jako křestan“.

Sem náležejí četné doklady, kde je sloveso s reflexivem *se*; na př.: *králem se nad námi činil* Hrad.; *ktož se synem božím činí* Vít.; ten se *moravským zběhem* činieše Dal.; *takés ty se čarodějníkem* učinil Pass.; *tlumoč-níkem* se bez mé vůle udělav Komen.;

hned se poče křestanem nazývati Otc.; *kako se živ smieš českým krátem* nazývati Dal. „opovažuješ se . . .“; *mú se dcerú* *viac nevzývav* Pass.; *svatokrádcem* se *vzýváš* Hrad.; ten se čte *šlechticem* Dal. „po-čítá se za šlechtice“.

Tu není jisté, zda autor projevu vztahoval akus. k podmětu či k předmětu *se*. Viz výše v odst. 1. Ale na tom zde nezáleží, protože se instr. klade za nepochybný nominativ, viz výše, i za akusativ, viz dále ve 4.

Instrumentál se tu vsudy ujímal jako výrazový prostředek příslovecně platnosti obsahového určení. Tato povaha zřetelně vystupuje v tomto dokladě:

zpomeň, žes nám sem *k vykupiteli poslán a k vyplatiteli* Rúd.

Dativ s předložkou *k* místo nominativu vyjadřuje určení úkonu, účelu = za vykupitele . . . Sr. v § 107 (poznámka) a zde dále ve 4.

3. Podoba *učiním tě šťastným*. Adjektivní určení se vztahuje k předmětu *tě*. V starém jazyce se tu klade často ještě *a k u s a t i v*:

stvořiv jej podobna k sobě Vít.; ctností činie *člověka slavného* Hus; ten klášter *svoboden* učinil Pass.; *známu* si učinil *moc tvú* ŽKl.; tak *krásnu* mě pravíte i *věhlasnu* Kat.; *pokora vzácno* činí *panenstvie* Štít.; to vše činí *lehké* *břiemě* Kristovo Chelč.; činí *dobré hořko* Brig.; *pravda dělá* *břiemě* *lehké* tamt.; učinme *chudé vesely* Otc.; *biedné* činí *lidi hřiech* Hus »bídnyými činí . . .«; *rovné* jsi je nám učinil Chelč.; ty věci *lidem známý* činí tamt.

Ale ne ojedinele také *i n s t r.*:

učň mě dobrým Rúd.; řkú jej *oblaštým* neb *nevlidným* Štít.; jenž pak s lidmi obcuje, *marným* nazýváchu Otc.; pro něž *die* Kristus *blaženými* milosrdné Štít.; šípy své *horúciemi* dočínil ŽPod.

Podobně se vyskytuje shodný *g e n i t i v*, vztahující se ke genitivu, kladenému po záporu místo akusativu; na př.:

ať mne dábel nečiní nepokojna Brig.; *ktož svého pokoje* neučiní *svata* Štít.; (mysl nemoudrá) brání se tomu, aby bázeň boží *pokorný* je neučinila tamt.; *těch . . . dobrých* učiniti nemohú Pass. »těch nemohou učiniti dobrými«; kterýchžto *málocných* oni kněžie *nečinie málocných* ani *čistých* Hus.

A ojedinele je doložen *d a t i v*:

káza hotovu se lidem jmieti Kat.

Je tu neshoda v čísle; proti plur. *lidem* je sing. *hotovu*. Viz stejnou neshodu zde dále v § 110, odst. 4, a při doplňku (§ 99, 1. odst.).

4. Podoba *zvolili jej předsedou*. K předmětu se tu vztahuje určení substantivní. Také zde se klade v starém jazyce hojně *a k u s.*:

dábla sobě pána hledati muši Pass. »za pána«; *otců také proroka* učinil tamt. »prorokem«; *ciesář učini kněžě* českého kněžicě *Ottu* moravského Dal. »učinil knězem, t. j. knížetem českým . . .«; učinil *vy všelikého dědicě* *královstva* svého Marg. »učinil vás dědicem . . .«; *může poručníka* listem udělati, *kohož* se *jemu zdáti* bude Všeh. »udělát *poručníkem*«; *tě* *jsem rytieře* učinil »rytířem« Gesta.

Obdobně se klade *g e n i t i v*, vztahuje-li se ke genitivu, kladenému za akusativ po záporu:

těch my rukojmí mieti *nemóžem* Pass. »za rukojmí«.

Častěji se tu však vyskytuje *i n s t r.*:

Svatopluka knězem učinichu Dal.; knězem jeho učinichu Hrad.; svatého Lazaře biskupem učinichu Pass.; svatého otce Izáka popem učinili Otc.; moc měl jej poručníkem učiniti Vseh.;

svým čiešníkem jej upraví Dal. »ustanovile; biskupem jej ustavuje Štít.; leč by koho jiného . . . správci ustanovil Vseh.;

Víta biskupem volichu Pass.; nezvolé mě králem Alx.;

kanovníci ho rádi biskupem jmiechu Dal.; ač jho králem přijmú Alx.; muže, kteréhož jim očímem přijme Štít.; ješto jho bě synem vzala Jid.;

Mariam materú dali Jezukristovi Krist.; dávno mi tě hospodin sliboval mým sluhú Otc.;

počě jej otcem zvátí Hrad.; až jej Děťřichem Berúnským zoviechu Dal.; vzyvá otce bohem Štít.; že jsem je potvorami nazval Komen.; že jej bohem jmenováše Otc.; pokrytce jej řkú Štít.

Instrumentál je tu výrazovým prostředkem zřetelné příslovečné platnosti, a to odstínu úkonu, účelu: *Svatopluka knězem učinichu* = učinili jej, aby jim byl knížetem, učinili z něho svého knížete; *Víta biskupem volichu* = zvolili za biskupa; atp.

Tomu dobře nasvědčuje to, že se tu nezřídka klade dativ s předložkou *k*, který má po celou dobu dějinnou příslovečnou platnost úkonu, účelu. Na př.:

aby dal jí (dceru) *k ženě* jemu Štít. »za ženu«; že jí chtěl *k ženě* jmiati Baw.; tomu dám dceru *mú k ženě* Comest.; *ne k choti*, ale *k služě* by mě přijal Kat.; Marju, čistou pannu, vzwolil svému tělu *k matce* Kat.; že by . . . tebe nebyli sobě vzali *k tovařiši* a *k mistru* křestanstvie všeho Štít.; drží jí (dědinu) *k zástavě* Rožmb. »držím . . . jako zástavu«.

Typ C.

110. Je to typ rovněž velmi hojný a rozmanitý. Adjektivum nebo substantivum je při infinitivě, s kterým tvoří obsahové určení, a to přísudkových sloves. Vedle sloves *musiti* a *chtíti* v typových příkladech „musíš být opatrný“ a „chci být učitelem“ jsou to i slovesa jiná; na př. staroč.: pánóm *razi* „radím“ *múdrú býti* Dal. Dále jde o obsahové určení vět neslovesných, čistě jmenných nebo sponově jmenných na př.: *třeba opatrnú býti věřícím* Hus „je třeba“.

Co se týče infinitivu, je to zpravidla *býti*, (chci být učitelem), zřídka též jiný. Na př.:

chtie slúti dobrými Štít.; *káza hotovu sě lidem jmiati* Kat.

Zde je infin. *slúti* s adj. *dobrymi* jako celek obsahovým určením k přísudkovému slovesu; podobně *jmiati sě s hotovu*. Adj. *dobrymi* samo je pak přímé obsahové určení infinitivu *slúti*, obdobně *hotovu* určení infinitivu *jmiati sě*. Proto byla o těchto adjektivech řeč v typu B (§ 109, odst. 1 a 3).

1. Podoba *chci, musím být opatrný, učitelem*. Adjektivum a substantivum se vztahuje k podmětu (*já*) a klade se adjektivum zpravidla v nominativě, subst. dílem v nomin., dílem v instr. Na př.:

kto chce býti vždy pokojen Alx.; chtě druh druhu býti *škoden* tamt.; jenž jmu *volen* chce býti, ve všem *powolen* Jid. »chce býti svolný, povolný«; chtěl-li by mu *milostiv* býti Dal.; chceš-li *múdrý* býti Vít.; nechcu *živa* býti Dal.; tehdy musí býti *vrátek* Kat.; chcu jáz ovšem tvój *rád* býti Mast. „chci rád býti úplně tvůj“; *drz* býti *musieše* Alx.;

ktož chce býti přítel tohoto světa, bude boží nepřítel Štít.; chceš-li *mój muž milý* býti Dal.; chce ráda *tvá chot* býti Kat.; to musí býti *sirá duše* Chelč. || *chceš-li mnichem býti*. Otc.; *opatem* nikakž býti nechtieše Hrad.; chceš-li *manu manželkaru* býti Blah.; kdo *člověkem* chce býti Komen.

Co do pádové shody je tu v podstatě takový stav jako v typu A, kde je adjektivum nebo substantivum sponovým přísudkem: *býti spokojen* || jsem, budu . . . *spokojen*; *býti biskupem* || jsem . . . *biskupem*.

Instrumentál substantiva (*biskupem* býti . . .) je odraz adverbialisace, jak jsme to viděli v typu A i B.

Hlásí se tu dosti jasně význam „státí se biskupem“, pojetí změny, tedy příslovečné; viz v § 108, 2. odst.

2. Podoba *mám být opatrný, učitelem*. Je to v podstatě podoba 1., jenže je určení s inf. *býti* po jiných slovesech než *chci* a *musím*. I pádová shoda je obdobná; na př.:

Bracislav počě vesel býti Dal.; *živa* býti nežádáše Hrad.;

máš po mně biskupem býti Pass.; počě býti *ludský dávcě* Alx. „potlačovatel lidí“; *mysléc děvkú* (dievkú) býti v tom špitále Otc.

3. Podoba *je mi příjemné býti sám, učitelem*. Výraz »býti sám, učitelem« je obsahovým určením jmenné věty a vztahuje se k dativu *mi*. V starém jazyce se klade adjektivum zpravidla v dativě. Na př.:

není dobré člověku býti samotnému Br.; jest podobno jemu *mílu* býti Štít.; jestiť hodné dobrým *umělu* a *rozumnu* býti tamt.; lépe nám jest ctně *zbitu* býti Dal.; kak jest hodné nám býti *vyhojenu* Štít.;

zákon »je zákon« *člověku poslušnu býti svému stvořiteli* Kruml.; třeba »je třeba« *opatrnú* býti věřícím Hus; berúc dani třeba *opatrnú* býti každému pánu Štít.; aby vám byla příčina *saměm* se dále domysliti tamt.; nelze beze krstu *spasenu* býti člověku Hus; že jí nelze dlúho *živu* býti Gesta.

Substantivum je doloženo v i n s t r.:

nebude-li vám zvláště mílo pro buóh *pannamí býti* Štít.

V některých dokladech je adjektivní dat. sing. mask. místo dat. pl. nebo dat. sing. fem.; *umělu* a *rozumnu* býti — *dobrym*; *vyhojenu* býti — *nám*; *opatrnú býti* — *věřícím*; *živu býti* — *jí*. Jde tu o u s t r n u t í

jmenného tvaru na -u jako odraz adverbialisace, toho, že se uvolňoval vztah mezi adjektivem při infinitivě *býti* a dativem ve jmenné větě. Adjektivum se začalo chápat jen za součást obsahového určení »umělu býti apod.« a v tomto novém pojetí shoda nebyla nutná.

V novém jazyce tu bývá archaisticky dat. (není dobré *býti samotnu*), jinak nomin. (*býti samoten*).

Nominativ je další stupeň uvolnění vztahu mezi obsahovým adjektivem a dativem jmenné věty. Přispělo k němu to, že se ve jmenné větě dativ mnohdy nekladl, protože se rozuměl ze souvislosti, a to nejčastěji dat. *člověku*. Na př.:

jest nesnadno spasenu býti Otc.; *jest nesnadno býti prázdmu* světských poskvrn Štít.; *nenie malá lehkost odsúzenu býti* Všeh.

Tu ztratil dativ ve větě oporu a místo něho se ujal nominativ jako pád prostě jmenovací.

Také substantivní instr. svědčí o uvolnění vztahu k svému jménu v dativě. Vznikl nepochybně podle instr. v typu A po určitých tvarech *byl, býval, bude . . .* (§ 108, odst. 2).

4. Podoba *radím ti být opatrný (opatrnú)*. Je tu obsahový výraz »být opatrný (opatrnú)«, vztahující se k dativu ve větě slovesné. Také zde se v starém jazyce klade nejčastěji dativ *opatrnú*. Na př.:

pakli se přihodí komu kletu býti Štít.; *nedajmež jmu živu býti* Alx.; *rozum nedá starému dětinu býti* Šach.; *starěj rybě káza živěj býti* Krist.; *suchěj rybě káza živěj býti* DětJež.; *ani všem (vdovám) slušie bývati saměm*;

pánóm razi múdru býti Dal.; *káza jej (soše) zelenu býti* Jiř.; *čarodějnici nedáš živu býti* Br.

Dosti zřídka bývá místo dativu instr. u stá l é:

slušie každému dobrým býti Dal.

A substantivum je doloženo též v nomin.:

rač mi mocný spomocník býti Pass.

Dat. sing. na -u nejednou se neshoduje se svým jménem v čísle (*pánóm — múdru*) nebo v rodě (*jej — zelenu, čarodějnici — živu*). Jeho ustrnutí je následek adverbialisace jako v 3. Rovněž instr. a nomin. dosvědčují, že se uvolnil vztah mezi dativem při *býti* a příslušným dativem při určitém slovesu (*slušie každému — dobru býti; rač mi — spomocníku býti*). Ujaly se nepochybně podle typu A, nominativ možná též jako pád prostě jmenovací; viz pozn. výše v 3.

V novém jazyce se klade archaisticky dat. u adj., jinak nomin. u adj., instr. u substantiva (*radím ti být opatrný — poštěstilo se mu být svědkem* toho).

Literatura k § 107—110:

Jan Gebauer: HistMI. IV, 390 a násl.

V. Ertl: NR. VI, 290—292.

Fr. Hruška: O výrazích doplňkových s hlavním zřetelem k instrumentalu doplňkovému. LF. XVII, 44 a násl.

3. POŘÁDEK VĚTNÝCH ČÁSTÍ (SLOVOSLED)

POSTAVENÍ PŘÍKLONEK

111. Příklonkami rozumím slova, která, stejně jako v jazyce novém, ve větném skupení slov nemají hlavní přízvuk, nýbrž se přiklánějí k nejbližšímu předcházejícímu slovu s hlavním přízvukem. Jsou to hlavně slova jednoslabičná a dvojslabičná. V dalších výkladech budu pro zjednodušení přihlížet většinou jen k slovům jednoslabičným.

Jde jednak o příklonky stálé, které nemají hlavní přízvuk zpravidla (*sě, si, mi, mu . . ., -li*), jednak o příklonky nestálé, které za jistých okolností hlavní přízvuk mají. Co do postavení ve větě stálé příklonky nestávají zpravidla po ukončené i neukončené přestávce, na př.: *nezdá mi se* Alx.; *počť mysliti, ve sně -li se* toto jemu děje Pass. Příklonky nestálé mohou po přestávce stávat a buď mají hlavní přízvuk nebo jsou předklonná k následujícímu slovu; na př.: *ktož se jako múdřým vyzývá* Vít. || *ktož přemlčí tamt.* || příklonné: *což kto činí tamt.*

Opisné kondicionální tvary *bych, by . . .* nebyly v raném staročes. jazyce příklonky stálé, nýbrž nestálé, neboť se hojně vyskytují po přestávce (na začátku věty); na př.:

by tu les nebyl . . . Alx.; *ty pravíš, bych já blúdil* Kat. Viz jiné příklady v § 45 a 52.

Sr. o *tě, mě, se* v § 112, odst. 4 (pozn.).

1. Již v raném jazyce staročes. kladou se stálé i nestálé příklonky nejčastěji za první člen (slovo nebo sousloví) ve větě. Na př.: *když se* zdravie rušie Jid.; *dada mi* Postoloprtý k dědině Dal.; *kral mu* učini velikú vzdorú tamt.; *že mu* chtie zajtra hlavu stieti tamt.; *ktož se* s molú obchoďí Kruml.; *já jsem* člověk zemský Otc.; *on jest* člověk nebeský tamt.; *když by se* milostí k tomu obrátila Štít.; *ješto jej* prodávají tamt.; *ktož pie* víno Vít.; *až byjich* nebylo praviti Brig.; *ktož to* učiní Hrad.; *až mne* třikrát zapříš tamt.; *bylo -li by, že by* kto z nás . . . něco učinil Gesta; *kteríž jsú* mezi nimi Mand.; *ješto jste* slyšeli Mat.; *ješto jej* dna lámáše tamt.; *at mi* rúcho pošle Gesta; *jenž by* držal nohu Sal.; *aby se* nedomněli Hus; *aneb se nám* zdá Chelč.; *jak tě* vysoko štěstí vyvýšilo Vel.; *kteríž se ho* ujímali tamt.; *stalo se mi* Komen.; *co se jí* podává tamt.

2. Pro ranější jazyk je příznačné, že se příklonky zhusta v k l á d a j í mezi první a druhou část dvojslovného prvního členu. Na př.:

ten se pes | *počť* radovati Pass.; *má by* dušě | v tom dosti jměla Hrad.; *ižádná se* válka | *nevztrhla* Ol.; *to se* vše | . . . děje Alx.; *to chci* dielo | *dělati* Malř.; *mú se* dcerú | *nevzývaj* Pass.; *jeho se* tvář | . . . stvieše tamt.; *měj se* cti | *radovali* Kat.; *svoji se* psi | *hryzte* Dal.; *mnoho se*

dievek] k Vlastě obra tamt.; všem se jim | rozjítí káza Alx.; k svým se apoštolóm | vráti Hrad.; příštíu se jeje | raduje tamt. »jejímu příchodu; mnozí by dobří | šli Štít.; s těmi se mazadly | působiti tamt.; k svému jich dobrému | užívajme tamt.; k tomu sme se úsilí | přirodili Otc.

V textech pozdějších tohoto vkládání příklonek ubývá; na př. u Vel. je dosti řídké:

tím se snažněji | modliti; čím by je svobodněji | provoditi mohli; jak tě vysoko | štěstí vyvýšilo; tu jsaú povinnost | učinili.

Časté je u Komen.:

to se vše | děje; divnau sem tu věc | viděl; nic bychom spravedli- vého | nežádali; tím ho víc | popouzíš; tím se jasněji | boží moc vyskýtá.

Sr. ještě v § 115, odst 4.

3. Sem náleží též vkládání příklonek do zájmen *ktokoli, kdykoli* . . . Jejich příponové *-koli* je od původu samostatné zájmenné příslovce s významem »někdy« a proto se původně kladlo odděleně od zájmen *kto* . . .; na př.: *ktož* je z vás okusí *koli* Mast.; *ktož* to s sebe *koli* skládají Rokyc. Již v raných textech se spojovalo se zájmeny na vyjádření opětovanosti nebo libovolnosti (§ 69). Nemělo však ještě úkon přípony, chápalo se i tu za slovo samostatné. O tom svědčí to, že se mezi ně a zájmeno vkládaly příklonky, jak je tomu v případech typu *ten se pes*. Tento způsob se drží velmi dlouho; na př.:

ktož se koli zde nepokaje Štít.; *ktož* by *koli* vstúpil tamt.; kdo by *koli* . . . postížen byl Komen.; *což by koli* chtěli Ezop; *což* bychom *koli* zde trpěli Štít.; *což* jest *koli* pán buoh učinil Rokyc.; *po čem se koli* pustí Komen.; *kteř by koli* mistr chodil Malř.; *kteřiz* tedy *koli* to činíte Komen.; *kamž se koli* obrátí Štít.; *kam* se *koli* obrátíte Alx.; *kdy se koli* odvrátíme tamt.; *když se koli* nečisté myšlenie v něm roznieť Otc.; *když* se *koli* klade y Blah.; *kdy* se *koli* na něj rozpomenauti udá Komen.; *kudj vás koli* vedu tamt.; *kakž sem koli* mnoho mluvil o tom Štít.; *jakž sem se koli* narodil Hrad.; *ač pak koli* Vel.

112. Poměrně řídkěji, ale celkem dosti často, stávají příklonky, zejména stálé, z a dalším větným členem než prvním. Lze tu rozlišovat několikero případů.

1. Předně jde o takovéto případy:

tehda | *dábel* | *užasl se* Pass.; *ktož kryjí se* světa Štít.; *když zamúti se*-země tamt.; mně, by nesl *mu* koláč Dal.; třetí noc bude *mi* sdieti »zdáti« o třetí bráně Gesta; *kdyžto řasy obrátie se* do očí Sal.; aby nad druhé svietil se dobrými skutky Hrub.; v tom městě nemohli *sme* sobě chleba kúpiti Kab.; nikdá s nepřitelem svým *se* slovy mnoho nesvař BartKron.; neb zato *sem* jměl Brig.; pouta hned *se* každému rozsmekla Komen.

Tyto případy pochopíme nejspíše tak, že pravidlo o postavení příklonek za prvním členem ještě veskrze neproniklo.

2. Za druhé sem hledí tyto případy s příklonkami za druhým členem:

tatol řeč tvá | *nelibi* | *mi se* Štít.; těchto světských lživých ukázaní | nebojí se na zemi tamt.; *nenieť múdré* v žaláři vězieci | *veseliti se* tamt.; *ež z muže a z ženy* | *rodie se* lidé tamt.; ani sbozie ani který dómysl ani prietelé ani kteří známí neb věrní tovarišie | *mohú tě z mú rukú* vyprostiti tamt.; léto bozie tisíc dvě stě den svatého Gotharda u poledne na mnoho miest | *země se* trásla velmi Pulk.; po čtvrtém pak bdění nočním | *bral se k nim* Ježíš Br.; že jedné a též píšťalky zvuk | *jedněm se* tak hrubě libil Komen.

Pravděpodobný je tu výklad, který podal Ertl o nové češtině: první větný člen je dlouhý, dělává se za ním přestávka, a proto se po ní kladlo nejprve slovo s hlavním přízvukem a teprve za ním příklonky.

3. Za třetí stávají příklonky až za druhým členem v případech tohoto typu:

pověděl, že | *brímě mé* | *jest lehké* Chelč.; *zapřel, že* neznal *jsem* člověka toho EvO.; *pravie, že* móż se i neknezi zpoviedati Štít.

To je pozůstatek staršího stavu, kdy že znamenalo »brímě mé, neznal, móż« a teprve za nimi se kladla příklonka. Když se stalo že spojkou a částí následující věty, začaly se klást příklonky hned za ně: *káza* povědětí, *žeť jsem jedl chléb tvój* Dal.; *ež mě* psem nazýváš Štít.; *že tě* volá atpod.

Sr. k tomu § 43, 94.

Podobně je zbytkem staršího stavu kladení příklonek nikoli hned za *nali, ano, sedě* . . ., nýbrž až za následující člen (§ 15); na př.:

naliť lid se běře Ol.; *nali* Herodes *ho* žádal Umuč.; *ano* v Čechách *jsú* . . . dobří . . . tkadlei Tkadl.; *ano* naše zreadlo *jest* k našemu obrazu učiněno Štít.; a *sedě mě* jmáte Hrad.

4. Za čtvrté se zpravidla kladou příklonky až za druhý člen, je-li prvním členem spojka *a, i, ale*; na př.:

a | *bojte se* jeho Otc.; a *nic mi* neprospeje tamt. [*nic* není příklonka, je ve větě důležitě]; a *bál sem se* ho tamt. [*a* 'bál]; a jeho zákon přijemše | *jechu se* jeho následovati tamt.; a *ona to* když uslyšě tamt.; a *huoře jim* Štít.; a *já tě* přijmu tamt. [*a* 'já]; a *brada se* skvetla krví Brig.; a *buoh jej* pak dolov nízi Vít.; a *zdá se, že* . . . Hus; a *jimiž se* naději Vel.; a prvním *se* landgračím (!) durinským psáti počal tamt.;

i | *potka je* Otc.; i *potka mě* žena má tamt.; i *zdá mi se* Alx. [*i* 'zdá]; i *káza jej* pán dáti u vězenie Štít.; i učiněn *jest* ŽKl.; i *vzveselě se* ŽW.; i *jechu se* tomu smieti Dal.; i *jala se* hoře plakati Gesta; i *chopí se* kováře Hus; i *zmeškali jsú* Chelč.; i *otázal se* Vel.; i *vynikli sme* Br.; *ale* | *ztlučě je* (hroudy) Štít.; *ale* *zavři se* v svém pokoji tamt.; *ale*

stár jsem srdcem Pass. [ale 'stár]; ale přijmú mě EvS.; ale ty si hřicchuóv neostal Otc. [ale 'ty]; ale chtieše se brániti tamt.; ale varuj se vod Chir.; ale však přidává se tuto stvoření otci Hus [ale však = zesílené ale]; ale velmi se ostříehaje tamt.; ale říedci se odejmú zlým obyčejóm Chelč.; ale přitáhla je Vel.

Poměrně zřídka se kladou příklonky hned za tyto spojky; na př.:
a | je k sobě přitáhly Štít.; ale by milost byla mezi nimi tamt.; ale by vstonal Hrad.; a je velice daroval Gesta; ale se spálí Komen.; ale mu na to odpověděli tamt.; ale sem jim toho tam mluvíti nesměl tamt.; ale se k tomu však chýlí tamt. [u Komen. častěji]; neslibovali a se nezakazovali Vel.; a ji mehubil tamt.

Nenáleží sem tento případ: Jovinian ciesař sem a tě sem rytieře učinil Gesta. Akusativ tě tu není příklonka, je na něm důraz: a 'tě sem . . . = a tebe jsem rytířem učinil. Příklonka je sem a stojí tedy až za druhým členem ve větě.

Důraz na tě svědčí tomu, že to byla v staré češtině příklonka nestálá, nikoli stálá jako dnes. Proto se kladlo po předložkách: na tě, pro tě . . .; sr. dnešní archaistic. na tě.

Podobně nebyly akusativy mě a se příklonky stálé, jak zdůvodnil se stanoviska srovnávacího Havránek.

5. Po spojce avšak, však kladou se příklonky naopak větším dílem hned za ni, menším až za druhý člen větný. Na př.:

avšak | se vždy brániše Otc.; avšak se zdá ještě málo Alx.; avšak jsou jich léni skoci tamt.; avšak jich nevěšie z toho Hrad.; avšak se ještě navrať Štít.; avšak jich nebrání kostel tamt.; avšak je do ohně dává Komen.;

však | jsou důstojni čstnosti Alx.; však jsem šel vesele Brig.; však se toho pokaješ Rokyc.; však smeto prvé slýchali tamt.; však se to téměř . . . Vel.;

však | zabloudil | sem jednu Kab.; však přirozený jest zákon Hus; avšak i těm se přihází Vel.

Kladení příklonek nikoli hned za spojky je odrazem toho, že jsou tyto spojky od původu citoslovce „hle“, tedy samostatné věty. Na př.: a, bojte se jeho (Otc.) = hle, bojte se. Viz v § 31, 33, 35, 66. Příklonka náležela do věty následující, kde stojí po prvním slově bojte. Tento slovosled většinou zůstal, když a . . . ztratilo větnou i citoslovenou platnost a splynulo s následující větou „bojte se“. Někdy se příklonky přizpůsobily novému větnému skladu a kladly se hned za spojky.

Je příznačné, že se kladení příklonek po avšak v novém jazyce v podstatě neodlišuje od kladení po ostatních souřadných spojkách.

113. Je-li ve větě několik příklonek, stávají nejčastěji hned za sebou; na př.:

i zdá mi se to za jisté Alx.; kak by se mu to dostalo tamt.; já bych se

rád pomstil Otc.; jakož sem vás byl poslal Gesta; dotklo-li by se ho tu co odporného Komen.; viz dále.

A stávají za sebou v jistém pořadí.

1. Na prvním místě stává zpravidla -li; na př.:

sem-li ten pes ukradl Rožmb.; počě mysliti, ve sně-li se toto děje Pass.; sám-li to od sebe pravíš Drk.; bude-li mi co chtietí Dal.; bude-li se zdáti Hrub.; kárá-li tě kto Šach.; přišli-li by také na to Malíř.; nám-li to podobenství pravíš? Komen.

Co se týče prvního větného členu, ke kterému se -li přiklání, pozoruje se tu namnoze rozdíl proti jazyku novému: sr. výše: ve sně-li se toto děje || novočes. děje-li se toto . . .; sám-li to od sebe pravíš || pravíš-li to . . .; sem-li ten pes ukradl || ukradl-li jsem . . . Podobné: čie je toto dievka, sobě-li volna jest Pass.; živ-li jest čili umořen Vít.; otázka jeho, již-li je umřel Drk.; již-li byl konec bolesti jeho ML.; dobře-li mi toto slušie Štít.; horký-li jest či studený Komen.; zle-liž jest tedy tamt.

Sr. i v § 61.

2. Hned za -li stává zpravidla bych; na př.:

bylo-li by, že . . . Gesta; přihodilo-li by se tamt.; dal-li bych mu milost Dal.; proč-li by to bylo Štít.; chtěl-li by jim . . . vrchnost navrátiti Komen.; dotklo-li by se ho tu co odporného tamt.

Není-li ve větě -li, klade se z několika příklonek nejprve bych; na př.:

když bych se . . . radoval Štít.; lépe by mi se bylo stalo tamt.; ač by se již nedlužil více Šach.; ni by mi se to podobno zdálo Vít.; já bych se rád pomstil Otc.; že by se bylo lépe vrátiti tamt.; že by jej také jeli tamt.; což by koli chtěli Ezop; což by se toho koli dopustil Malíř.; kdo by koli postižen byl Komen.; když by koli zavolán byl tamt.

3. Rovněž opisné sloveso jsem stává nejčastěji před jinými příklonkami (mimo -li a bych); na př.:

strachoval jsem se všech svých činův Štít.; a bál sem se jeho Otc.; kakž sem koli mnoho mluvil Štít.; jakž sem se koli narodil Hrad.; jakož sem vás byl poslal Gesta; avšak jsem šel vesele na můky (!) Brig.; roucho, jímž jsem tě oděl Komen.; jakož si mě podařil Pass.; kak si se ty na světě jměl tamt.; kterěz si mi odepsal Chelč.; ač si mi to psal tamt.; také je ji minul Štít.; což jest se mně přihodilo Otc.; řekl jest ji mnich tamt.; k tomu sme se úsilí přirodili tamt.; proč ste mi pak prvé radili? Komen.; že sú ho poznali Štít.; když sú se obrátili tamt.; ež jsou se vzdívil tamt.; ktož jsou se jim pomazali Otc.

Tvar je se vyskytuje v podobě j, která splývá s předcházejícím přízvučným slovem:

coj se dopustil Štít.; vzlibiloj mi se tamt.; žej nám vzkázáno Ol.

Tvar si (ze jsi) často se mění v s a rovněž splývá s předcházejícím slovem, zejména s reflexivem se:

žes se sdržal v čistotě Štít.; učinils se tamt.; neoplatilas se otci

tamt. a tak často zde; *městas jich zbořil Otc.*; *žes se . . . smiloval Rúd.*; *jakos se smiloval tamt.*; *žes se obrátila Brig.*; *tys se nám . . naposmíval Ezop.*

V nové češtině je naopak *ses* a podobně *sis* (*zmýlil ses*; *vzal sis*).

Poměrně řídkěji, ale ne ojedinele, stává opisné sloveso *jsem . . .* za jinou příklonkou; na př.:

viera tvá, ta *těj* zdráva učinila tamt. [= *tě je*]; o jedno-li *se je* pokusila tamt.; v němž *tě jest* povolal Šach.; v tom *ho jest* táhl tamt.; ano *se jest* tu Ježíš nenarodil Pass.; když *se jesti* její skoncění přiblížilo tamt.

Je-li ve větě příklonný dativ s reflexivem *se* (*mi se . . .*), klade se opisné *jsem . . .* zřídka před tuto dvojici, zpravidla za ni. Na př.:

vzlíbiloj mi se Štít. [= *vzlíbilo je mi se*] || v němž *mi se jest* slíbilo EvPr.; *vždyť mi se jest* ve všem protivila Šach.; *jakž mi sej* zdálo tamt. [= *mi se je*]; snad *mi se je* toto proto stalo Otc.

4. Často se klade za jiné příklonky s p o n o v é *jsem*: *ežť mi jest* mrzko Štít.; *což mu jest* známo tamt.; *ač jim jest* to trpko tamt.; *ež se je* pěkně podívati tamt.; *že mi jest* nelze Brig.

114. 1. Příklonný dativ stává před akusativem (nebo akusativem a nominativem *to*); na př.:

ež mi tě můj milý syn . . . za syna dal Pass.; s právem *mi to* učinichu Dal.; bude-li *mi co* chtiet tamt.; *kdo mi to* dá Štít.; *kterýž mi tě* poslal Komen.; *vstrčil mi je* pak tamt.; *by mu to* böh odpustil Dal.; *inhd mu nos* uržezachu tamt.; *jakož mu se* najlép líbí Štít.; *aby mu se* neposmievali Alb.; *tak mu se* zdievá Baw.; *ano mu se* chce pít tamt.; *až by mu se* též přihodilo Vel.; *směje mu se* Komen.; *aby mu ji* vzal za manželku tamt.; *ež jěj se* i přihodilo Pass.; *ale ji se* protivil Komen.; *když by nám se* odestala křivda Hod.; *dvorno jim to* bieše Dal.; *aby jim je* ukazovala Štít.

Ale již v raných textech bývá pořádek opačný; na př.:

ješto ji nám svědčí čtenie Štít.; *aby dal jej nám* přijímati tamt.; *dal je nám* postínati Komen.; *když nás jim* v moc dáváš tamt.

Zejména stává před jiným dativem než *mi* akusativ *se*. Na př.:

ješto se jmu ve sně dalo Alx.; *kak by se mu* to dostalo tamt.; *braňtež se jim* Štít.; *že se nám* dlé bezbydlé toto tamt.; *diví se jé* tamt.; *ješto se jim* zdám hořek Brig.; *že se jim* všecko hoře děje Alx.; *aneb se nám* zdá Chelč.; *zdaše se jim* Kat.; *kam se jim* koli vidí Vel.; *osvědčil se nám* Komen.; *přihází se mu* tamt.

Texty pozdější mají v takovéhoto případech akusativ před dativem hojně; na př. u Komen. má tento pořádek velkou převahu.

2. Jinak je tomu s dvojicí *mi se*. Ta se drží v raných textech téměř bez výjimky a v pozdějších velmi hojně. Na př.:

i zdá mi se to za jisté Alx.; *nezdá mi se* tamt.; *dnes mi se* je toto proto stalo Otc.; *neboť mi se* nezdá tamt.; *ni by mi se* to podobno zdálo Vít.;

opět mi se nelíbie Štít.; *dobře mi se* stalo tamt.; *vždy mi se* jest protivila Šach.; *píti mi se* chce Pass.; *posmieval mi se* Brig.; *chtělo mi se* píti EvPr.; *třetí noc* bude *mi se* dieti Gesta; k tomu *mi se* převelmi milý . . sen zdál Ezop; *stala mi se* příhoda Kab.; *a zdá mi se*, že . . Hus; *a nynie* zdá *mi se*, by . . Chelč.; *nezdá mi se* Sal.; *zdálo mi se* ve snách Br.; *proč mi se* protiviš Vel.; *slov mi se* nedostává Komen.; *to mi se* nelíbilo tamt.; *jakž mi se* zdálo tamt.

U Komen. je pořádek *mi se* v převážné většině nad pořádkem *se mi* (stalo *se mi*; když *se mi* trochu zrak probere).

POSTAVENÍ PŘÍVLASTKU

115. Shodný adjektivní přívlastek.

1. Nerozvitý přívlastek klade se v celé staré češtině velmi často před své substantivum, ale nezřídka i za ně. Na př.:

své ženy Otc.; *tohoto světa, naše viery, o zemské věci, svých duší* tamt. || *rodu svého, do kláštera do jednoho* tamt.; *náš spasitel, statečné mysli, mdlého těla* Štít. || *muž svatý, mysli hrdé, vôle dobré* tamt.; *milý slúhu, neveliká věc, drahá perlu, holá slova, věrným laikóm* Hus || *otce svého, duši svú, přízni lidské, odplaty tělesné* tamt.; *skryté věci Komen.*; *veliké hody, tlusté uši* tamt. || *hlava živá, veselí veliké, zlosti ženské* tamt. Atpod.

2. Ve výrazech povahy náboženské a církevní převažuje leckdy postavení adjektivního přívlastku za jménem. Na př.:

syn boží, matka božie, slovo božie, jméno božie, písmo svaté, mše svatá, duch svatý Štít. || řídkěji: *svatá mše, s božím synem* apod. tamt.; *duch svatý, trojice svatá, hněv boží, vuóle boží, přikázání boží* Chelč. || *svatý Jan* apod. tamt.

U Husa tento rozdíl zřetelně neproniká:

olej svatý, moci božské (boží), zákona božieho, božství Kristovo, písmo svaté, duchu svatému || *svatý Augustin, svatý biskup, milý Kriste, svaté písmo, svatá trojice, svatú cierkev, božíma očima . . .*

3. V p ř í s t a v k u bývá adjektivní přívlastek častěji za svým substantivem než před ním. Na př.:

Mojžieš, muž svatý Štít.; *hospodin, lékař najmúdrejší; Josefa, syna Jakubova; Ježíši, synu Davidóv* tamt. || *Kristus, náš spasitel; svú matku, čistú pannu* tamt.; *Náman, kníže pohanské* Hus; *Babylon, město veliké; skrze Elizea, slúhu svého* tamt.; *Jákoba, otce svého* Komen.; *Benjamin, vlk dravý; Aron, bratr tvůj* tamt. || *Darius, medský král; Aristoteles, pohanský mudřec* tamt.

4. Mezi přívlastek a jeho substantivum v k l á d á se nezřídka jiný větný člen. Na př.:

o svatém zpievají *Ondřeji* Štít.; *většieho* učinie *milovanie* tamt.;

pochotné | obrátí se | náboženstvie tamt.; potracené | bude jemu navraceno | svetlo tamt.; na které | chcemy | lesy jíti? Hrad.; co tělesná | slibuje | vóle Brig.; první | pak | strana knih těchto Chelč.; v nenávisť | upadli sú | v takovou tamt.; to | chci | díelo dělati Malř.; tenké | má | uši Komen.; řídke | má | zuby, starší | pak | syn, velikého | však | uměně, veliké | jemu | věci slíbil, dobrá | zajisté | naděje, jiný | věje | vítr tamt. [často zde].

Je tu obdoba s vkládáním příklonek (ten se pes) v případech uvede-
ných v § 111, odst. 2.

Nejsou to však případy totožné. V dokladech zde výše ve 4. je vložen větný člen, nejčastěji přísudek (zpívají, učinil...), řidčeji příslovečné určení (zajisté, pak) nebo spojka (vsak). V případech typu »ten se pes« je vložena příklonka, která náleží významově k jinému větnému členu (ten se pes počě radovati...), nebo je součástí opsaného tvaru (mnozí by dobří šli; k tomu sme se úsilí přirodili; tu jsou povinnost učinili).

V typu „o svatém zpívají Ondřeji“ jde asi o vliv latiny, ale typ „ten se pes“ je jev hláskový (přizvukový) a tedy domácí. Je to odraz snahy připnout příklonky k prvnímu slovu ve větě. Mám za pravděpodobné, že tento typ dal podnět k typu „o svatém zpívají Ondřeji“ a že tedy vliv latiny záležel jen v rozvití tohoto podnětu.

116. 1. Souřadně rozvitý adjektivní přívlastek jednak stává celý před svým substantivem nebo za ním. Na př.:

onen starý | Simeon Štít.; nějaký tajný | tant, jedno malé | město, všecky tvé | nepravosti, dva tato svatá | mučenníky tamt. || hlas | tvój sladký, přítel | váš jeden bohatý, beránka | toho velikonočního tamt.; tento svatý | Pemen Otc.; spravedlivý boží | sluha tamt.; v tom svém | plášti tamt. || otec | jeden svatý, hrabie | jeden římský tamt.; ten veliký svatý | papež Hus || divem | zvláštním božím tamt.; té svrchované | rozkoši Chelč. || nádoba | vyvolená páně tamt.; na marnou lidskou | pomoc Komen., nestihlá boží | moudrost tamt., z těžkého babylonského | zajetí tamt. || známost | pravá boží, na den | slavný velikonoční tamt.

A jednak se klade substantivum mezi přívlastky:

hrdý | lid | židovský Štít.; panenská | čistota | Janova, sladké | píesni | sionské, o všech | synech | Jakubových tamt.; jednoho | rytieře | římského Otc.; dva | ještěry | veliké, v tom | městě | blízkém tamt.; každý | hřiech | smrtedlný Hus; všecky | hřiechy | smrtedlné Chelč.; ten domácí | lid | obvolaný tamt.; lýtý | had | hluchý Komen.; všeliký | hmyz | mořský, o celé | vůli | boží, mnohé | věci | skryté, veřejné | pomsty | boží tamt.

2. Nesouřadně rozvitý adjektivní přívlastek stává celý buď před svým substantivem nebo za ním. Je to obdoba s přívlastkem nerozvitým; viz v § 115, odst. 1. Na př.:

dosti bohatý | oběd Otc.; dobře mocnými | prokolemi, velmi pokojná | mysl, k tak velikému | vypravení tamt. || bochník | dobře černější, na horu | velmi vysokú tamt.; velmi mdlý | chod Štít., tak dlouhé | čepky, dosti nemůdré | děti, znamenitě dobrým | druhem tamt. || úmysl | dosti

převrácený, muže | velmi dobrého, v královstvu | dobře zpořízeném tamt.; velmi veliký | drak Gesta; velmi zjevné | šimonstvie Hus || člověk | velmi hlupý, zlosyna | zjevné zlého, s mečem | ostrým na obě strany, domy | příliš nákladité tamt.; tak slavné | umění Komen., dobře spořádaná | škola, příliš nábožné | lidi tamt. || statek | zle dobytý, z země | velmi daleké, věc | náramně škodná tamt.;

rytieřóm i panošem | hodným k boji Troj.

3. Někdy se mezi substantivum a nesouřadně rozvitý přívlastek v k l á d á jiný větný člen, jak je tomu v § 115, odst. 4. Na př.:

peněz chovají dobře nabytých Hus.

4. Příslovce velmi stává jednak za předložkou svého adjektiva: k muži k velmi lstivému Pulk.; s velmi s velikú kořistí tamt. [předložka před adjektivem opakována; viz v § 121, odst. 2];

jednak před předložkou; na př.:

tak velmi z veliké dáli Hrad. »z tak velmi velké dálky«; velmi z převeliké dáli tamt.; velmi v malé peleši Otc.; velmi v hrozné tváři tamt.; nevelmi před mnoho lety tamt.

117. Shodný substantivní přívlastek.

Jako shodný přívlastek adjektivní (§115) stává též tento přívlastek často před svým substantivem:

stařec | Mucius Otc.; kněz Boleslav, král Vratislav, knieži Jutka . . . tamt.; kněz Milič Štít.; císař Karel, země Juda tamt.; král Herod Hus; králi Balákovi, papež Innocencius, pán Ježíš, pán buoh tamt.; pan Ježíš Chelč.; panna Maria, od císaře Augusta, z města Nazareta tamt.; doktora Martina Luthera Vel.; hora Sion Komen.; král Asvérus, paní Závist tamt.

Stejně často za svým substantivem:

Besarion stařec Otc.; Teofilas arcibiskup, Jakubovi patriarchovi tamt.; Nero císař Štít.; Brigita bába, Alexandra krále, Jakuba patriarchu, Lev papež tamt.; Jan evangelista Umuč.; Lev papež Hus; Urban papež, Petr neb Pavel apoštol, skrze Izaiáše proroka, nad Krista člověka tamt.; Kristus pán Chelč.; Daniel prorok, Anna prorokyně tamt.; jeho prorok Komen.; Sirach mudřec, Lukáš lékař, Kristus pán tamt.

Pozoruje se tu dosti značné kolísání v týchž případech nebo obdobných, i u téhož autora, nebo někde ustálení. Na př.:

stařec Mucius || Besarion stařec Otc. (viz výše); papež Innocencius || Urban papež Hus;

otec böh || böh otec Štít. || u Husa zpravidla: buoh otec;

pane Kriste || nad Krista člověka Hus;

Kristus pán || jen: pan Ježíš Chelč.

118. Neshodný substantivní přívlastek.

Jsou tu dosti značné rozdíly podle povahy neshodného přívlastku.

1. Přivlastňovací genitiv zájmenný, jeho (jho, ho), jejé*), jich (jejich), stává dílem před svým substantivem, dílem za ním. Na př.: jeho zákon Otc., jeho tělo Pass.; jho dušě Ap.; ho syn Jid., ho múdrost Alx.; jejé srdce Pass., jejé radost Štít., jejé synu Mast.; jich mysl Duch, na jich koních Dal., jich rytierstvo Šach.; jejich oíl Komen. || v rukú jeho Štít., jména jeho tamt.; duši jeho Otc., bolestí jeho ML., smrt jeho Štít., cti jeho Gesta, syn jeho Hus, Komen.; dcery jeho Br.; skot jho LMar.; lid jejé Pror.; vinú jich Brig., otei jich Štít.; v jich núzi Gesta; hlas jejich Komen.

2. Jmenný genitiv, není-li zřetelně předmětový, klade se rovněž dílem před své jméno, dílem za ně; na př.:

své ženy | očí Otc., svatého Joba | sbožie tamt.; svatého života | paní Zdislava Dal., svých zeman | řeč, svého otcě | hanby, pěti bratří | těla, od svatého Václava | mateře tamt.; hrdých | hněvu Štít.; ta myslí nepořádnost tamt.; toho pravého beránka | krví, rozličná zvířat | pokolenie tamt.; cesty | dalekost Komen.; hříchu | příčina, každé věci | původ, malíře | neumělost, jiných králů | města, své hlavy | člověk, jedné izraelské ženy | syn tamt.;

jiného mnoho, slov | více Dal.; lidu | množství Komen., jistý lidu | díl, zlata | funt tamt.;

na svatého Pavla | řeč Štít.; na vyšších otcuov | cestu Otc.; od sedmi let | nemoci Pass.; puo (!) svatého Dominika | vierě postúpiti tamt.; před svatého Jakuba | nohy tamt.; v svatého Benedichta | zákoně Hrad.; k každého učedníka | peleši Otc.; až do jeho slavného vzkříšenie | hodiny tamt.;

|| ta nepořádnost myslí Štít.; zdravie své ženy Gesta; do domu | lovice onoho tamt.; Judáš, člověk | vše přielesti Jid.; vida mnicha | tváři pokorné Hrad.; lidem | dobré vôle Štít.; člověk | myslí hrdé, děvečky | mdlého těla, masti | pochotné vóně tamt.; ženu | ctného vzeženie Otc.; mnoho | oděví Chelč.; číslo | diábluov »množství« Otc.; po smrti | kněžny Libuše Vel.; cesta | pravdy Hus; hlas | slov Komen.; cesta | pokoje, potokové | vod, syn | člověka, věk | mladosti, mnoho | měst, kus | chleba, po východu | slunce tamt.

Gebauer praví, že »určení vyslovené pádem prostým, předložkovým, příslovcem nebo větou bývá vloženo do výrazu určovaného, nebo stojí před výrazem určovaným«. Nejde však tu o vložení jako jazykové dění, jehož výsledkem je postavení nějakého určení uvnitř celého výrazu. Na př. štitenská »ta myslí nepořádnost« nevzniklo vložení genitivu myslí mezi ta a nepořádnost, nýbrž tak, že základní výraz »myslí nepořádnost« byl dále rozvíť zájmenem ta. Podobně bylo »svatého Dominika viera« a spojením s předložkou vzniklo »puo svatého...«, jako je dnes »jeho otec« a z toho »o jeho otei«.

*) Jde o genitiv k gna, jako je jeho k on, nikoli o přivlastňovací adjektivum její, které se z něho vyvinulo již v starém jazyce.

3. Jmenný genitiv předmětový, t. j. u jmen dějových a činitelských, stává, zejména v raných památkách, velmi často před svým jménem; na př.:

toho hlasu | zjevenie Otc.; ducha svatého | zěvenie Pass.; toho hřícha | otpuščenje tamt.; po toho města | obležení tamt.; pro této dievky nevinné krve | prolitie tamt. [před gen. krve je jeho genitivní určení, viz v 2.]; s krve | prolitím syna božieho Štít.; země | hnutie, k častému té svátosti | přijímaní, zlého ducha | podštívání tamt.; skrze toho ovoce | jenie Kruml.; s mnohým slz | vyléváním tamt.; moci božské | hanění Hus; cievke svaté | polepšení tamt.; svaté věci | kupování i prodávání tamt.; krve | vylévání, nemoci | snášení, hříchů | odupuštění, mládeže | cvičení Komen.;

toho masa | hltače Štít.; všech sbožných | utěšitel tamt.; dítek | učitelé Komen.; lidé viery | hodných Kol., přísežní vtry | hodní tamt.

Nejprve řidčeji, později častěji klade se gen. za své jméno; na př.: spasenie | svých duší Otc.; toto potupenie | světa Alb.; znamenie | nepravého potupenie světa tamt.; v lámání chleba Štít.; vykládání | písma tamt.; zahubenie | toho milého muže tamt.; posvěcení | oltáruov Hus; o rozdávaní | odpustkův; po seslání | ducha svatého tamt.; utišení | světa Komen.; odupuštění | hříchů tamt.;

stoly prodavačov | holubic Hus; strážcové | svatyně Komen.

Některé genitivы se před svým jménem ustálily a splynuly s ním v jedno slovo, ve spřežku: krve-prolití, země-třesení, pře-ličení »dokazování pře« a pod.

119. Jiné než genitivní substantivní přivlastky neshodné — prosté i předložkové — stávají nezřídka před svým jménem. Na př.:

dušiem | služba Štít., hříechóm | odupuštění, hříechóm | očistění tamt.; bolestem | polehčenie Vít.; hříechóm | odupučenje Hrad., Pass.; zubóm | skřipěnie NRada; zdraví (dat. sg.) | prodlenie tamt.; požio nám času | živu bytie ŽKlem.; samému | o sobě bytie Alb.; sobě | milého syna Pass.; jiného ještě všem | obecného Štít.;

postaví | maličky Hus;

za hříechy | žalost Štít.; ten u vině | nedostatek, v bludu | zatvrzenie tamt.; silná u božě | viera Otc., člověk v těle | chorový tamt.; milého u božě | syna Pass. »v bohu«; bez zvláštnieho ke dskám | přiznání Všeh.; proti židům | úklady Komen., proti Kristu | při, k svornosti | cesta tamt.; až do na vrch | práva dovedenie Všeh. »až do dovedení práva na vrch«;

o u božě | radování Alb.; k z mrtvých | vstání Hus; po z mrtvých | vstání tamt.; až po na nebe | vstúpenie tamt. [z toho časem spřežky zmrtvýchvstání a nanebevstoupení; viz v § 118].

Ani zde nelze mluvit o vkládání jednoho určení do druhého v Gebauerově smyslu (viz v předešlém §). Na př. v dokladě ze Všeh. nejde o vložení

výrazu „na vrch“ do výrazu „až do práva dovedenie“. Základní výraz je (až) *práva dovedenie* a ten byl podle potřeby rozvit v »(až) *na vrch práva dovedenie*« [gen. *práva zůstal před dovedenie*], nebo mluvnicky obměněn v »(až) *do na vrch práva dovedenie*« [předložka *do* položena před celý neshodný přívlastek »na vrch práva«].

Nezřídka, časem pak častěji, klade se takovýto přívlastek za své substantivum. Na př.:

odpuštění | *hříechóm* Štít.; o posílení | *šlechtnostem*, *vzkříšenie* | *mrtvým* tamt.; ku prodávání | *klenotóm* Křiž.; k pohřbení | *tělu panny* Há.j.; k vozbě | *drvóm* Lit.; pláč | *očima* KL.; pláč a skřehot | *zubóm* Štít. pláč a skřehot | *zubóm* Koř.; pláč | *očima* a skřehot | *zubóm* Hus; obyčej | *ženám* Štít.; synóm | *hanba*, ozdob | *tělom svým* tamt.; jedinký syn | *své matce* Kat.; věky | *věkoma*, věky | *věkóm* ŽW., ML., Hrad. atd.;

trpěti nůzi | *hladem* Šach.; od zapítie | *vinem* Štít.; člověk | *postavú ne krátkú*, muřin | *otcem*, ober | *matkú* Alx. »člověk postavy ne krátké«; člověk | *urozením vysokým* Hrad.; mnoho | *jest kněží* | *jmenem* Hus; tichý a pokorný | *srdcem* Štít.; blahoslavení | *chudí duchem* tamt.; by byla čista | *tělem i duchem* tamt.;

hra | *v šachy* Šach.; křest | *u vodě* Štít.; tichost | *v obyčejích*, *v chodu*, *v obracení* tamt.; služby | *za mrtvé* tamt.;

odstúpení | *od zákona božího* Hus; peníze | *od vložení ruky* berú tamt.; o rozdávání odpustkóv | *na penězích*; pastýř | *nad pastýři* tamt.; směna duchovní věci | *za neduchovní* tamt.; cestou | *k Bazán* Komen.; napomenutí | *k pokání*, škody | *na úrodách*, vítězství | *nad nepřátely* tamt.

120. Přívlastkový výraz souřadný i nesouřadný.

1. Jednak se klade celý před své substantivum. Na př.:
vaše zde krátké | poslúženie Pass. [souř. přívlastek *vaše* || nesouř. rozvitý *zde krátké*];

druhého sobě milého u božě | syna tamt. [subst. *syn* rozvito jednak dvěma souřadnými přívlastky (*druhého a milého*); druhý z nich rozvit nesouřadně dativem *sobě* a výrazem *u božě* »v bohu«];

(vzpomínajíc) *spasitedlné nám syna božího* | narozenie Štít. »narození syna božího nám spasitelné«; (pamatujem) *spasitele svého v našem těle* | narozenie tamt. »narození svého spasitele v našem těle«; *v vyšších kóróv vypadlí* | črtie tamt.; *zabitým pro Krista* | dietkám tamt.; *přirození svému hodný* | pokrm tamt.; *pro lehké u mysli* | vzdrženie Kruml.; *o jejím šťastném na nebesa* | vzetí tamt.; *bez zvláštnieho ke dskám* | přiznání Vseh.; *jiná životu lidskému užitečná* | lékařství Komen.; *z kořene prv založeného a z ratolestí prv rozložených vyrostající* | věc tamt.

2. Jednak stává celý za substantivem, někdy jako přístavek. Na př.:

k navracení | *té najprv dané bohem člověku spravedlnosti* Štít.

»k navracení té spravedlnosti dané bohem člověku«; *mysl* | způsobená podlé sůdu pravdy tamt.; *náměstek* | od něho vyvolený Hus; *s mečem* | ostrým na obě strany tamt.; *strach* | od šustící násilně okolo stěn vody Komen.; *času* | každé věci příslušného tamt.; *Pavla* | uměním literním v školách vycvičeného tamt.

3. Někdy se klade souřadný přívlastek před substantivum a nesouřadný za ně. Na př.:

malý | čásek | *mého života* Hus; *zlé* | přivolení | *k směnění duchovní věci* za neduchovní tamt.; *od jednoho* | *mistra* | *svatého písma* tamt.

4. Obměnou toho je přívlastkový výraz s dvěma souřadnými přívlastky adjektivními, s jedním holým, s druhým pak nesouřadně rozvitým. Holý přívlastek se klade před substantivum, rozvitý celý za ně. Na př.:

troje | *činy* | *k spasení hodné* Štít.; *každý* | *biskup* | *z lidí vyvolený* Hus.

V jednotlivých složkách těchto přívlastků je pak slovosled podle pravidel probíraných v předešlých výkladech.

POSTAVENÍ PŘEDLOŽEK

121. 1. Stávají valnou většinou před svým substantivem nebo před jeho přívlastkem. Na př.:

beze zlého ŽW., *do Damaška* Alx., *k tomu* Hrad., *na koho* Kruml., *na smrti* Hus, *nad nepřátely* Komen., *a to* Kat., *od syna* Šach., *po vodu* Krist., *pro Krista* Štít., *před sůd* Otc., *přes zimu* Jid., *při mně* Modl., *se mnú* Alx., *u řěky* Otc., *v těle* tamt., *z nich* Chelč. atpod.;

do | *toho ostrova* Pass. [předložka před souřadným adjektivním přívlastkem]; *před* | *svýma očima* Modl.; *v* | *mú uší* Štít.;

ku | *papeži Eugeniovi* [předl. před souřad. přívlastkem substantivním];

před | *dalším božím hněvem* Komen. [předl. před souřadně rozvitým adjektivním přívlastkem];

k | *čistému té svátosti* | *přijímání* Štít. [předl. před souřad. přívlastkem adjektivním a před přívlastkem nesouřad.];

na | *jeho rány* Modl. [před nesouřad. přívlastkem]; *s krve* | *prolitím* Dal.; *po toho města* | *obležení* Dal.;

o u božě | *radování* Alb. [před předložkovým nesouřad. přívlastkem]; *po z mrtvých* | *vstání* Hus atpod.

2. Původní předložky *bez*, *do*, *k*, *na* . . . kladou se dosti často nejen na začátku celého výrazu, nýbrž i uvnitř před jeho jinými členy. Lze rozlišovat tyto hlavní typy:

v starém | *v Boleslavi* Pulk. [předložka před adjektivním přívlastkem a před substantivem]; *do Nazareta* | *do města* Hrad. [před subst.

a jmenným přívlastkem]; *do jámy* | *do hluboké* Otc. [předl. před subst. a před adjekt. přívlastkem];

s jinú | *s jednu* sluhú Otc. [předl. přede dvěma souřad. přívlastky]; *k jeho k velicij* | *prosbě* Pass. [před přívlastkem nesouřad. a souřad.]; *od cesty* | *od své* | *ote zlé* Ol. [předl. přede všemi členy výrazu]; *dítě po sestře* | *po jeho* | *po mníšce* Půh.;

na Bělu, na krále uherského Dal. [předl. též v přístavku]; *po kněze Bořivoje Moravského, po strýcě bratra českého* Dal.

Některé jiné příklady (podle předložek):

bez mého beze všeho zašlúzenie Modl.; *do peci do hluboké* Otc., *do klášteřa do toho* tamt.; *k břehu k bezpečnému* Brig., *k muži k velmi lstivému* Pulk., *na družce na svého* Hrad., *na horu na vysokú* Otc., *na stežky na její* Ol.; *nade mnú nad hříšnú* Otc.; *o zbožie o žádné* Všeh.; *o světskéj věci o rozličnéj* Otc.; *pod skalú pod vysokú* tamt.; *přede* všemi *před* svými volenci Pulk.; *přes noc přes celú* Otc.; *pro svú pro velikú dobrotu* Hom.; *pro ně pro samy* Štít.; *pro její přímluvy nebo pro* či *pro jiné* Chelč.; *s rukama s nedvědíma* Štít.; *se pánem se svým* Brig.; *v pokoleniu v druhém* ŽW., *v nenávist upadli sú v takovou* Chelč.; *v jednu v ženku v těhotnú* Otc.; *v ony u pokojné* časy Alx. [druhé *v > u*]; *v tento u můj žalostný čas* Hrad.; *ve čtvrtek u veliký* Comest.; *z lida z israhelského* Lit.; *za života za zdravého* Vít.; *za dní za dávných* Ol.

Sem hledí též případy, kde je jedním členem celého výrazu *veš*, *oba*, *sám*, *každý* a *jiný*. Na př.:

za to za vše Alb.; *v tom ve všem zboží* Otc., *za vše za ny* Mast., Alb.;

ot ní ot obú Alb.;

naň na samého Všeh., *na ně na samé* tamt.;

v přievodu v každém Všeh.;

s jinými s mnohými dary Pulk.; *s jinými se třmi* Jeron.

Některé doklady viz už výše.

Gebauer praví, že se »předložka opakuje nikoli vždy, nýbrž jen v jistých spojeních« a uvádí, že je tomu tak mimo při spřežkách s *čso* »zejména« při *veš*, *oba* atd. Avšak doklady, které pak uvádí při jednotlivých předložkách, ukazují, že se předložky opakují ve výrazech, kde *veš*, *oba* . . . není, častěji než ve výrazech s těmito slovy.

Toto opakování předložek je bez pochyby archaismus, jak vysvítá z toho, že ho postupně ubývá. Zřetelný je tento úbytek v století 16. Do nového jazyka se dochovaly jen zbytky typu *k tomu ke všemu*.

122. Gebauer uvádí celkem nehojné, ale nikoli ojedinělé případy, kde má předložka, hlavně *v* (někdy v hláskové podobě *u*) s akusativem nebo s lokálem, postavení jiné než v případech z předešlého §:

ne-v-svém domu Rožmb.; *v-ne-u-vetchosti* Pernšt.; *i-v-žádné* věci Gesta;

zabitých ne-u-mále Alx.; *v ne-u-mieře* Hrad.;

v ne-v-čas Kruml.;

ně-v-čem vinen Štít.; *v-ně-v-čem* Krist.;

v-ni-ve-č Štít.; *v ni-v-čež* Lit.; *ni-v-čemž* Alx.; *v-ni-v-čemž* Vít.;

v lec-ve-č Štít.;

Spíše je třeba číst *v leč-več*.

pře-v-žalostnéj době Hod.

Většinu případů vykládá Gebauer tak, že je v nich předložka *v* (*v > u*) »uvnitř spřeženin«. Podle něho je tedy na př. *ně-v-čem* místo *v něčem*, *v-ni-ve-č* místo *v nic*. Ale tak tomu není. A nejde tu o spřežky.

Doklad z Rožmb. je nutno číst takto: hospodář když staví hosti *ne v svém domu* = nikoli v svém domě. Je tu nevětná (členská) záporka *ne*, která je slovo samostatné a klade se ústrojně před celý výraz, který popírá. I dnes bychom řekli *ne v svém* (ve vlastním) *domě* a podobně říkáme na př. *ne v každém domě* apod. Sr. k tomu v § 23. Nelze se domnívat, že by mělo být *v nesvém* domu.

Podobně je tomu v dokladě z Alx.: *zabitých ne u mále*. Výraz *u mále* (*v mále*) znamená »málo«, vlastně »v malosti, v malém počtu«. Záporné: *zabitých ne* (nikoli) *málo*, t. j. dosti mnoho, tedy: *ne u mále*.

Spojení *u mále* se asi časem chápalo za jedno slovo: *umále*. Sr. *u plně* (< *v plně* = *v plnosti*) > *uplně*, *úplně* (a k tomu přitvořeno adj. *úplný*). Pak bychom psali: *ne umále* nebo i spojitě: *neumále*. Sr.: *ne úplně* (na př. správně) || *neúplně*.

O vkládání předložky do spřežky (*ne u mále*) nelze mluvit.

Doklad z Hrad. by zněl zcela pravidelně takto: *jmáš v sobě drahú vůňu ne u mieře* = *ne* (nikoli) *v* (obvyklé) *míře*. Nepravidelné je, že se tu vyskytuje předložka *v* ještě před záporkou: *v ne u mieře*. Snad je to podle případů, kde *ne* splynulo se jménem v jedno slovo, takže se předložka kladla před ně; na př. *ne pokoj* (= nikoli klid) — *nepokoj* — *v nepokoji*.

Podobný případ je v Pernšt. Pravidelně by bylo: *abychom slúžili v novotě ducha a ne u vetchosti* = *ne* (nikoli) *ve vetchosti*, v starobě. Doložené „*v ne u vetchosti*“ má předložku *v* před *ne* druhotně jako v dokladě z Hrad.

Stejně by bylo pravidelné v Kruml.: (přijítí) *ne v čas* = *ne* (nikoli) *v* (pravý) *čas*. A druhotné je: *v ne v čas*. Výraz *v čas* splynul v příslovecné *včas*, záporné *ne včas* v *nevčas* (sr. novoč. *včas*, *nevčas*) a nejspíš podle kladného *v-čas* utvořeno záporné *v-nevčas*.

Doklad z Gest je třeba číst takto: *i v žádné věci* k němu podobni nebyli. Toto *i* je slovo původně samostatné, vytýkavě zdůrazňující příslovce, a kladlo se proto zcela ústrojně před celý předložkový výraz. Sr. obdobné novočes.: *vábec, naprosto v žádné věci*; *ani v tom* případě.

Prvotně je *i* upozorňovací citoslovce: *i* v žádné věci = hle, v žádné věci. Sr. podobný vývoj příslovečné platnosti z citoslovce v § 21. Časem splynulo *i* se *žádný* v *ižádný* a pak se začalo říkat *v ižádné věci*. Sr. obdobnou složeninu *ni-žádný* – *v nižádné věci*.

Štitenské *v lečveč* (*lečveč*) je předložkový výraz k složenému zájmenu *lečšo* (*lečšo*) = novočes. *lecco*. První část této složeniny je slovo původně samostatné, *leč* a *leci*, *lec*.

Tato druhá podoba vznikla nejspíše z *lečsi* změnou *čs* v *c* (sr. *čso* – *co*); *leč* je nejspíše z *lečv*.

Proto se *leč* (*leci*, *lec*) kladlo před předložkový výraz: *leč v čem*, *leč več* (= *ve-č*, sr. *na-č*, proč . . .). Slovo *leč* pak splynulo se zájmenem v jedno slovo, ve složeninu, kde nabylo povahy předponové: *leč-čso*. Tu se říkalo: *v leččso*, *v leččem* atd. Držel se však jako archaismus výraz *lec več*, *lečveč* a podle novějšího *v leččso*, *v leččem* utvořeno *v lečveč*.

Podobně lze pochopit *pře-v-žalostněj* v Hod. Adjektiva typu *pře-žalostný* jsou od jisté doby složeniny a proto se klade předložka před ně: *v přežalostné době*. Původně je *pře-* slovo-samostatné, s platností příslovečnou (asi = velmi) a proto se říkalo: *pře v žalostněj (době)*. Doklad v Hod. je tedy archaismus.

V kapitole o záporu vykládá Gebauer, že je záporka *ni* ve složenině *ničso* slovo samostatné, neboli že to původně složenina není. A že se proto kladlo *ni* před předložkový výraz: *ni v čem*, *ni več*; sr. *ni zač* Túl. Když se *ni* a *čso* chápalo za složeninu, říkalo se: *v ničem*, *v ničso*. Podle toho se k archaismu *ni več*, *ni v čem* (*niveč*, *nivčem*) přidala nová předložka, takže vzniklo shora uvedené *v niveč*, *v nivčeč*, *v nivčem* (*vniveč* . . .).

Tento pravděpodobný výklad má obdobu ve shora podaném výkladě o »*v lečveč*« a »*pře v žalostněj*«.

Podle něho je na př. ve výraze *v-ni-več* předložka *ve* od původu a není »uvnitř spřežení«. Tak tento výklad odporuje prvnímu Gebauerovu výkladu.

123. Předložky *dle*, *podlé* a *miesto* stávají nejen jako ostatní předložky před svým jménem (nebo před jeho přívlaskem), nýbrž dosti často též za ním. Na př.:

trpěti *neviny dle* Alb. »pro nevinu, nevinně«; převeliké *nevěry dle* Ap.; *užitka dle* Kruml.; *co dle* Hrad. (*co* v původní platnosti genitivní = čeho; *co dle* = proč); *boha dle* Štít.; *jeho dle* Mill.; marné *chváty dle* Chelč.; *božie dle* lásky Ap., *malého dle* mýta Alx. [předl. za přívlaskem, ale před substantivem];

své králevé podlé Pil. »podle své královny«; *mne stojé podlé* Kat. [předl. oddělena od substantiva přísudkovým slovesem];

Judy miesto Ap.; *sestrú miesto* Alx. (*sestrú* = du.); *kněžě miesto* Dal.; *boha miesto* Kruml., *toho miesto* ListVrat.

Kladení těchto předložek za jméno je archaismus, zbytek z doby,

kdy to nebyly předložky, nýbrž jména, nabyly příslovečného významu. Genitivy jmen, se kterými spojují, jsou tedy neshodné přívlasky, kladené jako v jiných případech před svým jménem; viz v § 118.

V nové češtině je tohoto zbytek v příslovečném *medle*, vzniklém z *mne-dle* a vyskytující se již v Br.

Literatura k § 111–123:

Jan Gebauer: HistMl. IV, 88–92 (příklonky); 83–86 (přívlasky); 425–426 (k § 121), 429 a násl., 499–502, 653 (§ 122), 432, 434, 448 (k § 123).

Ant. Tomsa: O slovosledu u Dalimila. Program reál. gymnas. v Kolíně 1911/12 a 1912/13. (K tomu O. Hujer v LFil. XLI, 473–475.)

V. Vondrák: O místě atributivního adjektiva a substantivního genitivu ve větě. Jagičův sborník 151–158.

V. Flašhans: Lesů pán. NŘ. IX, 66–67 (k § 118, 120).

V. Ertl: Příspěvek k pravidlu o postavení příklonek. NŘ. VIII, 257 a násl.

B. Havránek: Genera verbi . . . I, 36 (k § 112).

C. Slovesné tvary.

I. SUPINUM

124. 1. Supinum vystupuje v staré češtině po stránce slovtvorné jako neohebný slovesný útvar, tvořený příponou *-t* ze slovesných kořenů nebo kmenů: *pit, ležat, nosit, brát, dělat* ... (proti inf. *píti, ležěti, bráti* ...). Je to tedy slovtvorně p ř í s l o v c e.

Jiná je otázka, co je to od původu. Může to být od původu příslovce, ale také substantivum, již v době předpisemné v příslovce ustrnulé. Jako důkazu pro druhou možnost lze se dovolávat jednak výrazu *ze spatu*, který je podle Gebauerova zjištění čtyřikrát doložen v Pass.; na př.: dokud já ze spatu nevstanu = ze spánku. Jednak lze ukazovat na to, že se při supinu klade předmětový gen., nikoli akus., na př.: *jdu lovit ryb* (viz dále).

Toto pojetí, které jsem zastával i já, není však nepochybné. Je pravda, že kdyby bylo supinum od původu substantivum (*spat* = spánek), bez obtíží bychom pochopili jeho předmětový genitiv; na př. »*lovit ryb*« by bylo původně znamenalo »lov, lovení ryb«. Ale nepochopili bychom dobře jeho užívání. Podle staroč. dokladů typu »*jdu lovit ryb*« bylo by substantivum *lovit* mělo příslovečný úkon, a to účelový = *jdu na lov ryb*. Mohl by to být původní nomin. nebo akus., ale žádný z těchto pádů nemá u jiných substantiv příslovečný úkon účelu, naopak i jiné jejich příslovečné významy jsou zřejmě nepůvodní a příslovečný akusativ je velmi často předložkový. Těžko bychom pochopili, že jen supinové substantivum nabylo už v dávných dobách platnosti účelové.

Viz k tomu ještě v dalších výkladech (§ 125).

2. Jako příslovce, a to účelu, vystupuje supinum ve všech staročes. dokladech; na př.:

král *spat jide* Dal.; *jedú bránit* svého dvoru tamt.; jehož (těla) *mazat přišla* Hrad.; *aby přišel pónonu svědčít*; *jde súdit* země ŽW.; *přide súdit* živých i mrtvých Pass.; *vstáváte ráno túlat se a pit* až do večera Alb.; *šla* hospodina *hledat* tamt.; *jela ohledovat* žen tamt.; *přijide* Maria *vidět* hrobu EvZ.; *vyšli načerát* vody Ol. „načerpávat“; *přišel volat* hříšných Chelč.; *táhli* Náchodu *retovat* Háj.

Valnou většinou je supinum po slovesech *p o h y b u* a vyslovuje zřetelně jejich účelové určení: šel, jel ... za jakým účelem? — aby spal, bránil dvůr, mazal tělo ...

Nepřesné je, že supinum vyjadřuje cíl, neboť v takových případech o cíl vůbec nejde.

Nejednou se supinum klade po slovesech *poslati, vésti, sebrati se, pojěti*; na př.:

Nero své lovcě *lovit* zvěři poslal Pass.; svú bratří *kázat* rozeslal tamt.; kdyžto *špehovat* biech poslán Ol.; poslal panoše své *volat* pozvaných na svatbu EvV.; povede (vola) *napájet* Koř.; chtějí *pojěti* k sobě *kvasit* Lit. „vzítí k sobě (lidi)“.

Leckdy též v jiné souvislosti; na př.:

kázal jim *dělat* do své vinnice Štít. »kázal jim do své vinnice (jít) | *dělat*«; však netbají, by o bohu slyšeli ... , ale on do krčmy, onen k tanci, onen na besědu *zpravovat* jiných Štít. »on do krčmy ... (jde) pomlouvati jiné«.

125. 1. Supinum je zpravidla od slovesa *n e d o k o n a v é h o*, ačkoli někdy jde o děj dokonavý. Gebauer připomíná zejména nedokon. *navštěvovat*:

byl jest jel *navštěvovat* Jorama Ol. »navštíviti«; jeden bratr přijide *navštěvovat* jeho Otc.

Lze uvést na př. ještě: ke mně jste vyšli ... *jímat* mě OpMus.

Gebauer shledal v starých památkách jen řídká supina od sloves *d o k o n a v ý c h*; na př.:

nehodiec na posteli *lec* Trist. (k *léci, lahu* = lehnout); *jdu* k otei miesta vám *připraviti* Drk.; přišel jsi *zatratiti* nás Comest.

Tvoření supina jen od sloves nedokonavých pochopíme bez obtíží při předpokladu, že je to od původu příslovce, neboť slovesná příslovce slovtvorně vid nerozlišují. Na př. příslovce *ležmo*: četl *ležmo* = tak, že ležel || *zkusím* to *udělat* *ležmo* = tak, že si lehnu. Supinum od sloves nedokonavých mohlo tedy vyjadřovat podle potřeby též vid dokonavý.

Dokonavá supina vznikla podle určitých slovesných tvarů a podle infinitivu, tedy verbalisací. Jejich nepatrný počet svědčí o tom, že jde o jev druhotný, vzniklý v době, kdy už supinum odumíralo.

2. Při supinu se klade stavový předmět zpravidla v *g e n i t i v ě*, nikoli v akus. Sr. v 124, odst. 2: *jehož mazat*, *bránit svého dvoru*, *pónonu svědčít* ... Nebo:

byl vyšel *zabijet* *mudreov* Pror.; když *klášteruov* chtieše jíti *navštěvovat* Otc.; přišel *odlučovāt* *chudých* Comest.

A *k u s a t i v* shledal Gebauer jen velmi zřídka:

— má přijíti *súdit* *živé i mrtvé* Štít.; přišli sme *chvdlu vzdāt* Nikod.; vyjide *kupovat* *okrasu* ženskú Comest.

Supinum, svým původem slovesné příslovce, předmět při sobě mítvat nemohlo. To znamená, že genitivы nenáležely původně k němu, nýbrž k určitému slovesu: *jedú svého dvoru* | *bránit*; *aby přišel pónonu* | *svědčít*; *chtieše jíti klášteruov* | *navštěvovat*. Smysl byl: (dívky) jely k svému dvoru, aby jej bránily; aby přišel k pónonu a aby při něm svědčil; chtěl jít do klášterů, aby je navštívil. Je tu starobylý bez-

předložkový genitiv místo pozdějšího předložkového. To lze dobře předpokládat, protože je supinum starobylý útvar, který v době historické poněkud odumírá.

Je arcí nepochybné, že se v době staročes. pocítoval tento genitiv za předmět supina. O tom svědčí případy s akusativem. Ale to je pojetí druhotné, odraz *verbalisace* jako dokonavost. Tím si vysvětlíme, že se genitiv klade nejčastěji za supinum: *súdit země, živých i mrtvých . . .*, viz v § 124, odst. 2. Ale ne ojediněle bývá genitiv před supinem:

aby přišel *pohonu* | *svědčit*; táhli *Náchodu* | *retovat* (tamt.); *klášte-ruov* chtiěse jíti | *navštěvovat* (výše odst. 1); vešla sem *statku svého* | *opatrovat* Svěd.; jidú *bratřie* *navštěvovat* Otc.; šel *ovci* | *střic* Ol.

Toto postavení je zbytek z doby, kdy genit. náležel svou platností k určitému slovesu.

126. Supinum se vyskytuje hojně ve století 14. a 15., jen zřídka v 16. Již ve století 14. klade se místo něho *infinitiv*, který postupně převládá. Na př.:

když přideš *súdit* ŽKl.; jide na púšči *modliti* Alb.; přišli sú *obrě-zovati* dietě Koř.; aby šel *navštěvovati* mnichuov Otc.; přišla *viděti* hrob EvS.; přišel jest *hledati* a *spasiti*, což zahynulo jest Chelč.

V novém jazyce se zachovává jen *spat* (jdu spat . . .) a v biblické mluvě *soudit* (přijde soudit živých i mrtvých).

Odumírání supina a jeho nahrazování infinitivem má příčinu významovou, záležející v tom, že také infinitiv měl nezřídka příslovečnou platnost účelovou, vzniklou z původní platnosti zřetelové. Viz dále v § 128. Jazyk se proto mohl supina vzdát. A infinitiv hověl jazyku lépe než supinum, protože rozlišoval vid a měl při sobě stavový předmět v akusativě.

Z toho vyplývá, že je supinum již v raně starém jazyce archaismus, který se vymykal z většoslovné soustavy tehdejší, odlišné od soustavy v době svého vzniku a trvání v dobách předpisemných.

V době, kdy supinum ještě žilo, ale kdy měl infinitiv již hojně příslovečnou platnost účelovou a začal nahrazovat supinum, projevilo se toto prolínání obou útvarů též tak, že se vlivem supina začaly objevovat infinitivy bez *-i*, na *-t*. Začátky toho sahají do století 14., ale až do 2. polovice 16. století má infinitiv na *-ti* rozhodnou převahu.

Literatura k § 124—126:

Jan Gebauer: HistMl. IV., 581 násl.

Fr. Trávníček: NovočMl. II, 1407 (k § 124, pozn.).

2. INFINITIV

127. Infinitiv je v historické době po stránce slovtvorné neohebný slovesný útvar, tvořený ze slovesných kořenů nebo kmenů nejčastěji příponou *-ti* nebo *-t* (*píti, pít, dělati, dělat . . .*, § 126). Omezený je počet infinitivů na *-ci*, tvořených původně též příponou *-ti*; *pek -ti* > *pěci*. Je to tedy slovtvorně jako supinum slovesné *příslovc*.

Po stránce úkonné má infinitiv v historické době platnost nejen příslovce, a to původně zřetele, pak též účelu, nýbrž i nesklonného *substantiva*, která se projevuje tím, že je infinitiv nejčastěji podmětem (*mluviti* stříbro, *mlčeti* zlato = mluvení je stříbro, mlčení zlato). Vedle toho nabývá infinitiv též jiných úkonů, které se vyjadřují substantivem. Zubatý připomíná na př. infinitiv po slovesech *brániti* a *zapovídati* (brání mu, zapovídá psát), který má úkon odlukový (brání mu v psaní).

Z těchto úkonů vyvodil Gebauer závěr, že je infinitiv od původu dějové žen. substantivum na *-t* (*pít* = *piti*), kterého se užívalo v gen., dat. nebo lok. na *-ti* podle toho, s čím se spojovalo.

Na př.: v *budu píti* jde prý o původní lok., poněvadž smysl je „budu v pítí“; ve *chci píti* o původní dat. = *chci pítí* (staročes. je *chtieti čemu*); v *přestanu píti* o původ. gen. = *přestanu, ustanu* od pítí (sr. staroč. *přestati čeho*).

Tento tvar na *-ti* prý ustrnul a pak se ho mohlo začít užívat i jako nominativu (*loupiti* není koupiti = loupění není koupení) nebo jako akus. (slyším *mluviti* = slyším mluvení).

Tato domněnka je však v rozporu s vývojem infinitivu v době dějinné. Infinitiv má v rané i pozdější době nepochybně častěji platnost příslovečnou než v jazyce pozdním a dnešním. Vývoj infinitivu v době dějinné spěje tedy od platnosti příslovečné k substantivní, nikoli naopak, jak bychom čekali, kdyby byl infinitiv původně dějové substantivum.

Dále pozorujeme konkrétně, že mnohý infinitiv tam, kde jde podle Gebauerovy domněnky o původní substantivum, původně nebyval. Na př. se říkalo v starém jazyce *nepřestanu cestuje* (s přechod.), nikoli *cestovati*. Gebauer sám uvádí hojně doklady této a obdobné vazby: *cestuje nepřesta*, jeliže se dobra města Jid. *važ se dobrak*; *nepřestanu klidiec zahrady Štít.*; *plačic nepřestává Hrad.*; ani kdy *ustanieše hádaje se Otc.*

Za naše *»vidím tě ležet, slyším tě zpívat«* říkalo se v starém jazyce *»vizu tě ležiec, slyšu tě zpievajúc (ležíce, zpievajúce)«*. Viz doklady v § 104.

Tu tedy infinitiv v platnosti substantiva v dějinné době teprve vzniká, ujímá se místo přechodníku. V dalších výkladech uvidíme, že je substantivní pojetí infinitivu novější též jindy a že vzniklo z po-

jetí příslovečného. Kromě toho je důležité to, že je infinitiv v úkonu předmětového substantiva namnoze nemožný; na př.: *žádám vás, prosím vás vrátit mi půjčenou knihu; vyzývám vás přijít ke mně; napomínal ho jezdit opatrně.*

Kdyby byl infinitiv od původu substantivum, nepochopili bychom to dobře, ačkoli tu může jít o takovou platnost, jakou Gebauer jindy předpokládá: *prosím vás o vrácení knihy, vyzývám vás k příchodu ke mně; napomínal ho k opatrné jízdě.*

Vycházíme-li ze staročeského stavu, ukazuje se zřetelně, že je infinitiv od původu slovesné příslovce a z této platnosti že se vyvíjí platnost substantivní. Vývoj, který zastihujeme v staré češtině, je již pokračováním vývoje v době předpisemné. Leckteré jevy jsou velmi starobylé a proto je nedovedeme všechny plně pochopit, neboť jsme tu teprve v samých začátcích zkoumání historického vývoje infinitivu.

Při řešení těchto zcela nebo částečně nejasných případů nebude však možné vycházet z Gebauerovy domněnky, protože jí dějinný vývoj mnohých nepochybných případů nehoví a protože je tento vývoj zajisté ústrojně pokračování vývoje předpisemného.

INFINITIV V ÚKONU ZŘETELOVÉHO A ÚČELOVÉHO PŘÍSLOVCE

128. 1. Příslovečná platnost zřetelová je pravděpodobně původní a základní platnost infinitivu. Shledáváme ji u něho velmi často a lze tu rozlišovat několik typů.

A. Typ *chléb tvrdý jísti*.

Infinitiv je tu po adjektivech v různé větné platnosti a vyjadřuje vlastnost se zřením k nějakému ději = chléb tvrdý se zřením k jedení, tvrdý na jídlo, jehož tvrdost poznáváme při jídle.

Lze tu též mluvit o platnosti *v z t a h o v é*: tvrdost chleba se vztahuje na jídlo, projevuje se při něm.

Na př.: místo *dobré bydlení* Hrad. »místo dobré k bydlení« [infin. blíže určuje přivlastkové adjektivum]; velmi *dobrá voda pítí* Lobk. »dobrá na pití«; víno *protivné pítí* tamt.; nad tím hradem jest vrch náramně *vyšoký a příkrý* nahoru *jíti* tamt. »vyšoký a příkrý se zřením k chůzi nahoru«;

jakož jest ječný chléb *tvrd jísti* Štít. »jakož ječný chléb je tvrdý na jídlo« [infin. při adjektivu ve sponově jmenném přísudku]; *těžeks mi nésti* Hrad. »jsi mi těžký na nesení«; (zármutek) jest nevinnému člověku *těžší nésti* než vinnému Alb. »je těžší na nesení«; Ježíš byl *prvý jísti, pítí* DětJež. »první co do jídla a pití«; býlé, ješto jest ovciem *užitečné jísti* Otc.; práce jest *krásna hlédati* Štít. »krásná na hlédání, na hledění, na pohled«; kuroptva jest *snadna jíti* Fys. »snadná k pojmutí, k chycení«; čistota jest všem *liba slyšeti* Štít.; (dívka) je *přemlu-*

viti pracna Kat.; (Eva je) křehká jako kost, *snadná zlámati* Solf.; aby byli (lidé) *hleděti milí* Rúd. »milí na pohled«; aby se posílili a tak *silnějšě trpěti* byli Pass.; ovoce *jěsti* bylo *nechutné* Štít.; mé tělo bylo jest *hrozno hleděti* Kruml.; (rajské ovoce) jest *dobré jěsti* a krásné *patřiti* i *hlédati rozkošné* Ol.;

ež se je *pěkno podivati* Štít. [infin. je při adjektivu, které je jednotnou částí věty].

O zřetelové platnosti infinitivu svědčí vedle smyslu to, že se jindy místo něho klade výraz s předložkou *k* nebo *s na*; na př.:

(beránek) nenie ještě *k jedení dobr* Comest.; místo *k dědině dobré* Otc. (viz výše Hrad.: bydlení dobré); ó duše, *křehká k stání, snadná ku padení* a *nespěšná ke vstání* Kruml.; byla *hrozná ku pohledění* Ezop; krásny *na pohledění* šeredné Br.

2. V některých shora uvedených případech pozorujeme, jak platnost zřetelová přechází v platnost *ú č e l o v o u*. Na př. »(velmi) *dobrá voda pítí*« znamená »voda dobrá se zřením k pití« a také: dobrá na pití, k tomu, aby se pila. Podobně »místo *dobré bydlení*« znamená též »dobré za účelem bydlení«.

Tato dvojí platnost nebo přechod platnosti zřetelové v účelovou proniká u infinitivu v mnohých jiných případech, o kterých bude řeč dále.

Je-li voda dobrá k pití, slouží lidem k pití, lidé jí za účelem pití užívají. A naopak: pijí-li lidé vodu, zajisté se k pití hodí. Tak jsou obě platnosti, zřetelová a účelová, dialekticky mezi sebou spjaty.

129. B. Typ *pokrm jísti*.

1. Infinitiv je tu při substantivu v různém větném úkonu a vyjadřuje jeho určení zřetelové (vztahové) nebo účelové = pokrm k jídlu, na jídlo. Na př.:

toť jest ten *pokrm jísti* a to *pitie pítí* Štít.; neměj s tiem spravdivým *nic činiti* tamt. »nic co do činění«; jeden den *nic jěsti* nejmiešta Dal.; kto má *uši slyšeti*, slyš Hus »uši k slyšení«; dadie mu *sedlišťe býti* Ol. »sidlišťe k bytí, obývání«; nebude třeba *lovón túlati* Štít. »lovů k toulání«; nejmám se *nic zpoviedati* Hus »nic ke zpovídání«.

2. Obdobné jsou případy, kde infinitiv vyjadřuje vztah substantiva k něčemu, neboli to, v čem něco záleží. Na př.:

jakož jest *obyčej židuóm hřiesti se* Lit. = obyčej vztahující se na pohřbívání, záležející v tom, že se pohřbívají (staré sloveso *hřiesti, hřebu* = hrabatí, zahrabávatí, pohřbívati); *zákon jej ukřiževati* Hrad. = zákon vztahující se na ukřižování, dávající právo ukřižovati; Prokop neměl *práva zapsati* toto zbožie Arch.

3. A blízké jsou takovéto případy:

trój je *čas jěsti a pítí* Štít. = čas k jídlu a k pití; kdy *čas vziati* řepu Alx. = je čas . . . ; čas k snadnějšímu *přistúpiti* Levšt.; protož

hodina jest již aspoň *pročtiti* Štit. = hodina k pročtenutí; z toho snu *hodina* jest *vstáti* tamt. = hodina ke vstání, vstávání;

strach mě otjetí Dal. = mám strach, co se týče odjezdu, strach z odjezdu; že *div* na něj *pohleděti* Ezop = div na pohled;

aby nechtěli více smýšletí, nežli jest *třeba smýšletí* Štit. = potřeba co do smýšlení; téhož *netřeba* jest druhé *psáti* tamt. »po druhé psát«; čbánu *lžě mluvíti* nebieše Hrad. = čbánu nebyla možnost mluvit, co do mluvení.

Zřetelový (vztahový) úkon infinitivu je patrný z toho, že se místo něho klade dějové substantivum s předložkou *k*. Sr. ještě dnes: mám *příčinu plakati* (naříkat ...) || ... *k pláči*; máme *příčinu k plakání* Gesta.

C. Typ *pytel penězóm klásti*.

4. Je tu při substantivu *pytel* vztahový dat. *penězóm* = pytel na peníze. Výraz »pytel penězóm« je pak blíže příslovečně určen infinitivem *klásti*, a to účelově = pytel na peníze — za účelem kladení (jich do něho), ke kladení; neboli = pytel na peníze, aby byly do něho kladeny. Na př.:

vzat místo něho (meče) *pytel penězóm klásti* Brig.; *pilka rohóm řezati* Řem. = pilka na rohy k řezání; *kúpichu pole pútníková hřesti* Hrad. = pole pro poutníky k pohřbívání;

Sr. k tomu: *kúpichu pole na pohřeb pútníková* Drk.

biskup *slúpy* kázal (v kostelích) učiniti *almužně klásti* Pulk. = sloupy na almužnu k (jejímu) kladení; uděla *stodoly chovati oleji a vínu* Ol. = stodoly na olej a na víno k chování, přechovávání jich; jenžto *ničemuž se dělati nehodí* Otc. = nehodí se ničemuž k děláni.

130. C. Typ *káže jemu státi*.

1. Infinitiv je tu při slovese, nejčastěji přísudkovém, a blíže určuje, nač se toto sloveso vztahuje, za jakým účelem se něco děje = dává mu rozkaz, vztahující se na stání, zastavení, rozkaz ke stání, k zastavení, aby stál, zastavil se. Na př.:

těj hlavě kaž z mirtvých vstáti Jiří; káza vojem »vojům« *vstáti* Alx.; káza vozu *postáti* Koř.; káza vozu *státi* EvOl.; *kaž oleji tuto státi* Hrad.; káza se všem Němcóm *sníti* Dal. »shromážditi se«; (biskup) dva korce ustavi *dávati oráči každému* tamt. = ustanovil každému oráči dva korce k dávání, aby dával dva korce;

příkázán velikonoční beránek jěsti Štit. = k jídlu, aby se jedl.

2. Obdobný je typ *dali mu vodu píti* = dali mu vodu k pití. Na př.: *myrru a žluč jemu píti dali* Štit. = k pití, aby se napil; dal jej (chléb) nám *přijímati* tamt. = k přijímání, abychom jej přijímali;

(pokladi) sú tobě *schovati dáni* Pass. = dány do úschovy; do jiného domu *chovati dána* tamt. = na opatrování, na vychování; zvěři *sniesti dáni* budete tamt. = k snědku; když ta věc *dána byla znáti* Lobk. =

dána byla za tím účelem, aby ji lidé znali; (lovci) svému starostě *věděti dali* Pass. = dali na vědomost, na vědomí.

Někde je možné chápat infinitiv za bližší určení jména jako v § 129; na př.: dali mu *vodu píti*. Ale doklady s pasivem — (pokladi) sú tobě *schovati dáni* — ukazují, že je infinitiv závislý na slovese.

3. Na přísudkovém slovese je závislý infinitiv též v takovýchto případech:

tohot sě *nelekám mluvíti* OD. = nelekám se, co se týče mluvení; *tu sě bojím psáti* tamt. = mám obavu, co se týče psaní; mám obavu vztahující se na psaní; *styděl sě toho i pomysliti* Štit.;

nedostává se tomu mlýnu mlěti pšenice Chelč. = nedostává se mlýnu pšenice k mletí.

SUBSTANTIVISACE A VERBALISACE INFINITIVU

131. 1. Substantivisací rozumím to, že infinitiv nabývá úkonu substantiva, zejména to, že může být podmětem: *mluviti* stříbro, *mlčeti* zlato; sr. v § 127.

Verbalisace záleží v tom, že infinitiv rozlišuje některé úkony, které rozlišují určité tvary slovesné. Je to předně vid; na př.: *nésti* — *přiněsti*; *navštíviti* — *navštěvovati*. Dále to, že má infinitiv při sobě předmět, zejména stavový předmět v akus.: *píti vodu*, *jísti chléb* ap. A za třetí to, že rozlišuje slovesný rod: *nésti* — *býti nesen*.

Jako příslovce od původu nabyli infinitiv těchto úkonů druhotně a časem. V jejich nabývání a tím v omezování původní platnosti příslovečné záleží vývoj infinitivu v době historické, který je pokračováním z doby předpisemné.

2. Substantivisace a verbalisace infinitivu zřetelně proniká ve vývoji staročes. dokladů tohoto znění: *čistota je liba slyšěti*, viz v § 128. Podobně tamt.: *těžeks mi nésti*; (Eva je) *snadna zlámati*; *kuroptva jest snadna jěti*; (dívka) *je přemluvíti pracna*. Jde o věty se sponově adjektivním přísudkem.

Dnes bychom řekli: *je libo slyšet čistotu* (= čisté věci); *je mi těžké nésti tě*; *je snadné Evu zlámat*, *chytit koroptev*; *je pracné dívku přemluvit*. Infinitiv je dnes podmětem, má povahu jména: slyšet čistotu — je libo (co je libo ?) [»slyšet čistotu« znamená totéž co »slyšení čistoty«]. Jména, která jsou v starém jazyce podmětem v nominativě, jsou dnes p ř e d m ě t e m infinitivu a mají akusativ (*slyšet čistotu*). Vedle substantivisace infinitivu proběhla tu tedy též jeho verbalisace.

Je pravděpodobné, že toto nové pojetí infinitivu nastávalo s počátkem ve větách tohoto typu:

ovoce jěsti bylo nechutné Štit.; *žej to mnohým bylo tvrdo slyšeti* tamt.; *panenství jest těžše zachovati* tamt.; *múdra slova jsú bláznóm slyšeti*

protivna NRada; (*mauky*) jsou trpěti *trudné* Spor; ty tři *česty* znáti pilno Alx.

Dnes chápeme takové věty v tomto smyslu: jedení ovoce bylo ne-
chutné; zachovávání panenství je těžší atpod. Ponecháváme však
původní infinitiv: jísti ovoce bylo nechutné . . . Substantivum *ovoce*,
které bylo při původním pojetí podmětem, tedy nominativem, zůstalo,
ale chápe se za akusativ: bylo nechutné *jísti ovoce*.

Tam, kde není nominativ roven akusativu, byl nominativ nahrazen
akusativem nebo pádem předložkovým: je libo — slyšet *čistotu*; je mi
těžké — nésti *tě*; je hrozné hledět *na mé tělo* (za původ.: mé tělo bylo
jest hrozno hleděti Kruml.).

Vedle toho se změnil též tvar adjektiva, které je čistě jmenným
nebo sponově jmenným přísudkem: »čistota je *liba* slyšeti« změnilo se
v »je *libo* slyšeti čistotu«.

To pak mělo někdy za následek změnu sponového slovesa: čistota *byla*
liba slyšeti > čistotu *bylo* libo slyšeti.

Podobně na př.: (*zármutek*) jest nevinnému člověku *těžší* nésti než
vinnému Štít. [jmenný muž. tvar shodný s nomin. zármutek] > sta-
ročes.: je *tieže* nebo *těžše* nésti zármutek, novoč.: je *tíže* (příslovce) nebo
těžší (složený tvar střední) nésti zármutek.

Vidíme, že tu nastaly různé změny ve větné stavbě.

3. Verbalisace a substantivisace pronikala v takových případech
již v jazyce starém. Sr. na př.: *milo jich poslouchati* Kab. = je milo . . .
[původní podoba by zněla: *jsú milí poslouchati*].

Z toho lze usuzovat, že se nové pojetí ujalo již předtím hojněji tam,
kde nemusilo dojít ke změnám tvaroslovným, na př.: *ovoce jěsti bylo*
nechutné (viz výše). Do jaké míry nové pojetí proniklo ve století 14.
a 15., s určitostí říci nedovedeme. Že už v té době bylo, svědčí dále
větná skladba tohoto dokladu:

mluviti svobodnějé, jěsti hojnějé, píti chutnějé, modliti se kráce, nic
před bohem škaředějé Modl. »nic toho, nad to není škaředějši«.

Infinitivy *mluviti* . . . jsou tu zřejmě podmětem, a to samostatným,
odděleným od ostatku věty neukončenou přestávkou. Po ní se na ně odkazu-
je shrnujícím zájmenem *nic*. Sr. novočes.: *jen mluvit, to* je velmi snadné.
Při této stavbě věty stojí infinitivy *mluviti* . . . daleko od adjektiva *škaře-*
dějši, jehož příslovečným určením původně byly.

4. Substantivisace a verbalisace nastala časem též v případech
typu *zákon jej ukřižovati* »je zákon . . .«, viz v § 129, odst. 2. a 3.

Dnes chápeme onen doklad takto: ukřižovati jej (podmět) — je
zákon (přísudek). Po stránce tvarové tu nenastala žádná změna,
nýbrž jen změna v pojetí větné stavby. V původním pojetí bylo *zákon*
nositelem větné platnosti, jednotnou větnou částí, a inf. bylo jeho
zřetelové, obsahové určení. V novém pojetí je inf. podmětem a sub-

stantivum *zákon* se sponou *je* chápe se za jmenný přísudek. Jde tu
tedy o další změnu ve větné stavbě.

Ani tu nedovedeme vždy s určitostí říci, kdy nové pojetí proniklo.
V našem případě je však jisto, že tu bylo již pojetí nové, neboť infinitiv
ukřižovati má předmět *jej*, neboli je verbalisován. S verbalisací pak
souvisí substantivisace, substantivní úkon infinitivu.

132. 1. Verbalisace a substantivisace infinitivu tvoří nedílnou,
dialektickou jednotu protikladů, jak jsme viděli v minulém §: původní
příslovce nabývá povahy substantiva, ale zároveň povahy určitého
slovesa zejména tím, že má jako ono stavový předmět v akus. (je
libo — slyšet *pravdu*), kdežto substantivum má předmět v genitivě
(slyšení, poslouchání, poslech *pravdy*).

Sr. podobně: *napsat báseň* — je umění || *napsání básně; stavět most* ||
s.a.ba mostu.

Vyrovňování těchto protikladů je hnací síla vývoje infinitivu, jeho
vývoj záleží ve vyrovňování těchto protikladů. Výchozím bodem
tohoto vývoje je verbalisace, neboť infinitiv tvořený ze slovesných
základů má nejbliže k určitému slovesu, podléhá mu, přejímá jeho
některé osobité znaky, vid, rod a určování předmětem.

2. Vedoucí úloha verbalisace je patrná tam, kde vedle ní neproniká
substantivisace tak zřetelně, jak jsme to viděli výše v 1. a v předešlém §.
V dokladě z Lit. *jakož jest obyčej židuóm hřesti se* (viz § 129, 2. odst.)
jde pravděpodobně o původní pojetí, kde je podmětem substantivum
obyčej a infinitiv jeho zřetelové (obsahové) určení. Tento infinitiv je
však verbalisován, neboť má při sobě předmět *se*.

Bez předmětu je toto sloveso v dokladě z Hrad.: *kúpichu pole*
pútníkóm hřesti (§ 129, odst. 4) = pole, aby se na něm poutníci pohřbí-
vali, byli na něm pohřbíváni. Podobně: nebude třeba *lovov túlat* Štít.
= lovů toulat se, k toulání.

Nekladení *se* má obdobu u slovesného substantiva typu *učení* proti
učím se atd. Toto substantivum nemívало původně reflexivum právě proto,
že je to substantivum. To se dodržuje dodnes u substantiv dějových:
toulám se — *toulka*, chlubím se — *chlouba*, hádám se — *hádká*. U substan-
tiva slovesného někdy se proniklo, u infinitivu pak vždy, t. j. verbalisace
tu nastala veskrze.

3. Podobně svědčí o verbalisaci infinitivu předmět v těchto pří-
padech:

kdy čas *vzieti řepu* Alx.; Prokop neměl práva *zapsati toto zboží*
Arch. (§ 129, odst. 3. a 2.); pilen buď *činiti pravdu* Šach.

133. 1. Zvláštní pozornosti zasluhují případy verbalisace v pří-
padech tohoto typu:

vzat . . . pytel penězóm klásti Brig. (§ 129, 4. odst.).

Původní smysl je: pytel na peníze za účelem kladení jich (do něho). Dativ *penězóm* se původně vztahuje k substantivu *pytel*, avšak časem se chápe za předmět infinitivu *klásti* = vzat pytel za účelem kladení do něho peněz. O tomto druhotném pojetí svědčí dativ při slovesném substantivu, kde nemůže mít jinou platnost než předmětovou a kde je nepochybně místo genitivu. Vyskytuje se v starém jazyce dosti hojně. Na př.:

všém hriechóm odpuščenje Hrad.; mým hriechóm odpuščenje Pass.; hriechóm odpuščenje Štít.; jedna utrpenie sú odehnánie jedniem hriechóm, druhá druhým tamt.; aby člověk měl *očistěnie dopustilým* (hříchům) tamt.; *bolestem polehčenie* Vít.

2. Některé případy jasně ukazují, že tento dativ souvisí s dativem v typu »pytel penězóm klásti«, že vznikl jeho druhotným pojetím. Na př.:

krámcem rozkládl *ku prodávání klenotóm* Kříž.; (hrob) byl *k pohřbení tělu* panny Marie Háj.; klín *k drvuóm štípaní* Kol.; vůz *k vozbě drvóm* Lit.

Tu bylo původně: *krámcem klenotóm — prodávati*, a znamenalo to: krámcem na klenoty — za účelem prodávání (jich). Místo infinitivu se kladlo slovesné jméno s předložkou *k*, vyjadřující zřetelně účelovou platnost infinitivu, avšak dativ zůstal, nenahradil se genitivem, který je jako stavový předmět běžný (prodávanie klenotów). Tento dativ zůstal a chápal se za předmět beze vší pochyby proto, že se již v podobě »krámcem klenotóm prodávati« chápal za předmět infinitivu: krámcem — klenotóm prodávati = krámcem — prodávati klenoty. Původní dativ zůstal, nebyl nahrazen akusativem, neboť jde o přechodné vývojové období.

Odtud se pak rozšířil předmětový dativ v platnosti genitivu k slovesným substantivům vůbec.

Tento dativ se ujal částečně i místo genitivu podmětového; na př.: *skřipěnie zubóm* Alb.; *pláč očima* bude a *skřehot zubóm* Hus.

Z toho vyplývá, že se na př. výraz »pilka rohóm řezati« (§ 129) chápal ve smyslu »pilka na řezání rohů«; nebo výraz »stodoly chovati oleji a vínu« (tamt.) ve smyslu: stodoly na chování, přechovávání oleje a vína.

134. 1. Tyto případy vrhají světlo na případy jiné, a to s genitivem. Na př.:

nedostává se tomu mlýnu mléti pšenice Chelč. (§ 130, odst. 3).

Tu je gen. *pšenice* závislý původně na přísudkovém slovesu »nedostává se«; smysl je: nedostává se pšenice — za účelem mletí. Postavení subst. *pšenice* za infinitivem ukazuje, že se toto subst. časem chápal za předmět infinitivu. Držel se však původní gen., nebyl na-

hrazen akusativem, jako jsme to viděli v typu »pytel penězóm klásti«. I tu jde jen o přechodný vývojový stav.

2. Tak pochopíme, proč je genitiv v dosti hojných staročes. případech

typu *jechu se hradu staviti* Dal.

Dnes bychom řekli: jali se *stavěti hrad*. Infinitiv má při sobě předmět v akus., to je však odraz verbalisace. Původně náleželo *hradu* jako předmět k slovesu »jechu se« = chopili se hradu, a infinitiv vyjadřoval účelové určení »za účelem stavění«. Jiné příklady:

je se Libušě haněti Dal.; je se s ní *među píti* tamt.; Drahomír je se *pohanstva ploditi* tamt.; jal se *všeho rozprávěti* Pass.; jeli se *trhati klasów* pšeničných Krist.;

budou mi přiti drobtuów sebrati Hád.; hledají *těch podtrhněti* Štít.; *styděl se toho i pomysliti* Štít. [původ.: styděl se toho — pomysliti; pak: styděl se — pomysliti to];

jsem žádostiv byl té noviny slyšeti Žer. [původ. = byl jsem žádostiv té noviny — za účelem slyšení; pak: . . . žádostiv tu novinu slyšet].

Klade se tu též akusativ: je se *žakovstvo* (z) země *puđiti* Dal.; jal se *nelibost činiti* Pulk. To svědčí tomu, že se původní genitiv (*hradu staviti*) již chápal za předmět infinitivu a že se vlivem tohoto nového pojetí nahradil akusativem.

135. 1. Verbalisací a substantivisací infinitivu si vysvětlíme, že znamená možnost, nutnost nebo povinnost, většinou s dativem; na př.:

lidem jest věděti Hrad. = lidé mají, musí vědět; *mněť jest s tohoto světa sníti* tamt.; že jim biele z *mrtvých vstáti* tamt.; kde jemu bude *siesti* tamt. = kde si bude moci sednout; tomuť jest *státi* tamt. = to se má, musí stát; jest třetí den židovským hodóm *príti* tamt. = že mají židovské svátky přijíti;

co je nám sobě sdiěti? Mašt. = co máme učinit?

Je to vazba stará, ale nepůvodní, neboť z platnosti slovesa *býti* a z dativu samého nelze ji vyložit.

Bylo by třeba předpokládat výpustku substantiv *možnost* . . . (je lidem možnost . . . věděti), ale není po nich ani stopy.

Je nutno vycházet z původní větné podoby *to je lidem věděti*, která znamenala »to je lidem, pro lidi — za účelem vědění, aby to věděli«.

Infinitiv je zde účelové určení k podmětu *to* a dat. *lidem* je vztahové určení rovněž k *to*. Je to obdoba typu »pytel penězóm — klásti« (§ 129 a 133).

Sr. v § 136 obdobné věty tázací. Z účelové platnosti tu přirozeně vyplývá význam možnosti, nutnosti: co je k tomu, aby to lidé věděli, to mohou, mají vědět. Tak »to je lidem věděti« nabylo významu: to mohou, mají lidé vědět.

Jako v jiných případech začalo se *to* chápat za předmět infinitivu *vědět*: lidem je vědět *to*; sr. v § 131. A pak se mohlo *to* i vypouštět. Tak vznikla větná podoba *lidem je vědět* s významem možnosti nebo nutnosti.

2. Z verbalisace a substantivisace infinitivu je třeba vycházet při výkladu t. zv. *dativu s infinitivem*, na př.: *kaž oleji tuto státi* Hrad.; sr. v § 130, 1. odst. Gebauer praví, že původní smysl je: poruč, aby olej tuto stál, nikoli: poruč oleji, aby tuto stál.

Podobně vykládá Gebauer »dva korce *ustavi dávatí oráči každému*« (Dal.) takto: (ustavil, ustanovil), aby každý oráč dával dva korce.

Infinitiv vyjadřuje podle Gebauera »to, co nominativ při slovese finitivním«. Neboli: dativ vyjadřuje podmět děje označeného infinitivem. Je možné, že se dativ při infinitivě v Gebauerově smyslu chápal, ale toto pojetí nemůže být původní.

Dativ má v době dějinné velmi rozmanité úkony, přejaté už z dob starších, ale ty jsou všechny zcela jiné povahy než platnost podmětová, vyjadřovaná zpravidla nominativem. Není dost dobře možné předpokládat jako původní takovou platnost dativu, která nemá oporu v platnosti ostatní.

Dále nelze dobře mluvit u infinitivu o podmětu jako o něčem prvotním, neboť infinitiv je svým původem slovesné příslovce, které podmět nemávalo. To jasně vyplývá z případů, které jsme probírali v § 128 a násl.

Pojetí dativu s infinitivem může být druhotné, odraz verbalisace a substantivisace infinitivu. Je pravda, že staročes. »*kaž oleji tuto státi*« lze vykládat ve smyslu »*kaž, aby olej . . .*«, ale staročes. jazykový materiál neukazuje na to, že by se toto pojetí bylo obecněji ujalo a že by bylo zasáhlo do větné stavby takovou měrou, jak jsme to viděli v ostatních případech. Staročes. doklady pochopíme zcela dobře při předpokladu, že se dativ vztahuje od původu k přísudkovému slovesu: *ustanovil každému oráči | dávatí dva korce*. Nebo: *kúpichu pole pútníkóm | hřésti* = koupili pro poutníky | k pohřbívání, jak vykládá Zubatý; nikoli: koupiti pole, aby byli poutníci pohřbívání, jak vykládá Gebauer. Vždyť ještě dnes chápeme takové dativy jako určení přísudkového slovesa.

3. Gebauer rozlišuje u infinitivu platnost jednak *aktivní*, jednak *pasivní*, tuto pak zejména při slovesech pasivních, na př.: (pokladi) *sú tobě schovati dáni* Pass.; *byl přikázán velikonoční beránek jésti* Štít. (§ 130).

Pasivní platnost u infinitivu nepochybně proniká, a to i po slovesech aktivních:

kúpichu pole pútníkóm hřésti Hrad. = pole pro poutníky, aby (na něm) byli pohřbíváni; *uděla stodoly chovati oleji a vínu* Ol. = stodoly, aby v nich byly olej a víno chovány, přechovávány atp. (§ 129).

Dále též tam, kde je infinitiv určením jména: *jakož jest ječný chléb tvrd jésti* Štít. = je tvrdý k tomu, aby se jedl, aby byl jeden; *toť jest ten pokrm jésti* Štít. = pokrm, aby se jedl, aby byl jeden atp. (§ 129).

Je však třeba si uvědomit, že rozlišování slovesného rodu není podstatná prvotní vlastnost infinitivu, neboť při svém původním úkonu příslovečném infinitiv slovesný rod nerozlišoval. Už v nejstarším jazyce se rozlišuje inf. aktivní a pasivní (*nésti* || *nesen, nesenu býti*), ale to je rozdíl druhotný, třebaže starobylý. Nabývá-li někdy pasivního významu infinitiv typu *nésti*, t. zv. aktivní, vyplývá tento význam z původní platnosti zřetelové nebo účelové, a to podle celkového smyslu věty. Je to tedy rozdíl v historické době a ještě dnes jen druhotný, příležitostný.

136. 1. Důležitá je verbalisace a substantivisace infinitivu v nezávislých otázkách typu *čso (jest) činiti?* a v závislých otázkách typu *neviem čso činiti*, běžných po celou dobu historickou, i dnes. Na př.: *co jest tomu bratru učiniti?* Otc.; *co jest nám sobě sdiati?* Mast.; *nemám co píti* Otc.; aniž jemu bratřie možiechu *co pomoci* tamt.; *nemají co jésti* Comest.; *nejmám co dáti* Hrad.; *snad si chud, že nejmás dáti* Alx. „nemáš (co) dáti“.

Zubatý vyložil, že otázky »*co dělat?*«, zvané rozvažovací, znamenají »*co mám dělat, co bych dělal?*« a že závislé otázky »*nemám co dělat?*« vznikly splynutím věty *ne mám s původní tázací větou »co dělat?«* ztrátou její větné samostatnosti a zánikem větné přestávky mezi oběma větami. Dále, že je zájmeno *co* předmět kladného infinitivu *dělat*, nikoli záporného určitého slovesa „nemám“.

Proto zde není »*nemám nic dělat*«. Tak si vysvětlíme rozdíl mezi těmito větami a větami s *nic* v § 129, odst. 1: *jeden den nic jésti nejmiešta* Dal. Zde je *nic* předmětem záporného slovesa *nejmiešta* = neměli nic — k jídlu.

2. Máme-li na mysli povahu infinitivu a jeho vývoj, naskytuje se otázka, jaká je původní platnost tázacích vět typu *co dělat?* Dnes chápeme *co* za akusativ, za předmět infinitivu. To je — jak víme — výsledek verbalisace infinitivu, který původně předmět nemával. Po stránce větného skladu je »*co dělat?*« čistě jmenná věta, t. j. infinitiv má povahu substantiva. To je odraz jeho substantivisace, pojetí vývojově rovněž druhotného.

Jako v jiných případech proniká tu zřetelně původní příslovečná povaha infinitivu. V otázce »*co dělat?*« je *co* od původu nominativ a infinitiv je jeho zřetelové, účelové určení = *co (je) na práci, co (je) za účelem práce?* Obsahovým jádrem jmenné věty »*co dělat?*« je tedy původně zájmeno *co*, kdežto v novočes. pojetí je jádrem infinitiv *a* *co* je jeho bližší určení, a to předmět.

Z původní příslovečné účelové platnosti infinitivu vyvinul se zcela

ústrojně význam možnosti a nutnosti. Znamená-li otázka »co dělat« původně »co je na práci?«, znamená to nepřímo též »co je možné nebo nutné dělat?«. Sr. v § 135 vznik významu možnosti nebo nutnosti ve větách netázacích *lidem jest věděti*.

Odstín možnosti nebo nutnosti proniká i v závislých otázkách *nemám co dělat* = nemám, co bych měl dělat, co by bylo možné, nutné dělat.

Novočas. nezávislé otázky typu *co dělat?* jsou výrazově neurčité po té stránce, že nevyjadřují osobu, na kterou se možnost nebo nutnost vztahuje. „Co dělat?“ může znamenat »co mám dělat já, co máme dělat my« atd. V starém jazyce tu bývá zpravidla dativ, vyjadřující příslušnou osobu, tedy dativ s platností vztahovou. Sr. sub 1: *co jest tomu bratru učiniti?* = co má učiniti ten bratr? V závislých otázkách »nemám co dělat« je příslušná osoba patrná z určitého slovesa *nemám* ...

3. Je důležité, že se původní příslovečná platnost infinitivu, která přísluší větám »co dělat?«, zachovala do dnešního jazyka. Je tomu tak v případech typu *je co jíst?*, které znamenají = je co, něco — k jídlu? Zájmeno *co* (= něco) je tu nominativ podmětu. Výraz »je jíst« je sponový jednotný větný člen, jehož obsahovým jádrem je infinitiv *jíst*. Ten pak má nesporně příslovečnou platnost zřetelovou nebo účelovou »k jídlu«.

Otázky typu *je co jíst?* nemají smysl rozvažovací a *co* je zájmeno neurčité.

Proto se klade *co* nikoli na první místo ve větě, nýbrž za sponu *je*. Sr.: *kdo tam je?* [zájm. tázací || je tam *kdo?*] [zájm. neurčité = někdo]; sr. § 86.

Různý smysl otázek »co dělat?« a »je co jíst?« rozlišuje dnešní jazyk sponou; v první otázce se spona zpravidla neklade, v druhé se zpravidla klade.

V starším jazyce bývá spona též v otázkách rozvažovacích. Viz v odst. 1. na př.: *co jest tomu bratru učiniti?* Nevadí to smyslu, protože rozvažovací otázky staročes. mají zpravidla vztahový dativ, který zřetelně na rozvažovací smysl ukazuje. Viz poznámku v odst. 2.

4. Původní příslovečná platnost infinitivu proniká nejen v nezávislých otázkách »je co jíst?«, nýbrž také v oznamovacích větách *je co jíst, dělat* ... Ty znamenají = je něco k jídlu, k práci ... , nebo často citově = je dostatek, hojnost jídla, práce.

Sr. k tomu: *to je něco, někdo!* = něco velkého ..., nějaká významná osoba ...

Jsou to vlastně otázky, které nabyly povahy vět oznamovacích proto, že je tu *co* zájmeno neurčité.

Jan Gebauer: HistMl. IV, 357—360, 390—396, 578 a násl.

Jos. Zubatý: Mám co dělati. NŘ. VI, 65 sl. (k § 136);

RocznSlaw. II, 19—21 (k § 135, 2. odst.); LF. XLIII, 430—434 (k § 127; o inf. s indoevropského stanoviska srovnávacího).

3. PŘECHODNÍKY

137. 1. Přechodníky, a to přítomný *nesa, ležě, volaje* ... a minulý *nes, ležav, volav* ... , náležejí ke skupině přičestí (participií), t. j. po stránce slovně druhové jmenných útvarů povahy adjektivní, tvořených ze slovesných základů a vyjadřujících nějakou vlastnost vyplývající ze slovesného děje. Co do slovnědruhové povahy měly přechodníky asi takový význam, jaký zastihujeme po celou dobu historickou u zpřídavných přičestí typu *nesúcí*, která se shodují s přechodníky slovtvorně, ale která mají složené tvary a kterých se užívá jako přívlastků; na př. novoč.: *zapadající, vycházející slunce*; staročes.: *na budúciem světě* Otc. „na příštím světě“; *těchto minúcích věcí* Kruml. „pomíjejících“; *radost věčnú za minující* a časnú Alb. [od slovesa *minovatí*]. Dále u novočes. zpřídavných přičestí typu *nesší*, vyskytující se však až od počátku 19. století, a to vlivem ruštiny; na př.: elementárně *se vytvořivši* jednota (Gottwald).

Užívání těchto složených tvarů svědčí jen o slovnědruhové povaze přechodníků, a to adjektivní, t. j. nikoli o povaze substantivní nebo příslovečné nebo o povaze jako určitých slovesných tvarů.

Něco jiného je větoslovná platnost přechodníků, jejich užívání ve větě. Mohou mít platnost větnou, být jmennými větami, nebo být částí věty, přívlastkem, doplňkem, přísudkem. Viz v dalších výkladech.

2. Již v nejstarších památkách projevuje se u přechodníků *verbalisace*, a to v tom, že rozlišují buď částečně nebo veskrze některé významy příznačné pro určité tvary slovesné. Předně jsou *co* do slovesného rodu zpravidla aktivní.

Některá zpřídavná přičestí na *-cí* jsou v raných a ranějších památkách v platnosti přívlastkové pasivní, a to s odstínem možnosti ve smyslu dějových adjektiv na *-telný*: na př.: *vidící* = viditelný, *slyšící* = slyšitelný, *znající* = poznatelný, *rozumějící* = srozumitelný. Časem tato zpřídavná přičestí z jazyka vymizela, protože si jazyk vytvořil kategorii na *-telný*, jak ukázal Havránek.

Dále rozlišují přechodníky a) nedokonavý a dokonavý vid (*nesa* — *přinesa, slyšav* — *uslyšav*), b) čas (*nesa* = přítomný čas, *přinesa* = budoucí, *slyšav, uslyšav* = minulý), c) rod v tom smyslu, že jsou všechny rodově většinou aktivní, a d) že mívají při sobě předmět (*vida to,*

slyšav to . . .), a jsou-li od stálých reflexiv, zvrtné *sě* (*boje sě, směje sě . . .*), jako *boju sě, směju sě . . .*).

Tím se přechodníky podstatně odlišují od adjektiv odvozených rovněž ze slovesných základů a vyjadřujících vlastnost plynoucí ze slovesného děje, avšak tvořených jinak a nikoli z každého slovesa, na př. *mrt-vý, hra-vý, boj-ác-ný, bá-zlivý*, a zvaných dějová nebo slovesná adjektiva v užším smyslu. Tato adjektiva se nespojují s předponami, nemají *sě* (*bázlivý*) a vyjadřují vlastnost časově neomezenou.

Tato verbalisace přechodníků svědčí o tom, že je stav, v jakém je zastihujeme již v rané době staročes., výsledek dlouhého vývoje v době předpisemné. Jde tedy o to, správně tento vývoj postihnout, najít jeho podstatu, jeho zákonitost, abychom správně porozuměli též vývoji historickému.

VĚTNÁ PLATNOST PŘECHODNÍKŮ A JEJÍ VÝVOJ

138. 1. Nejčastěji a nejvýrazněji vystupují přechodníky v starém jazyce co do větné platnosti jako jmenné věty; na př. *muž nesa* znamená „muž nese, nesl, ponese“, *žena nesúci* „žena nese, nesla, ponese“, *muži nesúce* „muži nesou, nesli, ponесou“, *muž nes* „muž nesl“ atpod. Několik dokladů:

páni berúc lichvu, nechtie slúti lichevníci Štít. „berou lichvu (, ale) nechti . . .“ [přechod. vyjadřuje děj současný s přítomným dějem slovesné věty];

zjeví se *dětátko, nesa v košíku ovoce* Vít. „zjevilo se . . . a neslo . . .“ [děj současný s minulým]; jenž *bděli, stád svých střehúce* Štít.;

budeš *darón svých požívati, jeda a pije s počestnými a vdovami* Štít. „a budeš jíst a pít . . .“ [děj současný s budoucím];

stkvúci holub přiletěv, na jeho hlavě *sědl* Pass. „přiletěl a sedl si . . .“ [děj předminulý]; *Ježiúš skončav svú modlitbu*, k svým *sě* apoštolóm *vráti* Hrad.; *žena světlo zažehši*, duóm *zpřevracela* Chelč.; *uslyšav múdrý řeč múdrú*, múdřejší *bude* Dal.; *přišed děšč a vávše větrové*, toho domu *jsú* obořili Krist. „přišel déšť a vály větry a ten dům zbořily“ [vávše vyjadřuje děj současný s „obořili“];

pojma s sobú své pastýře, hna *sě* *preč* LMar. [dokonavý přechod. přít. vyjadřuje často děj minule předcházející, jindy vyjadřovaný přechodníkem minulým]; tehdy mu Boleslav *vece, potrhna z nožnic svého meče* Dal.; šla k úvodu, *vstanúc z šesti neděl* Otc.; *zajmúce je* (pány), z nich *duši vypudiechu* Dal.; *lakomci zle zbožie nabudúce*, zle jeho *chovají* Chelč.

2. Přechodník je tu jádrem jmenné věty, nositelem větné platnosti a mívá při sobě různá určení: *stád svých střehúce* [předmět]; „*nesa v košíku ovoce*“ [přísluveč. urč. a předmět].

Podmět přechodníkové věty je buď v ní samé: stkvúci *holub* přiletěv; uslyšav *múdrý řeč múdrú*; *žena* světlo zažehši; nebo se rozumí z věty slovesné: zjeví *sě dětátko, nesa . . .*

Tyto okolnosti zřetelně dokazují prvotní větnou povahu přechodníků, které tvoří souřadné souvětí s větou slovesnou. O tom nepochybně svědčí dále to, že se přechodník často spojuje s větou slovesnou s *p o j k o u a* nebo *i*. Na př.:

jeden *panoš ležieše a chrápě* Alx. „a chrápal“; pojide z hrobu *a nesa* korúhev s sobú Hrad.; máti *tvá jest* *přišla a* *chtieci tě viděti* Otc.; *pán ihned povolil jest a řka* Chelč.;

nade vším světem *vítězě i dáš sě* *popu přemoci* Pass.; vzdějíce věrnému křestanu *kacieř i upálé* jej Hus; *přijsa* *dábel i vezme slovo a srdce* jich Chelč.;

ta noc *byvši hi* *odjide* Alx. „byla i odešla“; *dav jim požehnanie i vzě* *ot nich* *otpuščenje* Hrad.; *nechav jedenie i počě . . . plakati* Otc.; *sluneční paprslek obraziv sě i udeři* na tvář její Baw.; ona to *uslyševši i jala sě* *hořce* *plakati* Gesta; *šedše kupovat i zmeškali* *jsú* Chelč.;

některé zjímav a vedl do Babylona Štít.; *povolav k sobě syna svého a jej* *mnohým etnostem učil* Pulk.

3. Na původní větnou povahu přechodníků ukazuje i to, že se někdy spojují se slovesnou větou příslovcem *také*, vyjadřujícím následnost („a potom“); na př.:

slyševše vůbec o sedmeře kostelních svátostí, *také poslyšte* o každé zvlášt Štít.

A větná povaha přechodníků se projevuje též v tom, že se k nim připojuje obsahová věta se spojkou *že*; na př.:

kramář jeden bral sě přes pole *pospíhaje* na jarmark *a naděje se, že* by mnoho měl zejskati Ezop; (osel) *domnívaje se pak, že* by měl již odpočívati tamt. „domníval se pak, že . . .“

139. 1. Větná platnost přechodníků je nepochybně starobylá. Vyplývá to jednak ze starobylosti jmenných vět vůbec (§ 9), jednak z toho, že přechodníky tvoří se slovesnými větami výrazově souřadné souvětí, kde je obsahový, myšlenkový vztah vět namnoze podřadný. Na př.:

páni berúc lichvu, nechtie slúti lichevníky (§ 138, odst. 1) = *a č k o l i* *páni* berou lichvu, nechti . . .; *uslyšav múdrý řeč múdrú*, múdřejší *bude* (tamt.) = *u s l y š í - l i . . .*, bude moudřejší; zjeví *sě dětátko, nesa* v košíku ovoce = *k t e r é* *neslo . . .* (tamt.);

což *nečinil, dobře moha* Hrad. = *a č k o l i* *dobře* mohl; ješto *pak* nechtie člověka *páni* od sebe pustiti, *nemajtc k němu ižádné viny* Štít. = *a č k o l i* na něm neshledávají žádnou vinu; *ztratě obci*, *neufaj* do hrada Dal. = *z t r a t í š - l i* *obec*, nespolehej se na hrad.

Víme z výkladů v § 34 násl., že se v starém jazyce vyskytují též

podobné archaistické věty slovesné, výrazově souřadné, myšlenkově však podřadné.

2. O starobylosti větné platnosti přechodníků svědčí dále ta okolnost, že se v starém jazyce užívá přechodníků ve spojení se slovesem *býti* jako opsaných určitých tvarů slovesných:

jsem nesa = nesu; *bieše, bych, byl jsem nesa* = nesl jsem; *budu nesa* = ponesu, budu nésti; *bud nesa* = nes; *byl bych nesa* = nesl bych; *jsem, bych, biech nes (přines)* = nesl (přinesl) jsem; *byl bych nes (přines)* = byl bych nesl (přinesl).

Tyto opsané tvary jsou již v raných staroč. památkách archaismy a časem zcela odumřely.

Hojněji jsou doloženy opsané tvary s přechodníkem *nesa*, a to až do století 16. Dokladů s *nes* je mnohem méně, podle Gebauera do století 15. Viz obojí doklady v jeho *HistMluv. III 2* (2. vyd.), 433–435 a *IV*, 593–595, 615.

Havránek uvádí fem. *ukázavši* v platnosti určitého tvaru „ukázala“ ještě z r. 1544. [Přechodník je tu bez opisného *jest (je)*, jako se vyskytuje *psal* vedle *psal jest*].

Jsou tedy tyto opsané tvary pozůstatky z velmi staré doby ve vývoji našeho jazyka. Po stránce větného úkonu, t. j. svou větnou platností, souvisí s přechodníky, neboť jejich obsahovým jádrem jsou přičestí *nesa* a *nes*. Rozdíl mezi nimi je ten, že přechodníky mají čisté jmennou povahu, nespojují se s tvary slovesa *býti*.

Toto sloveso má v opsaných tvarech úkon mluvnický, opisný, vyjadřuje některé slovesné významy: osobu (*jsem, jest . . . nesa, nesoucí, nesouce*), čas (*jsem, byl jsem, bych, biech, budu nesa*) a způsob (*jsem . . ., bud, byl bych nesa*).

3. Se zřením k tomu, že jsou přičestí *nesa* a *nes* po stránce slovně-druhové adjektiva (§ 137), je velmi pravděpodobno, že na př. *jsem nesa* znamenalo vlastně „jsem nesoucí“ a *jsem nes* „jsem nesší, ten, který nesl“. V těchto opisech byla zatlačena adjektivní povaha přičestí, převládla stránka dějová a tak nabylo *jsem nesa* platnosti „nesu“, *jsem nes* „(při)nesl jsem“, t. j. platnosti určitých slovesných tvarů. Se zřením k svému původu jsou tyto opsané tvary sponově jmenné věty.

Větného úkonu „nesu . . .“ nabyla přičestí *nesa, nes* mimo spojení se slovesem *býti*, jak svědčí doklady v § 138. Jsou to tedy věty č i s t ě j m e n n é a v této platnosti je nazýváme přechodníky. Po stránce výrazové jsou přechodníky proti opsaným tvarům typu „jsem nesa, nes“ méně přesné, neboť svým tvarem nevyjadřují mluvnickou osobu ani způsob. Vyjadřují sice čas, ale nikoli veskrze, neboť přechodníky typu *nesa* jsou co do času nejen přítomné, nebo při dokonavosti (*přinesa*) budoucí, nýbrž často též minulé. Sr. v § 138, odst. 1 doklady typu „*pojma* s sobú své pastýře, hna se přeč LMar.“ = *pojmal . . .*

Z toho vyplývá, že jsou přechodníky jako čisté jmenné věty vývojově starší než opsané tvary typu *jsem nesa, nes*, neboť vývoj spěje od výrazově méně přesných prostředků k prostředkům výrazově přesnějším.

O starobylosti přičestí *nesa, nes* jako čisté jmenných vět, t. j. v platnosti určitých slovesných tvarů, svědčí to, že se jich v některých slovan. nářečích užívá tak ještě dnes; na př. severorus. он женивши(сь) = (o)ženil se.

4. Zdá se, že tomu odporuje to, že opsané tvary typu „jsem nesa, nes“ časem odumřely, kdežto přechodníky se držely i po jejich odumření. Opsané tvary odumřely beze vší pochyby proto, že měl jazyk vedle nich jednak jednoduché tvary *nesu, nesiech . . .*, jednak opsané tvary jiné, *nesl jsem, nesl bych* atd.

Tato mnohost a různost tvarů, kterou zastihujeme v starém jazyce, je výsledek velmi dlouhého vývoje a vznikla postupně v různých vývojových obdobích. Tím se však dostáváme k otázce vzniku tvarové soustavy slovesné, kterou je možno řešit srovnávací metodou v rámci nejen celé slovanštiny, nýbrž všech jazyků indoevropských. Existence různých útvarů vedle sebe v české době historické je odraz stalinského zákona o velmi pomalém vývoji mluvnické stavby.

Přechodníky se pak drží v historické době proto, že se jich začalo časem užívat ve zvláštní větoslovné platnosti.

Přechodníky typu *bděli, střežúce*

140. 1. Většoslovná platnost proniká předně u přechodníků typu *nesa* a *nes* tehdy, vyjadřují-li děj, jehož mluvnický podmět je totožný s podmětem děje, vyjádřeného souvětí v větou slovesnou. V příkladech uváděných v § 138 a násl. je tomu veskrze tak.

Děje vyjádřené tímto souvětím tvoří nedílnou myšlenkovou, obsahovou jednotu. Jejím jádrem je děj věty slovesné a přechodníková věta vyjadřuje děj, který s dějem slovesné věty obsahově úzce souvisí, a to tak, že jej blíže určuje, rozvíjí.

Na př.: *bděli, stád svých střežúce* = bděli a přitom střežili svá stáda; bděli (za tím účelem), aby střežili. . . ; stkvící holub *přiletěv*, na jeho hlavě *sedl* = holub si sedl na jeho hlavu po svém přiletění; *budeš darov svých požívatí, jeda a pije* s pocestnými a s vdovami = budeš požívat tak, že budeš jíst a pít . . . ; páni lichvu *berúc, nechtie slúti* lichevníci = ačkoli páni berou lichvu, nechťí . . . , viz v § 138, 1. odst.

Srovnáme-li takováto přechodníková souvětí se souvětími, kde jsou obě věty slovesné, ukazuje se, že jsou přechodníkové věty co do větného úkonu obdobou vět vedlejších, podřadných. Přechodníky jsou tedy většoslovné prostředky sloužící vyjadřování jistého obsahového, myšlenkového vztahu mezi dvěma větami, jsou odrazem zpřesňování myšlení. Viz k tomu v § 95.

Souvětí s přechodníky jsou svou platností jistý druh podřadného souvětí, a to beze vší pochyby velmi starobylý. Tím si vysvětlíme, že se přechodníky drží i v dobách, kdy má jazyk již výrazově přesnější určité tvary slovesné.

Se zřením k tomu, že přechodníky blíže určují, rozvíjejí děj věty slovesné, lze říci, že vyjadřují děj rozvíjecí, že mají úkon dějově rozvíjecí.

Pro tento úkon je odlišujeme od ostatních přičestí zvláštním názvem přechodníky. Je jasné, že úkon přechodníků nelze vystihnout tak, že se jimi věty zkracují, jak se školsky říkávalo.

2. Dějově rozvíjecí úkon přechodníků proniká zřetelně tam, kde je přechodník sám, nebo má při sobě výrazově krátké určení, buď předmět nebo nějaké určení příslovečné. Na př.:

plačící pade nicé LMar. = s pláčem, plačky padla na zem; žena *plačící poběže* Jid. „plačky běžela“; (hospodář) *slúže* bohu k těmuž *roznietí* i svú čeled Štít. „službou bohu roznítí . . . ; *přijda nalezne* jej (dům) prázdny Br. „po svém příchodu . . .“; ještě pak tiem *uhrožují se* a *rozpakují* od stavu panenského *řkúc* Štít = (těmito) slovy; atpod.

V takovýchto případech ztrácí přechodník větnou platnost, neodděluje se od slovesné věty přestávkou (plačící pade nicé), splývá s touto větou jako její člen. Má v ní úkon buď příslovečného určení (přijda nalezne, viz výše) nebo doplňku (plačící pade nicé, plačící poběže), který časem nabývá jako mnohé jiné přechodníky rovněž povahy příslovečné a nahrazuje se příslovcem *plačky*. Viz k tomu v § 103.

3. Se zřením k obsahové závislosti přechodníkové věty na větě slovesné, mnohdy k jejímu příslovečnému úkonu, vysvětlíme si některé tvaroslovné změny u přechodníků. Předně to, že přechodník přítomný (budoucí) má nejednou vedle mask. sing. *nesa* pro sing. fem. (neutr.) a pro plur. *ustrnulý tvar*, nejčastěji *nesúc* (*přinesúc*). Na př.: některá *dopustie se* šeredstva toho plakati téměř nepřestane Štít.; *uhrožují se* . . . *řkúc* tamt. (viz v 2); *přiskočiec* veň se uvězte Hrad. „svažte jej“; páni *berúc* lichvu nechtie slúti lichevníci Štít.

Gebauer vykládá *nesúc* místo *nesúci* hláskovou změnou, odsutím *-i*, a podobně *nesúc* místo *nesúce* odsutím *-e*. Jde tu zajisté o odsutí koncové samohlásky, ale jako odraz větoslovného úkonu přechodníku, při kterém není plné tvaroslovné rozlišování rodu ani čísla nutné.

4. Za odraz oné zvláštní větoslovné platnosti přechodníků lze pravděpodobně pokládat i to, že se dokonavého přechodníku přítomného často užívá místo *mi n u l é h o*: *pojma* s sobú své pastýře hna se přeč LMar. apod., viz v § 138, odst. 1.

Jde tu o stírání původní různé časové platnosti obojích přechodníků, protože se časová platnost přechodníku rozumí z věty slovesné, ke které se přechodník obsahově těsně přimyká.

Další stupeň tohoto vývoje odráží se v novoč. nářečích, kde se v různé míře vyskytují jen ustrnulé tvary přechodníku přítomného.

141. 1. Na zvláštní větoslovnou povahu přechodníků ukazují dosti hojně případy typu

nenie kto pomoha (ŽW.). Jiné příklady:

nenie kto vykúpě ŽW.; *nenie kto* slovece přidada Alx.; *nenie kto* pověda tamt.; *děťátku pokrmu kto* přidada *nenie* Pass.; *nenie kto* bráně Rožmb.; *jich nebieše kto* bráně Alx.; *by nebyl kto* poslúchaje, nebyl by také kto *zpravuje Štít.* „pmlouvaje“.

Původní význam větného útvaru „*nenie kto pomoha*“ je tento: není, kdo by pomohl. Je to od původu souvětí s větnou přestávkou: *nenie, kto pomoha*. Druhá věta je čistě jmenná, a to prvotně tázací = kdo pomůže?, kdo by pomohl? Tato jmenná přechodníková věta ztratila časem větnou platnost, přestala se oddělovat od slovesné věty přestávkou a splýnula s ní v jeden větný útvar. V něm nabyla původní přechodníková věta úkonu příslovečného: *kto pomoha* = kdo k pomoci, na pomoc.

O splnutí věty přechodníkové se slovesnou svědčí po stránce slovoslovné kladení stálé příklonky *se*, náležející k přechodníku, hned za slovesnou větou *nenie: nenie se* kto smiluje Ol. || původně: není . . . kdo *se* proti tomu postavě Rokyc.

2. Zcela obdobné jsou případy typu

neviem čo čině; na př.:

neviem co čině Štít.; *neviem co* o ní řka tamt.; *nevěda co* čině Pass.; *nevědieše co* živ zděje Alx.; *dáváš komu co* ráče LMar.; *neviete co* *prosiec* Krist., Comest.; *čiňme co* chtiec Štít.; *aby z nich což* chtiec učinili Pass.; *utiekal kam kto* věda tamt.; *nemohú choditi kudyž* *chtiec* Rožmb.

Původně: *neviem, čo čině* = nevím, co mám činit, co bych učinil; »*čo čině*« je prvotní otázka: *čo čině?* Časem splnutím: *neviem čo čině* = nevím co k činění, co za účelem činění, co činit.

O příslovečném pojetí přechodníku svědčí ustrnulý tvar *prosiec* a *chtiec* místo *-ce*. Viz v § 140, odst. 3.

3. Rovněž obdobné jsou případy typu

jakž moha král se bránieše Dal. Na př.:

jakž chtě dary své dělíš LMar.; tu divnost *jakž* mohúce opatreme Štít.; *jé* (krivé řeči) *kakž* moha pozbývá Alx.; *jako* ze sna vzdýšící ležala Jid.; *jde* jako dřiemě Baw.

Původně: *jakž moha, král se bránieše* = jak mohl, král . . . ; *jde, jako dřiemě* = jde, jako by dřímal. Pak: *jakž moha král se bránieše* = podle možnosti se král bránil; *jde jako v dřimotách*.

4. Příbuzný je typ

činiš se (*mníš se* . . .) *nevěda*. Na př.:

činieše se nevěda Comest.; (ten) se učini toho nevěda Chelč.; činil jsem se neslyše Br.; liška mnieše oklamajíc čbána Hrad.; mníš se kúpě u Vltavě? Dal.; Pilát naděje se dosti učině židóm ML.

Původně: *činíš se, nevěda* = činíš se, nevíš, že nevíš. Sr. obdobná souvětí slovesná: uzříš, já vstanu (§ 30). Pak *činíš se nevěda* = činíš se nevědoucí Přechodník *nevěda* nabyl platnosti o b s a h o v é h o u r č e n í, které je povahy příslovečné (§ 109).

5. Zdálo by se, že v typě 3. a 4. není třeba předpokládat větnou platnost přechodníků; že „jakž moha král se bránieše“ i „činíš se nevěda“ jsou od původu jednoduché věty, kde byl přechodník *moha* přívlástkem substantiva *král* a *nevěda* určení slovesa „činíš se“. Původní smysl těchto vět by byl tento: král jakž mohoucí se bránil; činíš se nevědoucí.

Tyto dva typy však nelze vykládat odděleně od typu 1. a 2., jejichž větnou stavbu bez předpokladu o větné platnosti přechodníků vůbec bychom nepochopili. Kdyby „nenie kto pomoha“ a „neviem čo čině“ byly od původu jednoduché věty s významem „není kdo pomáhající, pomocný“ a „nevím co činící“, byla by nejasná platnost zájmen *kto* a *čo*.

Ve větě jednoduché to vůbec nemohou být zájmena vztažná. Mohla by to být zájmena neurčitá, ale pak by první věta znamenala „není někdo pomocný“, t. j. něco zcela jiného, než znamená staroč. věta „nenie kto pomoha“, jejíž smysl je = není nikdo pomocný, na pomoc. Domnívat se, že tento smysl vznikl z původního „není někdo na pomoc“, naprosto nelze.

Druhá jednoduchá věta s neurčitým zájmenem měla by smysl „nevím něco činit“, nikoli „nevím co činit“.

Zájmena *kto* a *čo* mohou být od původu jen tázací, ale pak je jasné, že výraz „kto pomoha“ a „co čině“ měl větnou platnost = kdo pomůže, co učiním, mám učinit? Je to plná obdoba případů typu „není, nemáme co jíst, dělat...“, o kterých byla řeč v § 136.

Není pochyby o tom, že věty „jakž moha král se bránieše“, „činíš se nevěda“ znamenaly asi totéž co „jakž mohoucí král se bránil“, „nevím co činící“, ale to je jejich smysl druhotný, nikoli původní. I tu je nutno vycházet ze souvětí platnosti, jak jsem vyložil výše.

142. 1. Důležitý je tento typ:

kázal jej naleznúc(e) přivéstí. Na př.:

kázal svatého Urbana *naleznúc* před se přivéstí Pass.; kaž mi ječný bochnec *přinesúc* tajně dáti tamt.; kázal ho sviezíc železnými závorami bítí tamt.; král káza *dietě* tajně *zazdiece* chovati Ap.

Zdá se, že tu jde o tento smysl: kázal jej n a l e z e n é h o přivést; král kázal dítě tajně z a z d ě n é chovat (přechovávat). Přechodník

je tu přívlástkem k *jej* a k *dietě* a z toho by se mohlo vyvozovat, že tu přechodník rovněž nemá od původu větnou platnost.

Tento výklad by byl zcela pochybený, protože předpokládá p a s i v n í platnost přechodníku. Viděli jsme však v § 137, 2. odst., že tuto platnost mají jen některá zpřídavnělá přičestí, t. j. v tvarech složených, a s odstínem možnosti: *vidúci* = viditelný apod. Ve shora uvedených dokladech ani nejsou tvary složené ani nejde o pasivnost s odstínem možnosti.

I zde je třeba vycházet z původní větné platnosti přechodníků. Věty „kázal jej naleznúc přivéstí“ jsou projevy situačně druhotné, vzniklé z projevů situačně prvotních tohoto znění: *naleznúce jej, přiveďte*. To pak jsou běžná přechodníková souvětí, jaká jsme poznali v § 138. Spojením se slovesem *kázati* vznikl nový větný útvar „kázal jej naleznúce přivéstí“.

I kdyby se byl tento útvar chápal v starém jazyce ve smyslu „kázal jej nalezeného přivést“, šlo by o pojetí druhotné, vzniklé až časem. Je však velmi pravděpodobné, že se tyto případy chápaly tak jako všechny ostatní, t. j. že po ztrátě větné platnosti nabyl přechodník příslovečné platnosti: po nálezu — jej přiveďte.

O situačně prvotním a druhotném projevu viz v § 16.

2. Podle typu v 1. je třeba posuzovat i typ

vizu tě ležiec (ležiece), o kterém byla řeč v § 104. Přechodník tu nemá větnou platnost, je d o p l ň k e m slovesné věty a lze jeho smysl vystihnout zpřídavnělým přičestím nebo infinitivem: vidím tě — ležícího || ležet.

Tato doplňková platnost přechodníku však je výsledek jeho pozdějšího vývoje a původní platnost je větná. Útvar „*vizu tě ležiec*“ bylo souvětí, které znělo „*vizu tě, ležě*“ a znamenalo „vidím tě, ležíš“ (= jak, že ležíš). Jde tu o přechodník, vyjadřující děj s podmíněním jiným, než je podmět věty slovesné. O nich zde dále v § 143 a v § 144, odst. 2.

RŮZNOPODMĚTÉ PŘECHODNÍKY

143. 1. Jde o přechodníky vyjadřující děj, jehož mluvnický p o d m ě t je j i n ý než podmět souvětí věty slovesné. Na př.:

hledaje kněz český cizieho oběda i utka jej jeho bieda Dal.; bystrinu hluboké řeky *opatřiv, tanulo mu na myslí* Pass.; *to uzřev i by jeho strach* Otc. = i pojal jej strach; *uslyšav to od posla, bude jemu protivno* Štít.; švec *přiběhnať do svých katrcí, tu jej žena do nich vstrčí* Hrad.; v těžké službě *jsa, zdálo se jemu za malý čas* Kruml.; *zvěděv . . . vidělo mi se za hodné* Blah.; císař na osobu jeho *pohlédna, libila se mu* jeho postava Mitr.; *jdauce, počalo smrkati se* Pref.

Gebauer pokládá takovéto přechodníky u Štítného za odchylky a v HistMluv. IV. zahrnuje všechny podobné doklady do kategorie „absolutivní (nekongruentní) vazby přechodníkové“, která je protějškem kategorie „vazby kongruentní“. O odchylkách nelze dobře mluvit, protože je jich poměrně mnoho, a název „vazby absolutivní“ vystihuje pouze neshodu podmětů. Je však třeba vyložit genetický a vývojový vztah těchto absolutivních vazeb ke kongruentním.

Měly-li přechodníky původně větnou platnost, je zcela přirozené, že se jich užívalo i tam, kde následující slovesná věta měla jiný podmět; na př. *bystřinu opatřiv, tanulo mu na mysli* znamenalo „spatřil bystřinu a tanulo mu na mysli“. O větné platnosti takovýchto přechodníků svědčí to, že se spojují se slovesnou větou spojkami; viz výše: *hledaje i utka . . . ; uzřev i by jeho strach*. Svědčí o tom v dokladě z Hrad. příslovce *tu = příběhl . . . (a) tu jej žena vstrčí*.

2. Při různosti podmětů užívá se v staré češtině přechodníků velmi často, i v jiných případech, než byly uvedeny v 1. Jsou to případy typu

pravdu mluviec(e), dal více. Na př.:

nám buoh, pravdu mluviece, dáva darmo velím více „mnohem více“ Hrad.; řkúc pravdu, kto nedrží smiernosti, neniet bohu mil Štít.; co je bylo múdrých a vzácnych lidí . . . , mlčiec o tom, co sme před sebou vídali tamt.; šestý kór, dolóv čtúc, anjelský slovú potestates tamt.; k němužto máš čáky více, na mé i na tvé léta zřiece OpMus.; dal jest kníže Hněvsovi dědinu na cestě, jdauc do Prahy od Boleslavě Háj.; má dáno býti devět grošóv, i svědčenie póhonu v to počítajice Všeh.

Vedle přechodníku *mluviec(e)* bývá tu řídčeji muž. přechodník *mluvě*; na př.:

umění jim, jako říkáje, v nic přišlo Blah.; tu vejda do té jeskyně, na levé ruce jest studnice Háj.; to místo leží po pravé straně, jeda do Jeruzalema od Betlema Pref.

3. Podmět přechodníkové věty není vyjádřen, ani se nerozumí z věty slovesné. Gebauer praví, že se „participium táhne ku podmětu, jenž leží zcela mimo větu ostatní“. Tomu by se mohlo rozumět jen tak, že se podmět rozumí ze širší souvislosti, ale tak tomu není.

Těmto případům porozumíme, jestliže je posuzujeme nikoli samy o sobě, nýbrž v dialektické souvislosti s celou větnou stavbou staročeskou. Víme, že jsou hojné slovesné věty s všeobecným mužským podmětem „člověk, lidé, my lidé . . .“; na př.: *násilé násilím móż odehnati Šach.; od Sočavy k Dunaji počítají mil šedesát* Kab. Viz v § 24 a násl.

Dokud měly přechodníky větnou platnost bez omezení, užívalo se jich zcela ústrojně též jako vět se všeobecným podmětem. Na př. „*tu vejda do té jeskyně*, na levé straně jest studnice“ znamenalo »vejde (člověk, kdokoli) . . . a na levé straně je studnice«.

Snad se původně kladl muž. jedn. přechodník tam, kde měl mluvčí (pisatel) na mysli všeobecný podmět jednotný a tvar na *-ce*, měl-li na mysli podmět množný. Časem se tento rozdíl setřel, protože přechodníky nabyly povahy příslovečné.

4. V platnosti vět se všeobecným podmětem nabyly časem přechodníky povahy veskrze příslovečné, jak ukazuje i tvar na *-c* vedle *-ce*. Jejich platnost lze nejlépe vystihnout z ř e t e l o v o u v ě t o u, která má podobu věty podmínkové:

dává nám, *mluvíme-li pravdu (máme-li mluvit pravdu)*, mnohem víc; dal Hněvsovi dědinu na cestě, *jde-li se (jdeme-li)* do Prahy od Boleslavi; má být dáno devět grošů, *počítá-li se* do toho i svědectví u púhonu.

144. 1. Je nepochybné, že se stejnopodměté přechodníky vyskytují v starém jazyce poměrně častěji než přechodníky různopodměté. To lze dobře pochopit z vývoje přechodníků, z toho, že všechny vyjadřují časem děj rozvíjecí, blíže určující děj věty slovesné (§ 140, odst. 1). Tento úkon pak proniká zřetelně zejména při stejnosti podmětů. Proto jazyk užívání přechodníků různopodmětých časem omezoval a přechodníků typu »pravdu mluviec(e), dal více« většinou se vzdal.

V novém jazyce se z nich drží jen některé přechodníky, jako *počnouc, končíc, počítajic, tak říkájic* (řídčeji *počna . . .*).

2. Vedle omezeného užívání různopodmětých přechodníků pozoruje se ještě jedna vývojová cesta. Připomněl jsem ji v 2. odst. § 142 při typu *vizu tě ležiec*, který vznikl z původního souvětí *vizu tě, ležě*, které znamenalo »vidím tě, ležíš«. Sr. obdobná staročes. archaistická souvětí slovesná typu »vizu tě, jdeš« (§ 30). Přechodník tu ztratil původní větnou platnost, splynul s větou slovesnou a přizpůsobil se tvarem předmětu *tě*; nomin. *ležě* byl nahrazen akusativem *ležiec*. Tak nabyla původní přechodníková věta platnosti doplňku (§ 103) a tak si jazyk odstranil různopodmětý přechodník, a to již v době předpisemné. Typ „*vizu tě ležiec*“ ukazuje, že různopodměté přechodníky byly původně hojnější, než jsou v době historické.

Celý vývoj přechodníků je svědectvím stalinské poučky, že se stará forma drží a nabývá postupně nové platnosti, a to dosti rozmanitě. Vidíme tu houževnatý zápas o zdokonalování výrazových prostředků, souvisících s neustálým zpřesňováním lidského myšlení.

Literatura k § 137—144:

Jan Gebauer: HistMl. III 2 (2. vyd.) 86, III 1, 296, 298 (k § 140, odst. 3); IV, 588 a násl., 613 a násl.

LF. II, 126 a násl. (k § 143, odst. 1.).

B. Havránek: Genera verbi v slovanských jazycích II, 115 a násl. (k § 139, 1. odst.).

- Příspěvek k tvoření slov ve spisovných jazycích slovanských. *Slavia* VII, 766 a násl. (k § 137, 2. odst.).
- Jan Sedláček: K otázce slovanských participií praes. act. a praet. act. I. *Slavia* XXIII, 509—526.
- Fr. Trávníček: Samostatné části věty v češtině. *Slavia* VII, 817—818 (k § 144, 2. odst.).
- ☞ Neslovesné věty v češtině II, 46—47 (k témuž).
- Jos. Zubatý: K výkladu některých příslovčí, zvláště slovanských. *SbornFil.* III, 122, pozn. 1. (k § 144, 2. odst.) = *Studie a články* II, 106 násl.

SEZNAM ZKRATEK STARÝCH PRAMENŮ

Jsou to z valné části ustálené zkratky, zaznamenané v Gebauerově *Historickém mluvnici jazyka českého*.

- Admont. = zápisy ze 14. stol. v admontském klášteře.
- Alb. = Albertus Magnus; český překlad jeho *Ráje duše* ze 14. stol.
- Alx. = Alexandreis.
- Alxp. = prozaická povídka o Alexandrovi, tištěná r. 1513.
- Ans. = zlomky legendy o Anselmovi ze 14. a 15. století.
- Ap. = legenda o apoštolicích ze 14. stol.
- Apoll. = Appolonius, král týrský, ze začátku 2. polovice 15. stol.
- Arch. = materiál z Archivu českého.
- Baw. = t. zv. rukopis baworovský z 2. polovice 15. stol. Vydal J. Loriš v Praze 1903.
- Beck. = kronika J. Beckovského ze začátku 18. stol.
- Ben. = Bible benátská z r. 1506.
- Blah. = Grammatika česká Jana Blahoslava z r. 1571.
- Boh. = slovník zvaný *Böhemarius maior* ze 14. stol.
- Br. = Bible bratrská (kralická) z let 1579—1593.
- BrNZ. = Nový zákon bratrský z r. 1601.
- Comest. = Petra Comestora *Historia scholastica* z 2. polovice 15. stol.
- Dal. = Dalimilova kronika, rukopis cambridgeský ze stol. 14.
- DětJež. = zlomky legendy o dětinství Ježíšově z 1. polovice 14. stol.
- DivKl. = klementinský slovník divadelních her, otištěný u Máchala, Staročeské skladby dramatické původu liturgického, Praha 1908.
- Drk. = rukopis kláštera drkolenského z 2. polovice 14. stol.
- EvBen. = t. zv. evangeliář Benešův. Vydal V. Měrka, *Čtenie kněze Benešovy*.
- EvOl. = evangeliář olomoucký z r. 1421.
- EvPr. = evangeliář pražský (třeboňský) z 1. polovice 15. stol.
- EvS. = evangeliář seitenstettenský z 15. stol.
- EvZ. = evangeliář „*Čtenie zimního času*“ ze 14. stol.
- Ezop = Ezopovy fabule z r. 1557. Vydal Ant. Truhlář v Praze 1901.
- FrantPr. = Frantova práva z r. 1518. Vydal Č. Zíbrt v Praze 1904.
- Fys. = *Fysiologus*; vydán v ČČM 1875.
- Gal. = list s nebe poslaný do města Galatan ze stol. 14.
- Gesta = *Gesta Romanorum*; vydal J. V. Novák v Praze 1895.
- Hád. = *Hádání pravdy a lži* od Ctibora Tovačovského z r. 1539.
- Háj. = *Kronika česká Václava Hájky* z r. 1541.
- Hod. = *Hodiny sv. Maříe* z počátku 15. stol.
- Hrad. = t. zv. hradecký rukopis z 1. polovice 14. stol.
- Hrub Lobk. = *Poslání a naučení Boh. z Lobkovic* v překladě Řehoře Hrubého z Jelení.
- Hus = Jan Hus.
- Husit Káz. = *Husitská kázání*, otištěná v ČČM CVII.
- Chelč. = Petr Chelčický.
- Chir. = výklady o chirurgii (ranném lékařství) z 2. polovice 15. stol.
- Jeron. = *O svatém Jeronymovi knihy troje* ze stol. 14. Vydal Ad. Patera v Praze 1903.

Jid. = veršovaná legenda o Jidášovi z počátku stol. 14.
Jiří = veršovaná legenda o sv. Jiří z 1. polovice 14. stol.
Kab. = Cesta z Čech do Jerusalema a Egypta od M. Kabátníka, vydal J. Prášek v Praze 1894.
Kat. = t. zv. štokholmská legenda o sv. Kateřině z 2. polovice 14. stol.
Kol. = materiál z archivu kolínského od stol. 15. počtnajíc.
Komen. = J. A. Komenský.
Koř. = Kořečkův Nový zákon z r. 1425.
Krist. = život Kristův ze 14. stol.
Kruml. = prosaický sborník zvaný rukopis krumlovský ze začátku 15. stol.
LAl. = legenda o Alexiovi z 1. polovice 14. stol.
Lekc. = t. zv. lekcionář ze stol. 15.
Levšt. = Levšteinova svatě Maříe nebes chvála ze sklonku 14. stol.
Lit. = bible litoměřická z počátku 15. stol.
List.Vrat. = listiny vratislavské (olešnické) z let 1370—1420.
LMar. = legenda o panně Marii z doby kolem r. 1300.
Lobk. = Putování do svatých zemí od Jana z Lobkovic. Vydal F. Strejček v Praze 1902.
Lucid. = t. zv. lucidář z 15. stol. Vydal Č. Zíbrt v Praze 1903.
Malíř. = stanovy pražského malířského cechu z let 1348—1527. Vydali Ad. Patera a Ferd. Tadra: Das Buch der Prager Malerzeche, v Praze 1878.
Mand. = Mandevillův cestopis. Vydal Fr. Šimek v Praze 1911.
Mast. = t. zv. Mastičkář z polovice 14. stol.
Mat. = t. zv. Matoušovo evangelium s homiliemi. Vydal J. Holub v Praze 1913.
Melantr. = Melantrichova bible z r. 1577.
Mill. = t. zv. Million. Vydal J. Prášek v Praze r. 1902.
Mitr. = Mitrovicovy Příhody.
ML. = rukopis zvaný modlitby a legendy ze sklonku stol. 14.
Nikod. = Nikodemovo evangelium z r. 1442.
Norimb. = norimberská bible z r. 1540.
N Rada = Nová rada Smila Flašky z Pardubic.
OD. = Výklad na právo země české od Ondřeje z Dubé z 1. polovice 15. stol.
Ol. = bible olomoucká z r. 1417.
Op Mus. = t. zv. rukopis opatovicko-musejní z 1. polovice 15. stol.
Ostr. = t. zv. píseň ostrovská z 2. polovice 13. stol.
Otc. = t. zv. životy otců. Vydal Em. Smetánka v Praze 1909.
Pass. = t. zv. passionál ze stol. 14.
Pernšt. = bible pernětýnská z r. 1471.
Pil. = legenda o Pilátovi z počátku 14. stol.
Písec. = překlad Isokratova spisu od V. Píseckého z r. 1512.
Pref. = Oldřich Prefát z Vlkanova, Cesta do sv. země z r. 1563.
Pror. = překlad proroků ze 14. stol.
Pulk. = Pulkavova kronika.
Rokyc. = Rokycanova postilla. Vydal Fr. Šimek v Praze 1928.
Rožmb. = t. zv. kniha rožmberská.
Rúd. = roudnický rukopis o božím umučení z 2. polovice 14. stol.
Rem. = materiál ze Z. Wintra, Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. století. Praha 1906.
Sal. = ranné lékařství od Salicetiho z 15. stol.
Sinap. = Daniel Sinapius Horčička, Neoforum latino-bohemicum. Nový trh latinsko-český, z r. 1678. Vydali J. V. Novák a V. Flajšhans v Praze 1908.
Spor = spor duše s tělem z 15. stol.
Šach. = Kniežky o šaších z doby kolem r. 1400.
Štít. = Tomáš Štítný.
Tkadl. = Tkadleček z 15. stol. Vydal Fr. Šimek v Praze 1940.

Trist. = Tristram ze stol. 15.
Troj. = Kronika trojanská z r. 1488.
Túl. = přípisky v Túli sv. Bonaventury z doby kolem r. 1300.
Umuč. = legenda o božím umučení z 1. polovice 14. stol.
Vel. (Velesl.) = Daniel Adam z Veleslavína.
Vel Kal. = jeho Kalendář historický.
Všeh. = Viktorin Kornel ze Všehrd, O právech země české knihy devatery z konce 15. stol.
Vit. = t. zv. sborník svatovítský z konce stol. 15.
Žer. = Karel z Žerotína.
Ž Kl. = žaltář klementinský z 1. polovice 15. stol.
ŽW. = žaltář wittenberský ze stol. 14.

REJSTŘÍK

- a* = ale 118; = a tak, tedy 45; = hle 41, 42, 44, 46, 119, 150
á citosl. 42
 absolutní relativum 101
ač, ače, ačkoli, ať 76, 82, 83
 adverbialisace 125, 128, 140
aj, ajtot 10, 21, 22
ale = hle 46
an, ana . . . 23, 25, 26, 50, 51, 54; *anto* 26; *ano* 10, 18, 22, 25, 26, 49, 85, 93
ande 16
ať 62, 64, 65
avšak, však 16, 46, 85, 150
až, aže 94, 99
 bázlivý 180
 bojácny 180
bosky 134
 brzo 88
bud, spoj. 72; *bud jak-bud* 71
co, viz *čo*; *copak* 38
 částice citová, nálad. 20
čestě (= často) 131
či, čili 38
či 105
čist niti, čistov niti (f. *čistovaniti*) 137
člověk, obecný podmět 32, 34
čo, co 102, 105, 108, 111
čtvernožky, čtvernoh 137
 dativ po citosl. 9; vztahový 13, místo gen. 174; d. s inf. 176
dělej co dělej 71
div, adv. 11
dohadž, doněvadž 109
donid 109
doňud, doňuž 109
chtěj nechťej 71
hle 17
ež, eže 55
 genitiv 9, 165, 174, 175
i, spoj., citosl. 17, 46, 119; adverb. 29, 45
 imperativ opsaný 64, 70, 73
 infinitiv 135, 166
 instrumentál 125, 126
jak, jako (jakž, jakož) 50, 76, 85, 88, 89, 103, 114
jaký 114
jamo, jamž 108
 jazyk písemný 19
jeda, jedy 87, 108
jeden 35
jeho, jemu . . . 28, 100
jeliž, jelikož 93, 94, 109
jen, jenž 99, 100; neshod. relat. 101; *jenž* = že 55; = protože 92
jestliže 98
ješto, ježto 92, 99, 101, 102
jež 55, 111; = že 98
ješto, viz *ješto*
jimž (= čimž) 112
kak, kako 83, 84, 105
kaký 105
kam, kamo 105
kda 86
kde 105
kdo, neurč. 108
kdy 76, 86, 88, 110
kdy- (*kdybych* . . .) 69
když, kdyže 76, 86, 88
kehdyž 87
klečačky, dial. 133
koli (*-koli*) 85, 85
 kondicionál 59, 70, 61, 63, 67, 94
krveproliti 157
kteraký 105
který, kto 105
kudy 105
kýho šlaka, výra! 9
leč 72, 162
ležačky, dial. 133
-li 77, 80
lidé, všeob. podmět 36
medle 163
mě 150
mlečky, v m. 133, 134
mlček, mlčkem 134, *mlčky* 133, 134
 náladový odstín citoslovcí 20

nale 15
nali 15, 24, 47
nanebevstoupení 157
ne 31, 32, 96, 97
nechat, nechť, nechťl 72, 73
nechtěčky 133
nelže, nelzelo, nelzeme 13
netáhnúti s inf. 95
než 96, 97, 98
nie, zápor 97
oblem, laš. 134
odkud 105
on, ona . . . , zájm. osob. 27; nálad. 23
ono, citosl. 16, 22; *onovo* 17
osoba gramatic. 36, 116
ova 10, 17
ovšem 29
pěšky 134, 137
plaček, (s) plačky, s. p. 133, 134
počítajíc 189
počnouc (počna) 189
podmínka 71, 74, 75
poňadž, poněvadž, ponivadž 91
pošnutí gram. osoby, viz *osoba*
projev situačně prvotní — druhotný 21,
 42, 115, 187
protož, že 90
prvorozený 129
přelícení 157
připustka 84
přívlastek slovesný, přísudkový 123
příklonky 19, 147
raději 136
relativum 101, 107
různo 129
rozumějící = srozumitelný 179
ruče 137
řeč přímá, ne- 115
samodruhá 129
se, se 27, 33, 34, 150, 173, 180
sedě 17
seova 15-17
se, viz *se*
sloveso zvrátané 33, 34
shoda mluvnic. 124, 139

skořě (= skoro) 131
slyšící = slyšitelný 179
s plačky 134
soudit 166
souvěti obsahové — rozvíjecí 120
spojka (z citosl.) 56
spat 166; *ze spatu* 164
stojačky 133
stoje, vstoje 134
stihnúti, dial. 95
substantivisace 173
tak říkajíc 189
tedě, todě 16
tehdy 16, 92
to, tot, toto 10, 18, 20, 21, 22
todě, viz *tedě*
třeba-li, třeba(s) 12
tu 16, 20
u mále, umále 161
úplně, -ný 161
určení obsahové 186; účelové, zřetelové
 169
ustrnutí 126, 128, 184
verbalisace 13, 165, 173, 179
věta 3, 7; podmíněná — podmiňovací 69
vidící = viditelný 179
vleže — leže 134
vokativ 15
vstoje — stoje 134
však, viz *avšak*
zápor po brániti . . . 63
zdatípak 38
zemětřesení 157
ze spatu 164
zmrtychvstání 157
znající = poznatelný 179
ž, viz že
žádný 31
že, žež, ž 55, 117
 *
slovin. in(o) 42
rus. неуспеть, как 95;
это 56

OBSAH

Úvod § 1—3	3
A. VĚTA JAKO CELEK § 4—96	7
1. Věty neslovesné § 4—22	7
Věty jmenné § 5—10	8
věty, kde je nositelem větné platnosti jméno, infinitiv, příslovce, věty zvolací 5-6; věty po upozorňovacích citoslovcích 7	8
rozdíl v rozsahu jmenných vět mezi jazykem starým a novým 8	11
povaha jmenných vět a jejich vývoj: věty sponové, verbalisace 9-10 Literatura	12 14
Věty citoslovenné § 11—22	14
s citoslovci zvukovými a citovými 11	14
s upozorňovacími <i>nali, to, ono, ano, tu, tedě</i> 12	15
větná platnost citoslovci 13	17
změna významu upozorňovacího v přitakací a popírací 14—15	18
citové (náladové) částice, projev situačně prvotní a druhotný 16, 17	20
<i>ono, to</i> 18	22
náladové <i>on, an a ono, ano</i> 19, 20	23
příslovenné a spojkové pojetí citoslovci 21	25
vznik osobního zájmena <i>on</i> 22	26
Literatura	28
2. Věty slovesné § 23—29	29
Věty záporné 23	29
Literatura	32
Věty s obecným osobním podmětem mužským § 24—28	32
typ »tam svedobně může může se jeti« 24	32
typ »když člověk ustane« 25	34
typ »řiekajú řudé (oni) řiekajú« 26	35
typ »s počtivostí nejdál dojdeš« 27	36
typ »vidáme to vidáte to« 28	37
Literatura	38
Věty tázací § 29	38
Literatura	39
3. Souvětí § 30—96	39
Souřadné věty obsahové, jednak bezespoječné (»vizi na tobě, ty jsi pro- roka«), jednak se spojkou <i>a</i> (»uzlíš a já třetí den vstanu«) 30; jsou odrazem vývoje myšlení; spojka <i>a</i> je od původu citoslovce 31	40
Jiné věty než obsahové uvozené spojkou <i>a</i> : přípustkové (»pohnal mě holoukem a já paní jmám«), zřetelové 32; jejich poměr k větám s podřad- nými spojkami 33	42

Věty souvětí podřadné ho spojené souřadnými spojkami (»moci-li tak budeš učinit a ty učin«) 34; platnost jejich spojek 35	44
Souvětí s obsahovou větou uvozenou citoslovcem <i>nali</i> 36	47
Souvětí s obsahovou větou uvozenou citoslovcem <i>ano</i> 37	49
Souvětí s obsahovou větou uvozenou shodným <i>an, ana</i> nebo neshodným <i>an</i> 38; vznik <i>an, ana</i> 39—41	50
Obsahové věty se spojkou <i>že</i> (<i>eže</i> . . .) a <i>jenž</i> 42; původ a vývoj spojky <i>že</i> 43	55
Obsahové věty uvozené spojkou <i>jako</i> (<i>že</i>) 44	58
Literatura	59
Obsahové věty oznamovací s kondicionálem (»ty pravíš, bych já bludil«) 45; časová platnost 46	59
Obsahové věty přací s kondicionálem (»káza, by se hotovali«) 47	61
Účelové věty s kondicionálem (»volili, aby byl papežem«) 48	63
Přací a účelové věty s indikativem s <i>ať</i> (»učiň, ať budem zdrávi«); vznik opsaného imperativu <i>ať nese</i> 49; vznik přací a účelové platnosti 50; přací a účelové věty s <i>ať</i> s kondicionálem 51	64
Podmínkové souvětí neskutečné 52; vývoj podmínkové platnosti kondicionálu 53; časová platnost podmínkového kondicionálu 54	67
Literatura	70
Souvětí vyjadřující podmínku skutečnou: podmiňovací věty s imperativem; spojkové <i>buď</i> 55; podmiňovací věty s <i>necht</i> 56, s <i>ať</i> 57; s kondicionálem 58; s <i>ať</i> 59, <i>kdy, když, jakž</i> 60; s <i>-li</i> 61; s <i>jest-li, že</i> 62, 63	70
tázací původ vět s <i>-li, s jestliže, ať</i> 64	80
Souvětí přípustkové s <i>ač, kak, když</i> 65; jejich původ 66	82
Literatura	86
Souvětí časové s <i>když</i> (<i>kdy, kda</i>), <i>jedyžto, jedaž</i> 67; jejich původ 68; souvětí s <i>kdyžkolí</i> 69, s <i>jakož</i> (<i>brzo</i> . . .) 70	86
Podřadné souvětí příčinné s <i>protože</i> 71, s <i>poněvadž</i> 72, s <i>jež, ješto, (ješto)</i> 73	89
Souvětné věty s <i>až</i> : »krátký čas toho vynide, až král Filip světa snide« 74; »liška toho řeci netaže, až ji čbám k sobě přitaže« 75; »dříve než šest dní pominu, až strati lidu třetinu« »nezapěje kokot, až mě zapřítš« 76	94
větná platnost <i>ne, staročes. nie</i> 77, 78	96
spojkové <i>až</i> 79	98
Literatura	99
Věty vztažné § 80—94	99
a) Vztažné věty s <i>jenž</i> a <i>ješto</i> : <i>jenž</i> od původu zájmeno ukazovací 80; neshodné <i>ješto</i> 81; jeho vznik a vývoj 82, 83	99
b) Vztažné věty s <i>kto, který</i> 84; rozdíl mezi větami s <i>jenž</i> a <i>který</i> 85; platnost vět s <i>který</i> 86	105
c) Nahrazování typu a) typem b) a naopak: ústup příslovci slušejících k <i>jenž</i> , a to <i>jedyž, jamo, jeliž, poňuž, doňud</i> 87	108
ústup neutra <i>jež, ješto</i> v platnosti příslovečné 88; ústup zpodstatnělého neutra <i>jež</i> 89	110
ústup adjektivního <i>jenž</i> 90	112
d) Zájmeno <i>jakýj</i> 91	114
Literatura	115
Souvětí se situačně druhotným projevem vyjádřeným podřadně (t. zv. p ř í m á a n e p ř í m á ř e č) 92; pošnutí gramatické osoby 93; vývoj 94	115
Literatura	118
Závěr k výkladům o souvětí 95, 96	118

B. ČÁSTI (ČLENY) VĚTY § 97—123	123
1. Doplněk § 97—106	123
Adjektivní a substantivní doplněk 97; adverbialisace doplňku substantivního 98, adjektivního 99, 100; vztah mezi adverbii na <i>-ě, -e</i> a na <i>-o</i> a jejich vývoj 101, 102; adverbialisace doplňkového přechodníku (<i>mlčky</i> . . .) 103; případy typu »vizu tě ležiec« 104; doplňkové <i>rád — raději</i> 105	123
<i>nic (nicí), číst viti, ruč, čtvermoh, pěš</i> 106	137
Literatura	138
2. Jmenná přísudková a obsahová určení § 107—110	138
Jejich rozdíl od doplňků; porušování shody, adverbialisace 107; vývoj typu A (»to je správné, pravda«) 108, typu B (»přítel se stal opatrný, ředitelem«) 109, typu C (»chci býti šťasten, učitelem«) 110	138
Literatura	146
3. Pořádek větných částí (slovosled) § 111—123	147
Postavení příklonek: nejčastěji za prvním větným členem; jejich vkládání do dvojslovného prvního členu 111; postavení za druhým nebo dalším členem; za spojkami <i>a, i, ale, avšak, však</i> 112; několik příklonek, jejich pořad 113; postavení dativu 114	147
Postavení přívlastku: shodný adjektivní přívlastek 115; souřadně rozvíjený adj. přívlastek 116	153
shodný substantivní přívlastek 117; neshodný, a to genitivní 118, jiný 119 155	155
přívlastkový výraz souřadný a nesouřadný 120	158
Postavení předložek, jejich opakování 121; některé případy zvláštní (<i>ne v svém, i v žádném</i> . . .) 122; postavení předložek <i>dle, podlé, místo</i> 123 159	159
Literatura	163
C. SLOVESNÉ TVARY § 124—144	164
1. Supinum § 124—126	164
Literatura	166
2. Infinitiv § 127—136	167
Jeho slovo tvorná a větoslovná povaha 127	167
Infinitiv v úkonu zřetelového a účelového příslovce: v typě »chléb tvrdý jésti« 128, »pokrm jésti« 129, »káže jemu státi« 130	168
Substantivisace a verbalisace infinitivu v případech typu »čistota je l'uba slyšeti > čistotu je l'ubo slyšeti« 131; vztah mezi substantivisací a verbalisací 132; případy typu „pytel penězóm klásti“ 133; „jechu se hradu staviti“ 134; význam možnosti, nutnosti (»lidem jest věděti«), dativ s infinitivem; pasivní platnost infinitivu 135; otázky »česó (jest) činiti?« a »nevím česó činiti« 136	171
Literatura	179
3. Přechodníky § 137—144	179
Jejich slovnědruhová platnost adjektivní; verbalisace 137	179
Větná platnost přechodníků a její vývoj; platnost jako jmenných vět, spojování spojkami s větou souvětí 138; myšlenková podřadnost přechodníkových vět, přechodníky v opsaných tvarech typu »jsem nesa« 139 180	180
Přechodníky vyjadřující děj rozvíjecí 140; případy typu »nenie kto pomoha«, »nevím česó čině«, »jakž moha se bránieše«, »činíš se nevěda« 141; typ »kázal jej naleznú(e) přivěsti«, »vizu tě ležiec« 142	183
Různopodmětuté přechodníky, jejich původ a vývoj 143, 144	187
Literatura	189
SEZNAM ZKRATEK STARÝCH PRAMENŮ	191
REJSTRÍK	194

HISTORICKÁ MLUVNICE ČESKÁ

III

Akademik František Trávníček

S K L A D B A

Obálku a vazbu navrhla Heda Kovályová
Vydalo Státní pedagogické nakladatelství, n. p., v Praze
jako svou publikaci č. 61—04—02
Edice Učebnice vysokých škol
Odpovědný redaktor: Dr. Miloslav Churavý
Technický redaktor: Adolf Stehno

Z nové sazby písmem Extended vytiskly Pražské tiskárny, n. p., provozovna 04,
Praha-Vršovice, Sámova 12 — Formát papíru 86 × 122 cm — PAP 7,04, AA 14,53,
VA 15,03 — HSV č. j. 19529/56/SV3 — D-07879 — Thematická skupina a pod-
skupina 16/1 — Náklad 3 300 — Vydání 1.

Cena vázaného výtisku Kčs 16,—

56/II-6